

TAMID

REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS

Societat Catalana d'Estudis Hebraics
filial de l'Institut d'Estudis Catalans

<https://revistes.iec.cat/index.php/tamid> ISSN (ed. impresa): 1138-5561 ISSN (ed. electrònica): 2013-4029

18 2023

Institut
d'Estudis
Catalans

TAMID

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HEBRAICS
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

TAMID

REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS

18

2023

ISSN (ed. impresa): 1138-5561
ISSN (ed. electrònica): 2013-4029
<https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

TAMID. REVISTA CATALANA ANUAL D'ESTUDIS HEBRAICS és una revista de recerca, de periodicitat anual (a partir del vol. 7), editada per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Publica treballs originals dels membres d'aquesta societat i d'altres estudiosos sobre judaisme i hebraisme, amb especial atenció al judaisme català medieval. També ofereix traduccions de treballs ja publicats per erudits de fora que mereixen ser coneguts entre nosaltres, recensions i reculls bibliogràfics. Es regeix pel sistema d'avaluadors anònims i és d'accés obert.

Primera etapa (aprox. biennal): vol. 1 (1997) - 6 (2006-2007). Segona etapa (anual), a partir del vol. 7 (2011).

Comitè Editorial

Irene Llop i Jordana (Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya), Esperança Valls i Pujol (Universitat de Barcelona), Eulàlia Vernet i Pons (Universitat de Barcelona)

Directora

Esperança Valls i Pujol (Institut d'Estudis Món Juïc / Universitat de Barcelona)

Editora de recensions

Eulàlia Vernet i Pons (Universitat de Barcelona)

Text revisat lingüísticament per la Unitat d'Edició del Servei Editorial de l'IEC

Consell Assessor

Asunción Blasco (Universitat de Saragossa), Javier Castaño (Consell Superior d'Investigacions Científiques), Enric Cortès (Facultat de Teologia de Catalunya), José Hinojosa Montalvo (Universitat d'Alacant), Danièle Iancu-Agou (CNRS, PSL, Research University Paris, LEM), Moisés Orfali (Universitat de Bar-Ilan), Mauro Perani (Universitat de Bolonya), Miguel Pérez Fernández (Biblioteca Midrásica), Colette Sirat (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Section Hébraïque, CNRS), Luis Vegas Montaner (Universitat Complutense de Madrid)

Redacció, subscripcions, administració

Tamid. Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics
Societat Catalana d'Estudis Hebraics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 932 701 620
Fax: 932 701 180
sehb@iec.cat
<https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

Accés, indexació, avaluació

Accessible també des de:
<https://publicacions.iec.cat>
<https://www.raco.cat/index.php/tamid>
Articles indexats en: RAMBI.
Avaluació: CARHUS Plus +, CIRC, Latindex, MIAR.
Indexació: BDDOC-CCSIC, Dialnet, DICE, Dulcinea, e-Revistas, ExLibris, MLA, RAMBI, Ri-OPAC, SHERPA-ROMEO, Ulrich's, Union List of Serials.

Coberta

Fotografia: *Hagadà de Sarajevo* (segle XIV, Sarajevo: Museu Nacional), detall del foli 34r, en què es veu la llàntia perenne, anomenada נר תמיד (*ner tamid*). Disseny: Natàlia Arranz

© dels autors dels articles

© Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Compost per Jordi Ardèvol – Imprès a Service Point FMI, SA

ISSN (ed. electrònica): 2013-4029 – ISSN (ed. impresa): 1138-5561

Dipòsit Legal: B-416-1998

Els continguts de TAMID estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així, doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

Índex

Simon SCHWARZFUCHS: Catalogne du Nord et Catalogne du Sud / Catalunya del Nord i Catalunya del Sud / <i>Northern Catalonia and Southern Catalonia</i>	7
Mariona Ginebra PÉREZ FERRER: El <i>sōfēr</i> i el <i>mazkīr</i> : qui fa prendre el vol a les paraules i qui les fa romandre? / <i>The sōfēr and the mazkīr: Who gave words wings and who ensured they were not lost on the breeze?</i>	39
Margalida BERNAT I ROCA: <i>Ego Saÿt Mili, judeus Majoricarum</i> (? - <i>ca.</i> 1391). Alguns aspectes de la vida del call de Ciutat de Mallorca a través d'un testament / <i>Ego Saÿt Mili, judeus Majoricarum</i> (? - <i>ca.</i> 1391). <i>Some insights, from a will, into life in the Jewish quarter of Ciutat de Mallorca</i>	61
Jordi VIDAL PALOMINO: «Los libros históricos del Antiguo Testamento», una obra inèdita d'Eduard Bosch Bellver / « <i>Los libros históricos del Antiguo Testamento</i> » (<i>Historical Books of the Old Testament</i>), an un- <i>published work by Eduard Bosch Bellver</i>	105
Josep M. LLOBET I PORTELLA: Els préstecs dels jueus al Consell Muni- cipal de Cervera (1332-1333) / <i>Loans from Jews to the Municipal Coun- cil of Cervera (1332-1333)</i>	127

Joan FERRER, Oriol PONSATÍ-MURLÀ: Un relat fundador de literatura moderna en llengua hebrea: <i>En el cor dels mars</i> (בְּלִבְבֵּי יָם), de X. Y. Agnon (ש״י עגנון). Traducció de l'hebreu i estudi hermenèutic / <i>A foundational story of modern Hebrew literature: In the heart of the seas</i> (בְּלִבְבֵּי יָם) by S. Y. Agnon (ש״י עגנון). Translation from Hebrew into Catalan and hermeneutic study	141
Instruccions resumides per als autors	229

Catalogne du Nord et Catalogne du Sud*

Simon SCHWARZFUCHS

Bar-Ilan University

Rebut: 06.01.2023 — Acceptat: 08.06.2023

Résumé. La principauté catalane s'est longtemps développée des deux côtés des Pyrénées orientales, à l'ombre des royaumes de France et d'Espagne, y perdant cependant une partie de son unité. Elle s'est séparée entre la Catalogne du Nord et celle du Sud. La principale communauté de la Catalogne du Sud fleurissait à Barcelone et n'avait que d'assez rares relations avec les autres terres espagnoles. Le rabbin Salomon ben Abraham ben Adret dit le Rashba (1235-1310), qui la dirigea pendant une quarantaine d'années, laissa un nombre important de *responsa* adressées dans leur grande majorité aux diverses communautés catalanes du Nord et du Sud. Il jouissait d'une très grande autorité. Son contemporain, le rabbin Menahem ben Salomon ha-Meïri dit Don Vidal Salomon (1249-1315), exerçait son ministère à partir de Perpignan, la capitale de fait de la Catalogne du Nord. La Catalogne du Sud devint en 1492 l'un des éléments constitutifs de l'Espagne unifiée. Un certain nombre de Juifs trouvèrent alors refuge dans la Catalogne du Nord (Roussillon), mais ils en furent bientôt expulsés. Les Juifs des deux Catalognes considéraient qu'ils faisaient partie d'un grand espace catalan et ils continuaient de se servir de sa langue. Cette étude se propose d'examiner à travers la littérature rabbinique l'étroitesse de leurs rapports et l'importance de l'axe Barcelone-Perpignan passant par Gérone, qui sera dominant dans leur coexistence. Les Pyrénées ne les avaient pas vraiment séparés.

Contact : Simon Schwarzfuchs. Bar-Ilan University. The Israel and Golda Koschitzky Department of Jewish History. 5290002 Ramat-Gan, Israel. Tél. : 00 972 3 531 8353. E-mail : Simon.Schwarzfuchs@biu.ac.il.

* Cet article a fait l'objet d'une communication en octobre 2010 lors du IV Congrès per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana, organisé à Barcelone par Tessa Calders Artís et Esperança Valls i Pujol.

Mots-clefs : Catalogne du Nord, Catalogne du Sud, Salomon ben Abraham ben Adret, Menaḥem ben Salomon ha-Meïri

Catalunya del Nord i Catalunya del Sud

Resum. El Principat de Catalunya va florir a banda i banda dels Pirineus orientals, sota l'ombra dels regnes de França i Espanya, però va perdre part de la seva unitat quan es va dividir entre la Catalunya del Nord i la del Sud. Barcelona era la comunitat jueva principal de Catalunya del Sud i només tenia relacions puntuals amb les terres espanyoles. El rabí Salomó ben Adret (1235-1310), que la va dirigir durant quaranta anys i gaudí d'un gran prestigi, deixà una gran quantitat de reculls de dictàmens o *responsa* jurídics en resposta a les diverses consultes de les comunitats jueves del nord i del sud de Catalunya. El seu contemporani Rabí Menaḥem ben Salomó ha-Meïri, o Vidal Salomó (1249-1315), va exercir el seu ministeri a Perpinyà, la capital de fet de Catalunya del Nord. Un cert nombre de jueus hi van trobar refugi l'any 1492, però ben aviat també en van ser expulsats. Els jueus dels dos cantons dels Pirineus consideraven que formaven part d'un gran espai català i van continuar utilitzant la seva llengua. Aquest estudi té la intenció d'examinar a través de la literatura rabínica les relacions entre ambdues comunitats i la importància de l'eix Barcelona-Perpinyà, que també passa per Girona. Els Pirineus, certament, no els van mai separar.

Paraules clau: Catalunya del Nord, Catalunya del Sud, Salomó ben Adret, Menaḥem ben Salomó ha-Meïri

Northern Catalonia and Southern Catalonia

Abstract. The Principality of Catalonia flourished on both sides of the eastern Pyrenees, under the shadow of the kingdoms of France and Spain, but lost some of its unity when it was divided into Northern Catalonia and Southern Catalonia. Southern Catalonia's main Jewish community was in Barcelona, and it had only occasional dealings with Spanish territories. That community was led for around 40 years by the renowned rabbi Solomon ben Adret (1235-1310), who left behind him a large number of *responsa* addressing different questions from the Jewish communities of Northern and Southern Catalonia. His contemporary Rabbi Menaḥem ben Solomon ha-Meïri (1249-1315; also known as Vidal Solomon) exercised his ministry in Perpignan, the de facto capital of Northern Catalonia. Some Jews found refuge in Northern Catalonia in 1492, but were soon expelled from there too. The Jews on both sides of the Pyrenees regarded themselves as part of a large Catalan territory and continued to use the Catalan language. The aim of this study is to draw on rab-

binic literature to examine the relations between the two communities and the importance of the Barcelona-Perpignan axis, which also passed through Girona. It can be said that the Pyrenees never truly separated them.

Keywords: Northern Catalonia, Southern Catalonia, Solomon ben Adret, Me-nahem ben Solomon ha-Meïri

L'originalité de ce que l'on peut appeler le judaïsme catalan n'est plus guère discutée de nos jours : en est-il de même de son unité ? L'obstacle des Pyrénées avait longtemps justifié sa séparation en deux, une partie étant identifiée avec la grande communauté juive espagnole du Sud et l'autre avec celle de la Provence au Nord. L'identité Catalogne-Séfarade n'est plus, et nos travaux ont considérablement contribué à la récupération de ce qui est devenu une évidence. Qu'en est-il en revanche de la Catalogne du Sud et de la Catalogne du Nord ? De Barcelone et de Perpignan ? Ces deux grandes communautés doivent-elles être considérées comme étrangères et faut-il reconnaître dans le mur des Pyrénées une frontière insurmontable ? Nous envisagerons ce problème ici sous le seul aspect de la littérature hébraïque, je devrais dire rabbinique, sans chercher à empiéter sur d'autres domaines, auxquels les meilleurs chercheurs consacrent leurs travaux.

Il faut bien reconnaître que les grands historiens de la littérature hébraïque médiévale ont quelque peu malmené le cadre de l'histoire littéraire des Juifs de la Catalogne du Nord. Adolphe Neubauer l'étudia dans le volume XXVII de l'Histoire littéraire de la France publié à Paris en 1887, *Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle*, ainsi que dans son volume XXXI publié en 1893 et intitulé *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*. Ernest Renan lui avait servi de prête-nom pour ces deux ouvrages, les règles de la publication réservant aux seuls membres de l'Institut le droit d'y collaborer. Renan ne s'était d'ailleurs pas fait faute de reconnaître dans ses introductions toute la part que Neubauer avait prise à cette publication. Celui-ci avait reconnu l'atmosphère catalane régnant dans les écrits des auteurs du Roussillon qu'il avait étudiée, et il avait souvent signalé leur origine catalane, sans pour autant aller jusqu'à définir comme catalan le cadre dans lequel ils avaient vécu et écrit¹.

1. Voir notamment Adolphe NEUBAUER, *Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle*, Paris, Imprimerie nationale, 1877, p. 730; Ernest RENAN, *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*, Paris, Imprimerie nationale, 1893, p. 420.

Le Roussillon faisait partie de la France depuis le ^{xvii}^e siècle. Il n'empêche que Neubauer put écrire à propos de quelques poètes juifs de la fin du ^{xiv}^e siècle : « Ces écrivains appartiennent à la Catalogne dans un sens étendu². » Il ne pouvait ignorer qu'il y avait encore des Juifs dans le Roussillon après l'expulsion de 1394 et que le Roussillon n'était pas, ou pas encore, la France. Cependant, comme il ne pouvait être question de renoncer à ce qui allait devenir une province française, il résolut ce problème en ajoutant un important appendice à son ouvrage *Les écrivains juifs français du ^{xiv}^e siècle* (p. 394-443), dans lequel il publia notamment un calendrier catalan chrétien écrit en caractères hébraïques³. Henri Gross, auteur de la *Gallia judaica, dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, parue à Paris en 1897, fut moins sensible à cet aspect du problème : il est vrai qu'il avait décidé de s'en tenir rigoureusement au cadre géographique de la France de son temps – c'est-à-dire sans l'Alsace et la Lorraine⁴, mais avec le Roussillon –, ce qui lui avait permis de l'éviter. Il ne pouvait cependant ignorer, pas plus que Neubauer, l'existence de communautés juives dans le Roussillon après l'expulsion des Juifs de France. Il se contentera pour sa part de mentionner, sans plus, quelques rabbins ou auteurs postexiliques de Perpignan, de Villefranche-sur-Conflent, de la Cerdagne et du Roussillon comme si de rien n'était, sans préciser leur origine catalane : preuve supplémentaire de l'élasticité de certaines frontières ! Précisons que le terme Catalogne est absent de l'index de ce dictionnaire géographique.

Il résulte de tout cela que si les travaux des écrivains juifs de la Catalogne du Nord sont assez bien connus, le cadre de leur existence l'est beaucoup moins. Il nous faut donc nous interroger sur le problème des frontières de la Catalogne. Il nous faut donc nous demander : de quel côté portait le regard des Catalans du Nord ? Vers la Catalogne méridionale ou vers la Provence ? Les obstacles physiques constituaient-ils une frontière qui séparait la Catalogne en deux ? Se pourrait-il qu'un sentiment d'appartenance à un monde catalan uni ait permis aux habitants de ces deux contrées catalanes d'oublier ce qui aurait pu les séparer ? Pour le savoir, il nous faut donc examiner leurs relations et nous demander s'il existe une ligne de démarcation entre la prédominance catalane et la prédominance provençale, et si oui, où elle passe. On

2. RENAN, *Les écrivains juifs*, p. 420 ;

3. RENAN, *Les écrivains juifs*, p. 421-424.

4. Il inclut cependant la Lorraine et Metz dans son dictionnaire.

pourrait même se demander dans ce contexte si le Montpellier juif est resté provençal après être passé sous domination majorquine.

Il n'est pas facile de répondre à ces questions, au vu de la précarité des moyens d'appréciation dont nous disposons. L'étude du rite catalan, le Minhag Catalonia, tel qu'il se reflète dans le Maḥzor Catalonia, à savoir le rituel des prières de l'année, y compris celui des fêtes, tel qu'il était pratiqué dans toutes les communautés catalanes, pourrait être l'un d'eux. Il est évident qu'il diffère de l'usage provençal et de l'usage espagnol. C'est ainsi qu'on a notamment pu remarquer qu'il ne comprend pas la prière si répandue de Kol Nidrei⁵. Il ne faut cependant pas exagérer la somme de ces différences : le corps principal de la prière reste commun à tous les rites. Le rite provençal, dont l'origine est très ancienne, a subi des influences françaises, ou plus précisément de Çarfai, de la France du Nord, ainsi que de l'usage catalan. Une grande partie de la différence entre les rites résulte du choix des piyyoutim, des poèmes alors modernes qui y furent introduits. L'originalité du rite catalan, souvent confondu avec le rite provençal, n'est plus mise en doute de nos jours. Il reste que son étude vient à peine de commencer, notamment dans les travaux de Benjamin Bar Tikvah⁶. Il n'est pas encore possible d'en apprécier l'influence et la diffusion. Un exemple suffira cependant à montrer le genre de résultat ou de problème que l'on pourra en attendre éventuellement : celui du rituel de Montpellier, extrêmement influencé par le rite catalan. Faut-il en conclure que la population juive de cette ville était catalane ou catalanisée ? La question mérite d'être posée.

Il me semble que l'examen des écrits de certains rabbins contemporains, et plus particulièrement l'étude des *responsa* ou consultations rabbiniques adressées à leurs correspondants, est susceptible de fournir des informations suffisamment riches pour permettre d'ébaucher une solution ou, en tout cas, une première hypothèse de travail. Il se trouve malheureusement que ce genre de documents sont généralement suivis d'une signature, mais qu'ils ne sont pas datés et que le nom du correspondant n'y est pas mentionné. On peut d'ailleurs comprendre pourquoi il en a été ainsi : l'auteur du *responsum* voulait échapper au particulier et fournir une réponse qui ferait jurisprudence. Le

5. Cf. ISAAC BEN SHESHET PERFET (RIVACH), *Responsa*, éd. David Metzger, Jérusalem, Majon Yerushalayim, 1983, n° 394, p. 586, col. 2.

6. Pour tous ces points, voir sa récente publication : סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני : סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני (Titre anglais : *Genres and Topics in Provençal and Catalanian Piyyut*), Be'er Sheva, 2009, p. 68-69 et 92.

nom de l'auteur avait son importance, ce qui n'était pas le cas pour l'adresse ou la date. Il faut également se souvenir que le *responsum*, en hébreu *Teshuvah*, que l'on peut définir comme la réponse écrite donnée par une autorité reconnue à une question écrite (*She'elah*), a toujours un caractère d'innovation : elle traite d'un problème neuf pour lequel il n'y a pas de précédent ni de réponse toute prête dans un code ou dans des *responsa* antérieures. Elle peut cependant revêtir à l'occasion un caractère polémique dans la mesure où elle contredit un document plus ancien. Dans un tel cas, l'identification du contradicteur est indispensable, puisque son avis sera apprécié en fonction de sa réputation. De tels cas restent cependant relativement rares.

Il se trouve que le rabbin Salomon fils d'Abraham ben Adret (1235-1310), plus connu sous l'acronyme Rashba, qui servit sa communauté de Barcelone pendant quarante années jusqu'à sa mort, nous a laissé plus de 3 000 *responsa* imprimées (il en a probablement écrit 20 000). Le nom de la communauté à qui elles étaient destinées, et moins souvent celui d'un destinataire, y a souvent été conservé, mais non leur date. Il devient donc possible de reconstituer l'horizon de ce rabbin catalan par excellence. Ces *responsa* sont traditionnellement publiées en sept volumes. Il vient de s'y ajouter un huitième, qui nous livre des textes inédits et corrige ou complète des textes déjà connus, plus ou moins bien publiés⁷. Précisons également que deux index de ces *responsa*, le premier portant sur sept volumes et le second sur huit, ont été publiés récemment⁸. Il ne faut pas non plus négliger les ressources offertes par le programme des *responsa* de l'Université Bar Ilan. Ces ressources n'ont cependant pas pris en compte l'ensemble des lettres écrites par ou au Rashba⁹ au cours de la controverse sur les écrits de Maïmonide, dont l'un des pôles principaux se trouvait à Perpignan.

Il en ressort que le Rashba correspondit notamment avec les communautés suivantes (certaines n'ont pas pu être identifiées) : Ávila, Avignon, Barcelone, Béziers, Burgos, Estella, Jaca, Murcia, Narbonne, Saragosse, Soria, Tarra-

7. Éditions Makhon Or ha-Mizrah, Jérusalem, 1997-2005.

8. À la fin du dernier volume de cette édition, p. 114-117 et dans l'Index des *responsa* des *Sages d'Espagne et d'Afrique du Nord*, sous la direction de M. Elon, Jérusalem, 1987, p. 197-201 (héb.).

9. Elles ont fait l'objet d'une édition critique en deux volumes à la pagination continue des *responsa* du Rashba, qui reprennent le texte du *Sefer Minhag Qenaot* d'Abba Mari de Lunel, due à H. Z. DIMITROWSKI, Jérusalem, 1990. La suite n'a pas paru.

gone, Tolède, Tortose, Tudèle, Valencia, et plus particulièrement Huesca, Gérone, Monzon, Perpignan et Saragosse.

Cette liste montre clairement que le regard du Rashba était tourné vers l'Ouest et le Nord : la grande majorité des communautés destinataires faisaient partie de la Catalogne du Nord et du Sud des Pyrénées et des parties orientales de l'Aragon, et le Rashba ne correspondit que fort exceptionnellement avec des communautés extérieures. L'élargissement aux communautés aragonaises est compréhensible, car du point de vue des communautés juives, ce n'est pas l'Aragon qui annexa la Catalogne, mais la Catalogne qui étendit son influence sur les communautés aragonaises. L'autorité du rabbinat catalan y était reconnue. Il faut bien admettre que l'autorité personnelle du Rashba et de son école y compta pour beaucoup, et seuls les massacres de 1391 purent transformer cet état de choses.

On peut se demander en revanche pourquoi le Rashba correspondit avec la communauté de Tolède, qui lui était tout à fait étrangère. L'examen des consultations qu'il lui avait adressées, peu nombreuses – 26 en tout –, révèle que dans aucune d'entre elles il n'est fait allusion à une autorité rabbinique locale incontestée et que le nom du très célèbre rabbin Asher ben Yeḥiel, dit le Roch, n'y est jamais mentionné. Or, il est bien connu que Rashba, qui fut à l'origine de l'installation de ce dernier à Tolède, le tenait en très haute estime et ne serait jamais intervenu dans les affaires locales ou nationales de cette ville si ce rabbin s'y trouvait. Il est donc certain que ce groupe de *responsa* date des années ayant précédé son arrivée, donc d'avant 1305. Sept de ces *responsa* se contentent d'expliquer un texte talmudique, sur lequel il a été consulté, et ce ne sont pas des *responsa* proprement dites. Dans d'autres, il donnait son avis et concluait en disant : « Fais comme tu l'entendras », comme s'il répugnait à s'imposer. Il sera également consulté sur l'interprétation à donner à des règlements – mal – traduits de l'arabe, sur les usages de Tolède ou sur la difficile recherche de juges rabbiniques dignes de leur fonction pour de petites communautés. On peut en retirer l'impression qu'il avait cherché à rendre service à une communauté divisée qui attendait l'arrivée d'un vrai maître.

Le regard de Rashba était souvent tourné vers la Catalogne du Nord et sa capitale Perpignan. Il correspondit assez souvent avec elle, comme l'attestent les *responsa* que Rashba lui fit parvenir. Rappelons que l'auteur des *responsa* ne s'exprime que lorsqu'il en a été prié. Il ne prend pas d'initiative et répond par écrit. Comme les auteurs de *responsa* se souciaient relativement peu de la conservation systématique de leurs écrits, il est permis de penser que les *responsa* qui nous sont parvenues revêtaient un intérêt particulier expliquant leur

conservation. Il en demeure que la composition des grandes collections de *responsa* résulte davantage des circonstances de leur découverte et de leur rassemblement que d'une planification véritable. Elle ne répond à aucune règle précise et on trouve souvent de tout un peu partout. C'est le cas des consultations que le Rashba avait envoyées à la communauté de Perpignan : elles sont dispersées parmi les divers volumes qui ont réuni cette correspondance et il n'est pas possible d'y trouver une indication chronologique précise. Les collectionneurs ont pensé à la loi et pas du tout à l'histoire. Faute de mieux, nous les suivrons dans leur ordre d'impression, volume par volume.

Le premier volume contient cinq consultations destinées à Perpignan. Une seule porte le nom du destinataire. Les deux premières (176 et 277) traitent de problèmes strictement rituels. La troisième (388) est consacrée à l'explication d'un passage talmudique relatif au Temple de Jérusalem. La quatrième (1162) est bien plus concrète, puisqu'il y est question d'un apostat qui a épousé une femme juive selon le rituel juif consacré : ce mariage est considéré comme valable aux yeux de la loi juive. La situation de la femme est donc tragique, puisqu'elle ne pourra pas se remarier à défaut d'un divorce ou à moins de veuvage. Sachant que la cour rabbinique ne disposait d'aucun moyen pour contraindre le mari à remettre un acte de divorce, pourquoi les rabbins ne prirent-ils aucune disposition pour venir en aide à la femme ? Rashba fit le tour de la question et ne proposa aucune solution nouvelle. Il faut cependant noter qu'il qualifie d'idolâtre la nouvelle religion de l'apostat. Dans une consultation envoyée à Perpignan au rabbin Isaac, fils de Juda de Lattes, le Rashba fut appelé à se prononcer sur le problème posé par une femme mariée que son mari avait trouvée au lit avec un autre homme. Celui-ci déclara qu'il avait couché avec elle à plusieurs reprises. Rashba avait tranché dans une consultation précédente, qui n'a pas été conservée, que l'on ne pouvait donner foi aux rodomontades de cet homme inique pour imposer le divorce à l'épouse en tant que femme adultère, mais que si le mari était convaincu de leur véracité, il devrait répudier son épouse immédiatement. Ce jugement avait provoqué une certaine surprise à Perpignan, raison pour laquelle Isaac de Lattes avait écrit pour demander des explications. Il avait été précédé par le rabbin Menaḥem, fils de Salomon, le Meïri, auquel Rashba avait déjà répondu (1249). Cette dernière consultation a également disparu.

Le deuxième volume des *responsa* contient une seule consultation, portant sur le droit d'héritage du mari, envoyée à Perpignan, sans doute au Meïri. Aucun mot sur Perpignan. Le troisième volume est plus riche : il contient dix-huit *responsa* envoyées à Perpignan. La première (11), adressée au rabbin

Menaḥem Meïri, traite de témoins qui s'étaient fait payer pour écrire, signer et transmettre leur témoignage : fallait-il les invalider ? Rashba pensait qu'il n'y avait pas de raison de douter de leur témoignage : il s'agissait là de témoins qui n'étaient pas forcés de témoigner et qui devaient faire un effort et se déplacer pour le faire. La suivante (13) rapporte le problème d'un créancier qui avait reçu une maison en hypothèque sur son prêt et venait de s'apercevoir que le contrat ne mentionnait pas la date à partir de laquelle il serait libre d'en disposer. L'emprunteur était parti entre temps dans un pays lointain, sans donner de nouvelles. Les témoins de l'acte convinrent qu'une telle date avait été fixée et que c'était par erreur qu'elle n'avait pas été consignée. Rashba les autorisa à compléter l'acte : dans le cas contraire, le créancier ne serait jamais libre de s'en débarrasser. Il s'occupa ensuite (49-50) d'un créancier qui réclamait son dû à un emprunteur qui niait avoir contracté un prêt. Un seul témoin confirma qu'il avait bien emprunté, alors que la loi juive exigeait deux témoignages. Ce témoignage unique était donc insuffisant, étant donné que l'emprunteur, qui n'avait pas été convaincu d'être un menteur habituel, pourrait le neutraliser en prêtant serment.

Une autre consultation (93) est révélatrice d'un certain climat de crainte qui pouvait régner dans la communauté. Elle rapporte le cas de deux personnes qui devaient témoigner devant la cour rabbinique pour une affaire d'argent et qui se refusaient à le faire tant qu'un ḥerem ou ban d'excommunication n'aurait pas été proclamé dans la synagogue contre tous ceux qui refuseraient de témoigner dans cette affaire en connaissance de cause. Ils ne seraient prêts à témoigner que s'ils y étaient contraints, ce qui montre bien combien ils redoutaient de le faire librement. Rashba fut d'avis qu'il valait mieux que ce soit le plaignant qui réclame la proclamation de ce ban. Ailleurs (95), il aurait à s'occuper du sort d'un gage réclamé par la personne qui l'avait donné en garantie d'un prêt. La détentrice présumée, qui niait l'avoir reçu, fut contrainte de prêter serment, ce qu'elle fit après avoir fait proclamer un ban d'excommunication contre toute personne qui l'aurait contrainte à prêter ce serment. Cela ne mit pas un terme à l'affaire et on continuait de se demander où était passé le gage. Rashba ne put que demander un complément d'information.

Suit une série de *responsa* (106-111) faisant toutes suite, de l'avis de l'éditeur¹⁰, à des demandes d'éclaircissement présentées par le Meïri. Les trois

10. Voir ses notes au début des consultations 106 et 111. Ces consultations portent la précision « à Perpignan ».

premières et les deux dernières concernent l'explication de plusieurs passages talmudiques et semblent donc plutôt théoriques. Dans la quatrième (109), le Meïri analyse le fameux principe talmudique : la loi du royaume est la loi qui règle les relations entre les Juifs et le pouvoir politique. Il remarque que cette sentence vise la loi du royaume et non celle du Roi, et précise que dans les différents pays, les rois ont imposé des lois connues, publiques, dont on peut dire qu'elles sont contraignantes. En revanche, les sentences rendues indépendamment par les cours de justice chrétiennes ne deviennent pas les lois du royaume, car ces cours jugent selon ce qu'elles trouvent dans les livres des juges. S'il devait en être différemment, ce serait la fin de la loi juive ! Plusieurs consultations traitent d'un différend entre deux associés portant sur le remboursement des frais encourus par l'un d'entre eux (140), les droits de construction dans les cours intérieures du quartier juif de Perpignan (174, 175, 176), ou les éventuelles conséquences d'un traitement de faveur accordé par un père à l'un de ses deux fils sur le partage de l'héritage (200). Rashba dut également se prononcer sur la validité d'un contrat de promesse de mariage par lequel les parents de l'épouse s'étaient engagés à verser une somme importante à leur gendre au bout d'un certain temps. Le mariage avait donc eu lieu. Un créancier s'était par la suite présenté pour réclamer une somme que lui devaient les parents. Le père avait répondu que cet argent était engagé au profit de son gendre et que cette dette avait préséance sur celle due au créancier. Ce dernier n'était pas d'accord. Rashba examina la promesse de mariage et en conclut qu'il s'agissait d'un contrat établi en bonne et due forme qui avait la préséance sur la dette réclamée (212). Il fut également interrogé sur le cas d'un Cohen, dont la belle-sœur veuve de son père était décédée avant que le lévirat n'ait pu avoir lieu (252)¹¹, l'interprétation de certains textes relatifs au vin casher (254), la valeur de la proclamation par une personne privée d'un Eruv Tavshilin¹² ou d'un Eruv Hatserot¹³ pour les habitants du quartier juif (265). Il dut également se prononcer sur le cas d'un individu qui avait juré de rembourser une certaine somme à une date déterminée et qui s'était rendu compte qu'il ne serait pas en mesure de le faire. Comme il n'avait pas prêté un serment public, il avait voulu s'en faire relever par une cour de trois ad hoc, hors la pré-

11. Cette consultation se trouve également dans le volume IV, n° 151.

12. Acte symbolique qui autorise la préparation d'aliments un vendredi, jour de fête, pour le samedi suivant.

13. Acte symbolique permettant aux habitants d'une même cour le port d'objets divers à l'intérieur de cette cour et dans les maisons qui donnent dessus.

sence de son « créancier ». Rashba condamna cette prétention et lui ordonna d'engager tous ses biens en vue de ce remboursement, ne prévoyant d'exception que s'il était complètement réduit à la misère (324).

Dans le quatrième volume des consultations de Rashba, nous trouvons en premier lieu un *responsum* (29) qui justifie l'injonction talmudique prescrivant de ne pas multiplier exagérément les louanges du Très haut ! Un autre (40), adressé au rabbin Menaḥem Meïri, expose le cas curieux d'un mari s'étant engagé, avec l'accord des parents de sa femme, à répudier cette dernière. Il devait divorcer avant telle date sous peine d'une amende de 1 000 dinars. Il changea ensuite d'avis et refusa de s'exécuter, mais la famille se montra intransigeante et le menaça en fin de compte de le faire jeter en prison par le trésorier (fiscal ?) de la ville jusqu'à ce qu'il paye l'amende prévue, au cas où il dépasserait d'une heure le délai fixé sans avoir divorcé. L'homme prit peur et divorça. Faut-il considérer ce divorce comme un divorce sous la contrainte ? Rashba n'hésita pas à dénoncer un tel procédé et déclara le divorce nul et non avenue. Rashba fut également consulté sur le point suivant : est-il permis de consulter un astrolabe le jour du Sabbat (102) ? Il l'autorisa car « quelle est la différence entre ce qui est gravé d'une plume de fer sur des tables de cuivre et les livres des philosophes ? ». Il dut également trancher le cas d'un homme « qui s'est fiancé et a juré de se marier ». Il avait ensuite changé d'avis et rédigé un acte par lequel il fit vœu de n'en rien faire ni d'en retirer le moindre agrément ou profit. On le convainquit par la suite de consulter les experts sur la valeur de son vœu, et c'est ainsi que Rashba fut amené à s'en occuper (108-109).

Une autre consultation répond à un problème d'interprétation posé par le Meïri (132). Une autre est consacrée à l'interprétation d'un règlement communautaire (176). Ailleurs, le Rashba se pencha sur les serments en justice (190) et la participation du peuple ignorant à la théophanie du mont Sinaï et à la prophétie (234). Il fut aussi interrogé d'une manière concrète sur la construction d'une synagogue (326) : peut-on y travailler les jours de fête intermédiaires pour la terminer, étant donné qu'il s'agit de l'intérêt public ? Il l'interdit parce qu'il serait toujours possible de prier ailleurs ou même dans la partie déjà construite du bâtiment. Il est intéressant de noter la distinction qu'il fait en cours de discussion entre la synagogue publique et la synagogue tout court.

Dans le volume de ses *responsa*, attribué par erreur à Naḥmanide et qu'il faut bien lui restituer, Rashba dut se pencher sur le cas d'une femme au sujet de laquelle le bruit courait qu'elle était déjà mariée, et qui venait de s'engager

auprès d'un autre homme (132). Les rumeurs redoublèrent à l'approche du mariage, et il fallut procéder à une enquête qui ne donna rien. Par acquit de conscience, on imposa à cette femme un divorce inutile, mais rassurant. Fallait-il lui imposer le délai de rigueur¹⁴ pour une femme divorcée et repousser la date du mariage de trois mois ? Malgré les circonstances assez exceptionnelles, Rashba fut de cet avis. Il s'occupa également du problème d'une femme qui avait pris en location une maison appartenant à une Chrétienne. La femme avait dû s'absenter et avait fermé la maison, où se trouvaient plusieurs tonneaux de vin. Les deux femmes avaient convenu d'une date pour son retour, ce qui permettait à la propriétaire de réaliser des travaux d'entretien. La locataire n'étant pas revenue à la date fixée, la propriétaire avait fait entrer des ouvriers dans la maison pour commencer les travaux. La locataire les y avait trouvés à son retour et s'inquiétait du statut religieux de son vin : serait-il encore permis à des Juifs de le boire ? Rashba penchait pour l'affirmative (155).

Dans le volume six de ses *responsa*, Rashba écrivit à Perpignan, concernant le cas de « Ruben qui a marié sa fille Léah à Simon, auquel il a remis une certaine somme à titre de dot. Léah a accouché d'une fille et elle est décédée peu après. Un peu plus tard, la fille qu'elle lui a donnée est également décédée. Et voilà que Ruben réclame selon la loi des Chrétiens la restitution de cette somme, qu'il a donnée en qualité de dot avec le mariage de sa fille ». Il affirmait que tout le monde savait que dans de tels cas, c'était la loi des Gentils qui devait être appliquée. Simon rejeta cette prétention, ce qui contraignit à nouveau Rashba à examiner les implications possibles du principe : la loi du royaume est-elle la loi dans un tel cas ? Il repoussa l'interprétation de Ruben et déclara : « L'accepter, ce serait déraciner toutes les lois de la Torah qui est parfaite. Nous n'aurions plus besoin du Talmud et il nous suffirait d'étudier les lois des Gentils. Veuille Dieu nous en garder ! »

C'est dans le dernier et nouveau volume des *responsa* du Rashba, consacré aux *responsa* inédites ou mal publiées, que nous trouvons une consultation relative à un problème qui survenu à la suite de l'expulsion des Juifs de Montpellier en 1306. Les femmes juives y avaient perdu au cours de ce tumulte leur ketouba, sans laquelle elles n'étaient pas autorisées à cohabiter avec leur mari (176). Pour notre bonheur, ce texte a fait l'objet d'une édition critique avec les documents relatifs à la controverse sur les écrits de Maïmonide de 1304-

14. Délai permettant dans un tel cas de déterminer qui était le père de l'enfant susceptible de naître au cours des trois mois suivant le divorce.

1305¹⁵. Cette consultation mérite d'être traduite : « En l'an 5066 du grand comput – l'année que déterminait le péché¹⁶ –, le décret divin fut rendu. L'ordre du Roi de France avisait tous les Juifs qui se trouvaient dans toutes les provinces de son Royaume de sortir de leurs maisons, dépouillés de tous leurs biens. Ils furent tous mis sous garde, jeunes, vieillards, enfants et femmes en un jour, le vendredi 10 Ab (30-7-1306) et ils furent expulsés du pays. Les Juifs de la ville de Montpellier partirent en exil le 7 Hechvan [5067] (24 octobre 1306)¹⁷. Certains s'exilèrent dans la ville de Perpignan, car ils avaient confiance en la fermeté du Roi de Majorque qui assurerait leur entretien. D'autres s'exilèrent dans le pays de Provence, confiants en la fermeté de ce lieu¹⁸ pour y trouver avec l'aide divine le répit et la stabilité qui leur conviennent. » Abba Mari, inspirateur de la lutte contre le mouvement philosophique, rapporta qu'il s'était réfugié alors à Perpignan où était arrivé le premier Shevat (13-1-1307), quatre mois après l'expulsion, et qu'il y avait rencontré les notables locaux, dont Moïse, fils de Samuel, fils d'Asher, qui lui apprit que le Rashba avait entendu de la bouche de personnes de passage à Barcelone ou par une lettre de ses partisans qu'il s'était réfugié avec des membres de sa compagnie au pays de Provence parce que les gens du Roi de Majorque ne lui avaient pas permis de venir à Perpignan. Ses adversaires y étaient pour quelque chose. Samuel et son père s'étaient employés pour lui auprès de la cour pour lui faire obtenir l'autorisation nécessaire. Samuel en rendit compte à Rashba et il en profita pour lui poser une question qui agitait les milieux réfugiés. Les femmes mariées juives sont-elles autorisées à vivre avec leur mari à défaut de ketouba ? Ces documents avaient en effet disparu dans le pillage avec tous les contrats des Juifs. L'interdiction de cette cohabitation avait été édictée pour protéger les droits des femmes et éviter qu'elles ne soient livrées entièrement au bon, ou au mauvais, vouloir de leur mari. Rashba ne manqua pas de rappeler dans sa réponse le principe talmudique qui interdit au mari de rester ne fut ce qu'une heure avec son épouse si elle n'a pas sa ketouba. Il faut donc s'empres- ser de leur délivrer une ketouba de remplacement (Ketouba de-Irkesa), un genre de *vidimus* établi sur la foi de témoignages. De plus, ajoute Rashba,

15. Voir plus haut la note 8. Cette pièce, numérotée 120, se trouve dans le volume II, p. 835-838.

16. Des études philosophiques.

17. Le statut particulier de la ville de Montpellier, que se partageaient les rois de France et de Majorque, est responsable de ce retard.

18. Il faut peut-être comprendre « en la fermeté du Seigneur, pour son nom ».

ceci est valable « non seulement pour ceux qui vivaient sous la domination du Roi de France, mais également pour les femmes qui vivaient sous la domination du Roi de Majorque et qui espèrent toujours que le Roi notre seigneur leur restituera ce qui leur appartient ». Rashba ajouta que lorsque la ville de Gérone fut attaquée par le Roi de France et qu'elle faillit tomber entre ses mains, les Juifs de la ville l'avaient quittée en toute hâte sans emporter tous leurs documents, et que les réfugiés qui étaient arrivés à Barcelone y avaient fait établir une nouvelle ketouba pour leurs femmes¹⁹. Il est intéressant de noter que Rashba ajouta à sa lettre l'assentiment que lui avaient donné les rabbins de Tolède, le célèbre Asher, fils de Yehiel, le Roch, signant en premier. La soudaineté et la brutalité des arrestations des Juifs de France avaient donc créé un grand problème, qui transcendait les frontières.

Une grande partie des questions envoyées au Rashba l'avaient été par le rabbin Menahem, fils de Salomon Meïri, dit le Meïri²⁰. Il était également connu sous le nom Don Vidal Salomon, en conformité avec l'usage accepté. Ce Perpignanais, très apprécié par le Rashba, est l'auteur d'un commentaire du Talmud de très grande valeur. Il est surprenant qu'il n'ait pas répondu lui-même à certaines de ces questions. Peut-être faut-il reconnaître ici toute la distance qui sépare le professeur de droit du juge...

Il convient de mentionner ici tous les écrits des adversaires et des partisans des études philosophiques qui se sont affrontés en 1304 et 1305. Les pôles de cette controverse étaient Barcelone, Perpignan et Montpellier, et on peut considérer qu'il s'agissait en quelque sorte d'une controverse catalane. Le nom de Perpignan et de ses savants et sages y apparaît quasiment à chaque page. Nous n'aborderons pas ce dossier ici, mais nous mettrons néanmoins en garde contre les ouvrages anciens qui lui ont été consacrés, au vu de la parution de deux éditions complémentaires et critiques de ces textes.

Toutes ces *responsa* ont été envoyées de Barcelone à Perpignan, mais il se trouve pour notre bonheur que deux lettres envoyées de Perpignan à Barcelone ont pu être conservées. Elles ne relèvent pas du genre des *responsa*, mais leur intérêt n'en souffre pas. Elles sont connues depuis leur publication en

19. À noter que le Roi ordonna le 31 octobre 1285 la reconstitution des actes juifs perdus lors du siège de Gérone (Régné n° 1468).

20. Y compris un certain nombre dans lesquelles les adresses des destinataires ne sont pas mentionnées, mais qui ont pu être identifiées par les derniers éditeurs, qui les lui ont restituées.

1898²¹ mais, à part Ytzhag Baer, qui fit un usage partiel de la première²², elles sont restées assez négligées. Toutes deux furent écrites, ainsi qu'il était de coutume, par un écrivain public, qui n'était autre que le grand poète Abraham Bedarsi, autrement dit « de Béziers », dont il est bien connu qu'il avait séjourné à plusieurs reprises à Perpignan. Conformément à l'usage, ces lettres sont emplies de citations bibliques plus ou moins tronquées, et rien n'y est dit avec simplicité, d'où les difficultés de traduction. Ni l'une ni l'autre ne sont datées, mais les informations qu'elles contiennent permettent d'y remédier. La première est intitulée :

« Lettre préparée et envoyée par la communauté de Perpignan aux notables de Barcelone du temps de notre vieux Roi, Dieu le garde. »

Ils écrivirent de loin aux gens de Don Todros et de Perfet Gracian, deux notables juifs de Barcelone, pour les implorer d'intervenir en leur faveur : « Vous avez entendu et vous avez vu les malheurs qui se sont abattus sur nous et qui ont redoublé à cause des racontars que l'on répand. Ils veulent consommer notre chute chaque jour, détruire notre fortune, faire mourir ceux dont ils s'emparent et faire s'effondrer les riches. Vous avez contemplé la violence et la discorde dans la ville... Le jour vint, quand Dieu ne voulut pas nous livrer à la mort, mais nous donner une petite subsistance pour notre travail. Il éveilla celui qui est notre souffle et la vie de notre âme, le merveilleux Roi, le grand Roi notre seigneur. Il vit notre affliction et eut pitié de nous. Au milieu des exclamations d'allégresse, il fit pour nous le sceau (privilège) d'*Atalyon*, auquel nous avons accroché notre arc, notre épée et nos ustensiles. La terre fut bouleversée et le répit arriva. Ce fut le jour le plus joyeux de notre vie, celui que nous souhaitions... Nous pourrions dire à tout ennemi qui complotait contre nous : Tu cherches ta mort ? Cela fermera la bouche de tous nos détracteurs. Ce sceau nous protégera de toute difficulté. » Or ne voilà-t-il pas que l'agent du Roi décida d'intervenir pour demander la suppression de ce sceau ! La communauté fut plongée dans l'angoisse. Ils prièrent donc leurs correspondants de Barcelone d'intervenir « auprès du grand évêque, l'évêque de Huesca, pour qu'il nous soutienne généreusement... et présente sa requête au Roi ». Les Perpignanais lui demandaient également si le Roi avait reçu du nonce « le

21. Par J. BERGMAN, « Aus den Briefen Abraham Bedersi's ». *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 42. Jahrgang (1898), p. 512-517.

22. Ytzhag BAER, *A History of the Jews in Spain*, I, Philadelphie, 1961, p. 162.

privilege des excommunications appelées *sistaciones* (ou *sustaciones*²³) » et de le leur envoyer dans ce cas par courrier. Cette lettre date à l'évidence des années 1274-1275. En effet, le Roi Jacques Ier le Conquérant, surnommé ici le vieux Roi, qui vécut de 1208 à 1276 et régna à partir de 1213, concéda le 28 juin 1274 aux Juifs de Perpignan un privilège dit du talion, qui mettait un terme aux menaces des dénonciateurs, qui les accusaient d'un crime public : ces derniers devaient en effet prendre l'engagement de se soumettre à la loi du talion au cas où ils se révéleraient incapables d'apporter la preuve de leurs dires. Ils seraient alors condamnés à la même peine que celle qu'aurait encourue leur victime éventuelle dans le cas contraire²⁴. Il est certain que ce privilège mit fin à une campagne de dénonciations calomnieuses. Le Roi rejeta le 23 juin 1275 l'intervention de son agent et maintint le privilège.

Une autre lettre fut écrite par le même poète pour la communauté de Perpignan à l'intention du Roi, dont le nom n'est pas indiqué. Elle n'est pas datée, mais il est évident qu'il ne s'agit pas du même roi et que nous devons reconnaître très probablement ici son fils et successeur Jacques II de Majorque, qui régna dans son nouveau royaume de Majorque comprenant Majorque, le Roussillon et la Cerdagne. Un passage de cette lettre semble se référer à la présence française dans le Roussillon en 1285 et à l'aide exceptionnelle demandée par le Roi en cette circonstance. Elle est intitulée comme suit : « Autre lettre qui fut envoyée par la communauté de Perpignan au noble qui est sur la brèche à Barcelone, pour qu'il implore et prie notre seigneur le Roi, qu'il repose en paix²⁵. » Les Perpignanais demandaient à cet anonyme d'intervenir pour eux et de se rendre auprès du Roi. « (...) Sois uni avec nous tes amis, la communauté de Perpignan, pour nous faire pardonner et nous éviter la colère du Roi... car ce jour notre seigneur le Roi nous a atterrés et la tempête a régné autour de nous... en nous imposant une capitation sur la base de 5 200 [contribuables], alors qu'il est bien connu que l'impôt se levait seule-

23. Selon Baer, il faut lire « citationes ». Il s'agirait de l'interdiction faite aux prêtres d'excommunier les Juifs afin de pouvoir les expulser et de les faire juger par une cour ecclésiastique. Cf. Ytzhak BAER, *Publications récentes sur l'histoire des Juifs d'Espagne*, Devir-II, p. 312-313 (héb.).

24. Cf. RÉGNÉ, *History*, résumé n° 605 et les remarques de BAER, *Publications récentes*, p. 313-315.

25. L'abréviation מנוחתו כבוד = מ"ד fait problème. S'agit-il de Jacques Ier mort en 1276 ou de son fils Pierre III ? Le copiste anonyme de cette lettre aurait-il ajouté ces deux lettres pour faire savoir que le Roi en question était décédé entre temps ?

ment sur la base de 4 000²⁶. En outre, nous lui avons payé pour l'année passée et pour l'année présente : est-ce là un signe de bienveillance à notre égard que de venir à nous en colère [un tel décret] ? Que notre seigneur le Roi se souvienne que lorsqu'il est parti pour le camp (de l'armée), dans la cour du Roi des peuples nous lui avons donné 12 000 sous melgoriens. Qu'a donc fait ce troupeau, en quoi a-t-il pêché pour être ainsi traité ? C'est pourquoi nous lui avons dépêché (au notable de Barcelone) un homme de notre communauté pour exposer notre plainte... Ils le prient de se renseigner sur les raisons qui ont déterminé le Roi. Qu'il fasse pour le mieux. Ils lui baissent les mains de loin et le saluent. Signé : « Tes frères qui prient pour toi, la sainte communauté de Perpignan. » Il ressort en tout cas de ces deux pièces que la principale communauté de la Catalogne du Nord entretenait des relations étroites avec les grands notables juifs de Barcelone et qu'elle n'hésitait pas à demander leur intervention auprès de la cour ou auprès des grands pour tenter d'alléger le poids des impôts qui l'accablaient. Il s'agit donc d'une relation qui dépasse singulièrement le cadre des études sacrées et des études philosophiques.

Une autre lettre, signée cette fois ci par Abraham de Béziers lui-même, ne manque pas d'intérêt²⁷. Elle débute ainsi : « Lorsqu'est arrivé ici (à Perpignan) l'envoyé des communautés juives de Tsarfat (de la France du Nord) pour réunir les dons des gens de ce pays pour la dépense des gens des écoles qui se consacrent dans leur pays à l'enseignement des enfants juifs pauvres, il nous a demandé d'authentifier ses signatures (sur les lettres de recommandation qu'il avait reçues)... » Cette vérification faite, Abraham ajouta la sienne. Il signala qu'il avait reconnu plusieurs signatures, dont celle de l'honorable Joseph, fils de Meshulam, qui se trouvait à Béziers²⁸. En foi de quoi il avait ajouté sa signature à cet appel : « Celui qui réside ici dans la sainte communauté de Perpignan, moi Abraham fils d'Isaac de Béziers. » Ce genre d'appel, qui reflète une conception très moderne d'un enseignement gratuit et généralisé sous les auspices de la communauté, me semble très neuf à cette époque, d'autant plus qu'il s'agit de la lointaine communauté de Tsarfat et non de celle de la Provence voisine.

26. Le montant fixe de cet impôt était calculé sur l'estimation forfaitaire du nombre des imposables (sans doute les chefs de famille) : 4 000 portés désormais à 5 200, soit une augmentation d'un tiers ! À noter que la juiverie de Perpignan est imposée en 1274 pour 5 000 sous melgoriens. Ytzhak BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, vol. 1, *Aragonien und Navarra*. Berlin, 1929, § 108, p. 120.

27. Publiée dans le *החרב המתהפכת (נספח לחותם תוכנית)*. Amsterdam, 1865, p. 24.

28. L'émissaire avait donc également quêté en Provence !

L'étude de la fameuse controverse sur les études philosophiques de 1304-1305 permettrait de multiplier les références à l'axe Barcelone-Perpignan, qui fut la scène des affrontements les plus sévères. Le nom de la communauté perpignanaise, de même que celui de ses savants et lettrés, y paraît presque à chaque page et il ne serait pas inutile de les utiliser pour tenter une reconstruction du climat intellectuel qui régnait à Perpignan au tournant du ^{xiv}^e siècle.

À la suite de la conquête et de l'annexion du Roussillon par Pierre IV d'Aragon, la communauté catalane du Nord fut confrontée à un nouveau et grave problème, ainsi que le montre un groupe de consultations rabbiniques de l'époque. Ces documents sont connus par les extraits qu'en a publiés en son temps le grand historien Ytzhak (Fritz) Baer²⁹ et leur publication intégrale par Léon (Arieh L.) Feldman³⁰. Citons-les dans l'ordre :

Texte de la question à débattre qui fut posée au nom de la communauté de Gérone par Cresques Elies aux dirigeants des communautés catalanes³¹.

Suivent dans l'ordre les réponses des rabbins et notables suivants, qui ne sont pas toujours connus, mais qui sont tous catalans, ainsi que l'avait déjà observé Y. Baer :

1. Shem Tov Falco. Il exerça longtemps ses fonctions de rabbin juge à Majorque.
2. Ḥasdaï Cresques
3. Bonsenior Gracian³²
4. Néhémie, fils d'Isaac, fils de Néhémie
5. Bonafous Alfakim ha-Levi, fils de Ḥasdaï³³
6. Samuel, fils de Benvenest

29. BAER, *Publications récentes*, § 224, p. 311-317.

30. תשובות חכמי ברצלונה וקטלונה בענין מיסים וארנונות ודינא דמלכותא דינא. *Gnozot*, 1 (1984), p. 67-98.

31. Maestre Cresques Elies (il semble avoir été originaire de Figueras et avoir été dispensé du port de la rouelle depuis 1342), qui exposa le nouveau problème qui se présentait à la communauté de Gérone, était un personnage considérable : médecin de la cour, il avait accompli en juin 1344 une mission secrète pour le Roi auprès du capitaine de Canet. BAER, *Publications récentes*, § 219, p. 304-305.

32. Traduction de l'hébreu *Hen*.

33. L'éditeur lui attribua la paternité de cette réponse en tant que dernier signataire. Il semble bien qu'il se soit contenté de la confirmer, de même que Salomon Cresques, et que les vrais signataires sont : Bonsenior Gracian, Escapat Malet ha-Levi, Astruc Bonsenior ha-Levi ben Ḥasdaï Bonafous Malet ha-Levi.

7. Astruc Vidal Gracian
8. Des dirigeants (Néémanim) de Villefranche-de-Conflent³⁴
9. Vidal Don de Tolosa. Il s'agit de l'auteur d'un important commentaire du code de Maïmonide (le Magid Mishneh)
10. Isaac Barfat Bonafous³⁵
11. Juda, fils de Ruben, fils de Ḥasdaï Bonastruc

Cette dernière réponse est introduite par les mots suivants : réponse de Cervera. Faut-il en déduire que les autres réponses données émanaient également des communautés consultées, lesquelles s'étaient très normalement adressées aux rabbins locaux qu'ils avaient chargés de leur rédaction ? Cela expliquerait leur nombre et confirmerait la grande importance des problèmes qui y furent traités.

Tel quel, ce dossier est plus important que les seuls extraits publiés dès 1929 par Baer. Ce dernier en avait d'ailleurs exclu les réponses 1, 7, 8, 9, 10 et 11, peut-être par crainte des répétitions et des longueurs. Mais revenons-en au problème évoqué par Cresques Elies. Bon courtisan, il commença par rendre hommage au Roi d'Aragon, qui maintenait ses bonnes dispositions envers les Juifs de ses terres, alors même que l'époque des expulsions avait déjà commencé en Occident. Ce Roi juste fut cependant amené à prendre des mesures pénibles pour les Juifs à l'instigation de quelques dirigeants mal inspirés de leurs communautés. C'est ainsi que Ruben et plusieurs de ses fils qui habitaient dans l'une des seigneuries proches de Gérone avaient, depuis plusieurs années, coutume de payer leurs impôts en commun avec la communauté des Juifs de cette ville, que ce soit à la suite d'un compromis ou d'un jugement, sans que leur seigneur ne s'en mêla. Peu après la conquête du Roussillon, Ruben décida de quitter, avec plusieurs de ses fils, la seigneurie dans laquelle il résidait pour s'installer à Perpignan où il conclut un compromis avec la communauté locale : ils contribueraient annuellement aux dépenses encourues par la communauté pour payer l'impôt dû au Roi et ses autres dépenses sur le pied de 25 ducats pour mille sur tous les biens qu'ils apporteraient au Roussillon au cours de l'année à compter du jour où ils commenceraient à y transférer leurs biens. Cet accord serait valable pour les quatre années suivantes,

34. Ont signé : Salomon de la Cavalleria, Vidal de Tolosa, Vidal de Béziers, Isaac, fils de Moïse Hen.

35. Cosigna : Bonastruc Zabara.

donc cinq années en tout. Ils seraient tenus au paiement de l'impôt pour tous les biens qu'ils transféreraient après la fin de la première année, selon les règlements en vigueur. Ils payeraient à la communauté de Gérone ce qu'ils devaient sur les biens qui s'y trouvaient jusqu'à leur transfert et ceux qui y resteraient après. Des dispositions furent également prises en ce qui concerne leur participation au remboursement des dettes de la communauté de Gérone jusqu'à leur départ. Là-dessus, un de ces hommes vils qui avaient des rapports, bien modestes d'ailleurs, avec la cour réussit à se procurer un écrit du Roi qui remettait en cause tous ces accords. Le gouverneur du Roussillon reçut même des instructions pour faire main basse sur tout leur argent et les faire proclamer excommuniés. Une telle attitude est-elle justifiée ? Les Néémanim de Gérone ont-ils bien fait en demandant au gouverneur d'appliquer ces mesures ? Ont-ils eu raison d'empêcher des individus de passer d'une ville à l'autre et d'une partie du royaume à une autre et de faire jeter dans une prison ceux qui avaient décidé de s'en aller et s'étaient acquittés de tout ce qu'ils devaient ou allaient devoir à leur communauté d'origine ?

Il est évident, encore que le texte de la question ne le précise pas, que Cresques Elies avait été chargé par la communauté de Gérone d'intervenir en sa faveur. La communauté de Perpignan n'avait pas de revendication à défendre. Il est également clair qu'à Gérone, certains redoutaient que le départ d'une famille très fortunée ne soit lourd de conséquences pour ses membres. Les impôts étant payés solidairement, la défection de l'un des imposables les plus éminents aurait pour conséquence immédiate d'augmenter la charge des restants. Le Roi n'aurait certainement pas tenu compte du départ d'un ou de plusieurs contribuables pour diminuer d'autant la masse de l'impôt exigible. L'enjeu était trop important pour que la seule communauté de Gérone puisse en décider. L'intervention de Cresques Elies s'imposait, puisque l'affaire risquait de remonter un jour jusqu'au Roi.

Tous les rabbins – et les communautés – consultés furent d'accord pour condamner l'attitude de la communauté de Gérone. S'y rallier reviendrait à dire que les Juifs de Catalogne, voire d'Aragon, étaient disposés à renoncer à un de leurs droits essentiels : la liberté de mouvement. Allaient-ils devenir des serfs de corps étroitement attachés à la seigneurie de leur établissement ? Une telle évolution aurait consacré la dégradation de leur statut !

Cet aspect du problème ne fut pas traité par Shem Tov Falco. Il se demandait si la démarche réalisée par certains des habitants de Gérone était licite : les rabbins de la ville ne l'avaient pas approuvée, ni ses dirigeants. Il insista cependant sur la nécessité de maintenir les pouvoirs de la communauté qui de-

vait décider dans un tel cas, quand bien même une décision royale les aurait précédés. Ḥasdaï Cresques, quant à lui, affirmait que tout homme était en droit de changer de domicile : « Il est bien établi dans les cours des rois et leurs châteaux, dans leur bouche et dans celle de leurs conseillers, que tous les Juifs dans tous les lieux de leur résidence sont libres d'aller où ils veulent. On ne s'y oppose pas et on ne les contraint pas. » Il reprochait aux « petits renards destructeurs des vignes » d'être à l'origine des manœuvres qu'il condamnait. Ils s'étaient appuyés sur les anciens « capitulos » de 1333, précisés en 1340 et renouvelés en 1346, qui limitaient la liberté de déplacement des Juifs³⁶ et étaient à l'origine des difficultés qui avaient abouti à la proclamation « sur l'ordre du Roi et en son nom que nul ne quittera son lieu de résidence pour sortir de son royaume, serait-ce même pour s'établir auprès des seigneurs et des chevaliers ». Les émissaires de la communauté de Gérone participèrent à cette iniquité en imposant aux Juifs partis à Perpignan de contribuer aux impôts réclamés aux Juifs de Gérone après leur départ. Il fallut mettre un terme à cette injustice.

Pour Bonsenior Gracian, il est clair que tout homme avait le droit de déplacer son domicile d'une ville à une autre. Il devrait bien entendu s'acquitter auparavant de toutes les charges qui lui incombaient. Plusieurs communautés décidèrent d'ailleurs qu'il devait être considéré comme un habitant de leur ville tant qu'il n'aurait pas payé tout ce qu'il devait. Il y a longtemps qu'un règlement en ce sens avait été adopté à Barcelone. « Les Juifs sont des hommes libres et les rois n'ont pas le droit de les empêcher de changer de domicile ! » Il fut nécessaire de prendre des mesures contre ceux d'entre eux qui en profitaient pour échapper à leurs obligations... « Mais empêcher des Juifs de déménager d'un lieu à l'autre dans les possessions du Roi, voilà, ce que l'on n'a jamais entendu ! » Toutes les communautés durent s'efforcer d'y mettre un terme : « Sinon, nous serions emprisonnés dans nos maisons. »

Pour Néhémie bar Isaac bar Néhémie, il n'y a pas de doute : « Nos anciens avaient raison quand ils affirmaient³⁷ que le statut des Juifs est le même que celui des chevaliers pour s'installer librement partout où ils veulent [dans les limites du royaume]. »

Pour Salomon Cresques et Bonafous Alfakim ha-Levi, fils de Ḥasdaï, qui s'associèrent aux opinions exprimées par les précédents, il était clair qu'un ou

36. Cf. BAER, *Die Juden*, vol. 1, p. 270, 316-317.

37. Tossaphot Baba Kama 58 a.

deux hommes qui s'étaient fait passer pour les émissaires de la communauté de Gérone avaient surpris le Roi, alors que leur communauté n'était au courant de rien. Il fallait les poursuivre pour remédier à cet état de chose, serait-ce même jusqu'à Tolède pour les y contraindre³⁸. S'il se révélait toutefois que la communauté de Gérone avait soutenu ces intrigants, il faudrait alors « prendre le conseil du médecin, de ce grand homme, médecin du corps et l'âme, de l'honorable et parfait sage Maestre Cresques [Elies]... ». Il saurait les défendre auprès du Roi pour faire mettre un terme à cette erreur.

Samuel, fils de Benvenest, déclara d'emblée : « Je ne suis pas un sage... mais je me suis beaucoup occupé des affaires publiques et je n'ai pas étudié les sciences profanes et sacrées. » Il n'est donc pas très surprenant qu'il fasse appel à l'histoire. « Nous avons vu de nos yeux et nos ancêtres nous ont appris qu'ils se sont installés dans le pays de leur choix sans se dissimuler. Ils ont franchi les mers avec leurs familles et leurs biens. Bien avant le terrible exil de France (l'exil de 1306), les gens de notre région et ceux de Gérone ont pu s'établir dans d'autres royaumes, en France et en Allemagne, et on ne les en a pas empêchés. » Cela fut également le cas en Espagne et personne, ni le Roi ni les communautés, ne leur demanda de faire demi-tour. Même les Musulmans purent en profiter. Il ne nous est pas possible de consentir à notre transformation en serfs.

Astruc Vidal Gracian répondit brièvement. Il considérait que son insuffisance devrait lui interdire de faire entendre sa voix dans ce concert de sages, mais le problème évoqué était bien trop sérieux pour qu'il puisse se taire. Nous sommes tous concernés par cette affaire : « Étant donné que ceux qui veulent s'établir ailleurs veulent s'acquitter de leur dette envers la communauté, ainsi que tous les impôts et taxes afférents aux biens qu'ils ont encore dans la ville qu'ils viennent de quitter, qui donc aura l'audace de dire qu'ils ne peuvent se rendre là où ils veulent ! » Et de rappeler l'usage de Barcelone qui demande à qui veut s'en aller de faire la déclaration de ce qu'il emportera et de ce qu'il laissera sur place.

Les Néémanim, les chefs de la communauté de Villafranca³⁹, se concertèrent et décidèrent que « Tout Juif est son propre maître et peut se rendre dans

38. L'appel à l'objectivité d'un tribunal rabbinique d'un pays étranger est recommandable dans un tel cas, étant donné que toutes les communautés catalanes sont concernées par cette affaire.

39. Pour Baer : Vilafranca del Penedès. Pour Feldman : Villefranche de Conflent.

le pays de son choix et construire sa maison là où il décidera de se rendre ». Ils n'arrivaient pas à comprendre comment « un de nos frères » a pu nous livrer et faire de nous des serfs entre les mains des seigneurs. Il fallait intervenir auprès du Roi et il semble bien qu'ils souhaitent que Cresques Elies veuille bien se charger de cette démarche.

Avec le grand et célèbre rabbin Vidal Don de Tolosa, le commentateur de Maïmonide, qui avait déjà pris connaissance des avis de ses collègues rabbiniques, on en revient à une argumentation plus juridique, plus talmudique. Celui-ci établit que toutes les volontés du Roi n'étaient pas toujours la loi du pays et qu'il arrivait que la loi du royaume constituait un vol manifeste révélant l'avidité du royaume ! Il examina les opinions des principales autorités rabbiniques sur cette matière et ne manqua pas de rappeler l'affirmation des Tossaphistes déjà mentionnée plus haut, selon laquelle les Juifs sont des hommes libres, de même que les chevaliers. Quelques rares hommes étaient la cause de toute cette affaire. Qu'ils fassent pénitence et s'efforcent de mettre un terme à cette situation.

Isaac Barfat Bonafous répondit très brièvement, d'autant plus qu'il n'était pas chez lui lorsqu'il fut interrogé. Indigné par la conduite des dénonciateurs, il ne comprenait pas que les chefs de la communauté de Gérone aient pu se rallier à eux. Il demanda des peines sévères contre les coupables.

Juda, fils de Ruben, fils de Hasdaï et Bonastruc Zabara, qui signèrent la dernière consultation au nom de la communauté de Cervera, se contentèrent d'approuver les opinions de leurs prédécesseurs.

Toute cette controverse se déroula dans un laps de temps très court : la conquête du Roussillon, responsable du départ de Ruben et de sa famille pour Perpignan, date de 1344, et la peste noire qui éclata en 1348, et à laquelle il n'est pas fait la moindre allusion, est son *terminus ad quem*. Telle quelle, elle est assez révélatrice des crises que traversait à cette époque une partie, sinon la totalité des communautés juives de Catalogne. Crise économique à Gérone, où la crainte se répandit que le départ des familles les plus fortunées ne mette en danger l'équilibre instable d'un budget obéré par les exigences royales. Crise intérieure, puisque des irresponsables arrivaient à se faire entendre à la cour, sans l'accord ou l'intervention de leur communauté. Attrait du Roussillon, à présent durablement annexé, qui attirait des habitants du Sud des Pyrénées. Ascension de Perpignan au détriment de Gérone. Et, surtout, une inquiétude grandissante concernant le maintien du statut traditionnel des Juifs de Catalogne, qui risquaient de se voir privés désormais de leur liberté d'établissement. Ils étaient assurément les Juifs du Roi, mais allaient-ils se transformer

en Juifs de corps, désormais attachés au sol ? Les dirigeants et les rabbins des communautés représentées avaient compris l'importance de l'enjeu et l'ardente nécessité d'écarter ce danger, qui avait déjà fait son apparition en France et dans le Saint Empire Germanique au siècle précédent⁴⁰. On peut se demander s'ils y réussirent pleinement.

Les rencontres, ou plutôt les joutes poétiques qui opposèrent et rapprochèrent à Perpignan les deux poètes Abraham de Béziers et Isaac ha-Gorni, mériteraient également que l'on s'y arrête. Cela nous entraînerait trop loin et je préfère me tourner vers un auteur catalan plus tardif dont l'œuvre pourra nous renseigner sur la communauté de Perpignan au milieu du *xive* siècle. J'ai nommé le rabbin Nissim, fils de Ruben Gerondi, autrement dit Nissim de Gérone, qui vécut d'environ 1315 à 1376. Il vécut surtout à Barcelone, où il dirigea la *yeshivah* locale, sans pour autant y occuper des fonctions rabbiniques. Principalement connu pour ses commentaires talmudiques, il est généralement désigné par ses initiales RN, Rabbénou Nissim, prononcées Ran. Nissim laissa également un certain nombre de consultations dont nous nous occuperons à présent. Il en est paru une édition critique due à Léon Feldman en 1984, mais elle ne semble pas avoir beaucoup passionné le public savant. Nissim eut des correspondants dans les communautés suivantes : Agramunt, Huesca, Hostalric, Alcolea de Cinca, Albalate de Cinca, Séville, Béziers, Burgos, Blanes, Barcelone, Gérone, Valencia, Tortose, Tàrrega, Lleida, Montpellier, Marseille, Minorque, Majorque, Narbonne, Cervera, Saragosse, Perpignan, Caldes, Catalayud, Castelló d'Empúries, Cerbère et plusieurs lieux non identifiés. Ce tableau, aussi précis qu'il soit, risque de donner une idée fausse des activités du Ran, car il ne fut que très épisodiquement en contact avec la plupart de ces communautés. Les seules avec lesquelles il semble avoir eu une correspondance suivie sont celles de Barcelone, Gérone, Marseille, Majorque et principalement Perpignan. Nous nous en tiendrons ici au cas de Perpignan.

La première de ces consultations (1) rapporte le cas suivant : « Il y a déjà quelques années, certains des notables de la ville s'associèrent pour une œuvre pie : entretenir et visiter les malades juifs pauvres. Les membres de la confrérie préparèrent tous ensemble un document qu'ils signèrent, ainsi qu'il est d'usage pour chaque sainte confrérie, en y mentionnant toutes les décisions et

40. Cf. S. SCHWARZFUCHS, « De la condition des Juifs de France aux *xiie* et *xiiie* siècles », *Revue des études juives*, 125 (1986), p. 221-232.

conditions dont ils étaient convenus dans le cadre de ladite confrérie qu'ils avaient établie. Voici ce qui est écrit au début de ce document : « Nous, les soussignés, avons convenu et prêté serment au nom du Seigneur Dieu d'Israël, par attouchement d'objet⁴¹, au nom de Dieu et au nom des nombreux sociétaires, sans aucune possibilité de libération ou de regret de remplir toutes les conditions précisées ci-dessous sans aucune fraude. » Ils consignèrent ensuite dans ce document plusieurs décisions et conditions relatives à la désignation des chefs de la confrérie, des trésoriers, aux visites des malades, etc. Pour certaines décisions, ils écrivirent : « Nous avons convenu et nous nous sommes engagés par le serment déjà mentionné d'agir ainsi. » Pour d'autres, ils écrivirent simplement « Nous nous sommes engagés... », sans rappeler le serment. La décision suivante est rapportée plus loin : « Nous avons convenu que lorsque chacun parmi nous annoncera un don dans la synagogue de notre ville, la moitié sera réservée à cette aumône et l'autre à tel bénéficiaire que désignera le donateur, à l'exception toutefois des dons faits pour l'éclairage de la synagogue, sur lesquels notre aumône n'a aucun droit. Le donateur devra verser la moitié destinée à l'aumône dans le mois qui suit entre les mains de ses administrateurs (*berurim*). Ceux-ci pourront lui accorder un délai pour le versement jusqu'à ce qu'il ait réuni les fonds nécessaires, ainsi qu'ils jugeront bon. »

Il fut créé par la suite une confrérie du Talmud Torah (pour les études sacrées). Il y a quelques années, l'un des signataires de la charte de l'aumône des malades annonça un don dans la synagogue en faveur de l'aumône du Talmud Torah, sans rappeler l'ancienne condition ni quelque condition que ce soit. À l'heure de sa mort, il instruisit ses fils de prélever sur ses biens et de remettre aux trésoriers de la confrérie du Talmud Torah tout ce qu'il avait promis de donner à cette dernière. Il ne précisa pas s'il avait gardé ou non à l'esprit le texte de l'ancienne décision qui figurait dans la charte de l'aumône des pauvres dont il était l'un des signataires, au moment où il avait annoncé son don pour la confrérie du Talmud Torah. Ensuite, les trésoriers de l'aumône des pauvres réclamèrent la moitié du don au fils du donateur, bien qu'il l'ait fait pour l'aumône du Talmud Torah, étant donné qu'il avait donné son accord à l'article prévoyant que l'aumône des pauvres percevrait la moitié de tout don annoncé dans la synagogue, comme cela est stipulé dans ladite charte.

41. La loi hébraïque exige qu'une acquisition soit concrétisée par un acte symbolique, un Kinyan, terme rendu en vieux français par « droit d'acquies ».

Il s'était engagé à respecter tous les articles de cette charte, et celui-ci en fait certainement partie.

Les trésoriers de l'aumône du Talmud Torah ne l'entendirent pas de cette oreille et un long litige commença, les uns voulant notamment tirer argument du long délai qui avait séparé l'annonce du don du décès du donateur – il avait eu tout le temps nécessaire pour s'expliquer –, et les autres s'appuyant sur un article de la charte de l'aumône des malades qui spécifiait : « Nous avons convenu que dans le cas où il s'élèverait un doute sur une expression de ce document, qu'il était entendu que les administrateurs le résoudraient au profit de l'aumône des pauvres malades⁴². » Le Ran devait donner gain de cause aux administrateurs de la confrérie du Talmud Torah, notamment parce que le donateur avait confirmé sur son lit de mort que son don devait aller à leur aumône. Il est évident pour ce qui nous concerne ici qu'il y eut là un choc très violent entre deux corps importants. Violent au point que les administrateurs de la synagogue locale et le rabbinat ne voulurent pas s'en mêler et que cette confrontation, qui était loin de mettre en danger la vie de la communauté, dut être soumise à une autorité relativement lointaine, au rabbin Nissim, à Barcelone, lequel n'occupait même pas une fonction officielle !

La consultation suivante (2) ne s'écarte pas du problème des aumônes (*hekdechot*) de Perpignan. Celles-ci avaient réuni des fonds importants, qui provenaient soit des terres que leurs propriétaires leur avaient données pour nourrir les pauvres de la ville avec leur produit, soit des fonds ou des affaires qu'ils avaient reçus pour les distribuer aux pauvres. Il en résultait que les donateurs avaient donné pour que leur rapport seul soit partagé, le capital devant rester inaliénable entre les mains des trésoriers. Or, plusieurs chefs de la communauté, et plus particulièrement des préposés à l'encaissement des impôts et aux dépenses communautaires, demandèrent alors aux trésoriers des fondations pieuses de payer les impôts et de participer aux dépenses sur ces biens, comme ce que l'on fait avec les biens des membres de la communauté. Les trésoriers affirmèrent que les fondations pieuses étaient dispensées de toute participation aux dépenses de la communauté et au paiement des impôts. Il régnait donc une grande confusion dans cette matière. Les uns prétendaient qu'il fallait payer sur ces fonds bien qu'ils soient consacrés à un autre usage, car tous les impôts et participations aux dépenses étaient prélevés selon la for-

42. Selon le Ran, *ibid.*, on ne faisait déjà plus de distinction entre les pauvres malades et les pauvres en bonne santé. Tous relevaient de la même aumône.

tune du Kahal : c'est ce que prescrivait l'usage et même la loi (juive). C'est également ce que pensait le Roi en ce qui concernait l'impôt. Avancerait-on que les prélèvements devaient se faire par tête de contribuable (et non sur la fortune commune) qu'il faudrait alors y inclure les pauvres de la ville ! Ils avançaient aussi que la loi libère de tout impôt l'argent des Sages et que cette règle pouvait aussi bien s'appliquer à l'aumône du Talmud Torah, à l'achat d'un rouleau de la Loi et de ses ornements ou à l'huile d'éclairage, mais non à l'aumône des pauvres. Les autres rétorquaient que cet argent devait rester libre de tout prélèvement puisqu'il était consacré et n'avait aucun rapport avec l'argent qui pourrait se trouver entre les mains des pauvres. Le Roi n'entendait certainement pas recevoir l'argent consacré aux pauvres ou à toute œuvre pieuse. La majorité des communautés avait déjà décidé dans leurs règlements que tous les fonds des aumônes devaient être libérés de tout impôt. C'est également ce qui fut décidé dans cette ville dans tous les règlements anciens connus. Il n'est cependant pas exclu que ces règlements aient été limités dans le temps. Il est également possible que le Roi ait demandé que ces fonds consacrés soient taxés. Dans ces deux cas, ils le seraient donc. Pour mieux concrétiser le problème, l'exemple fut donné d'un grand bienfaiteur, qui avait fait don d'une somme très importante à une aumône en un temps où la communauté était criblée de dettes : s'il n'avait pas fait ce don, cette somme aurait été imposée pour le bien général. Devait-elle être libérée de toute obligation du moment qu'elle était à présent consacrée à une œuvre pie ? La réponse du Ran a été perdue⁴³, mais ce fait regrettable ne saurait cacher l'ampleur du drame d'une communauté accablée par ses dettes et les impôts qui tentait de faire feu de tout bois. Elle confirme également l'importance du rôle économique des confréries qui avaient réussi à rassembler, notamment grâce à des legs, des fonds très importants, ainsi que le refus de celles-ci de plier devant les exigences des chefs de la communauté locale.

Une autre consultation (75) rapporte que Ruben⁴⁴ était mourant en Tsarfat, c'est-à-dire en France du Nord, et qu'il voulut prendre ses dernières dispositions en langue chrétienne, sans doute en latin, par devant notaire. En cours

43. Les premiers éditeurs voulurent combler cette lacune grâce à l'insertion d'un *responsum* dû à Isaac de Lattes. Plusieurs rabbins de ce nom sont connus : l'auteur de la chronique *Shaarei Sion* qu'il rédigea à Perpignan en 1372 ou son homonyme romain qui participa à l'édition des *responsa* du Ran à Rome en 1545 en qualité de correcteur ?

44. Son nom ne nous est pas parvenu, mais il avait un beau-frère nommé Maestre Moïse.

de route il demanda à l'un des présents combien d'aumônes il y avait à Perpignan. Ce dernier lui répondit qu'il y en avait quatre, sans donner de détails ni de noms. Sur quoi le testateur dit qu'il laissait aux quatre confréries de Perpignan telle somme à partager également. Or, il y avait cinq aumônes publiques à Perpignan, à savoir celles du Talmud Torah, des malades, de l'éclairage, de la charité et des fossoyeurs. La dernière n'avait pas de dépenses. Le testateur avait vécu une année à Perpignan, dix ans auparavant, et à l'époque il n'y avait pas de confrérie de la charité. Il avait d'ailleurs fait partie de la confrérie des fossoyeurs. Comme sa mort traînait, il était venu à Perpignan où il avait un jour remarqué que les fossoyeurs s'occuperaient certainement bien de lui, puisqu'il leur avait laissé une belle somme dans son testament. Or, l'usage de Perpignan était que lorsque quelqu'un était appelé aux honneurs de la lecture de la loi et avait fait un don sans préciser sa destination, que celui-ci soit partagé entre les confréries du Talmud Torah, des malades, de l'éclairage et de la charité, mais ne soit pas versé aux fossoyeurs. Il se trouva cependant que l'un des membres de la communauté était décédé environ trois ans auparavant et qu'il avait laissé par testament une certaine somme aux fossoyeurs. Il y avait donc un précédent et on devine la suite ! Précisons également que Rabbénou Nissim s'aperçut par la suite qu'il y avait des inexactitudes dans les faits tels qu'ils lui avaient été rapportés et qu'il précisa dans sa réponse l'ordre de priorité des aumônes et les honneurs funèbres rendus aux membres de celle des fossoyeurs.

Rabbénou Nissim rapporta également le cas de Ruben qui habitait à Perpignan avec sa femme et ses enfants et qui partit seul un jour pour la ville de Majorque (65). Les administrateurs de la communauté l'y avaient engagé comme ministre officiant pour les trois années à venir. Il s'était engagé par contrat, devant témoins, et avait prêté un serment solennel de respecter les conditions de son engagement. Il avait commencé son travail depuis un mois ou deux et reçu un salaire de la caisse de la communauté et des dons des particuliers qui aimaient l'entendre, car il chantait bien. Là-dessus Ruben demanda l'autorisation de franchir la mer pour aller chercher sa femme et ses enfants et les emmener à Majorque. Il voulait se rendre à Barcelone, où il ferait appeler sa famille de Perpignan. Il prêta serment qu'il n'irait pas à Perpignan. Il fut d'accord qu'il serait excommunié s'il s'y rendait. Il reçut alors l'autorisation demandée, partit à Barcelone et poursuivit sa route jusqu'à Perpignan, où il se trouvait encore. Il n'avait rien révélé sur ses engagements, qui ne furent connus qu'avec l'arrivée d'une lettre de Majorque signée par quatre des chefs de la communauté. La communauté de Perpignan devait-elle le

considérer comme excommunié, comme le demandait celle de Majorque ? Ran fut d'avis que la communauté majorquine ne pouvait excommunier indéfiniment le coupable, d'autant plus qu'elle avait décidé de renoncer à ses services. En revanche, il fallait suivre la procédure habituelle pour lever le ban.

Toutes les consultations du Ran ne traitent pas de problèmes communautaires. Il s'était également penché sur des questions d'un caractère nettement plus personnel. Il fut consulté (42) sur le cas d'une femme, dont le mari, nommé Duran, fils de Benveniste, surnommé Astruc de Milav (Milhaud ?), était né dans la ville de Majorque, où il résida un certain temps. Il avait ensuite épousé une femme à Perpignan, où il était resté quelques années avant de se rendre à Séville. Il s'y était installé à titre définitif avec une autre femme qu'il y avait prise (épousée) dix ans auparavant. Il y avait loué une demeure, et il y vivait comme tous les autres habitants de la ville. Il venait d'envoyer par messenger un guet (acte de divorce) à sa femme, qui vivait à Perpignan. On remarqua rapidement que ce guet n'était pas conforme aux règles établies : il y manquait diverses précisions et le nom du mari différait de celui mentionné dans la ketouba de son épouse, où il s'appelait Duran fils d'Eliezzer ! Quelle qu'ait été la suite de l'affaire, il convient de remarquer ici que, si la polygamie était interdite aux Juifs en Catalogne, elle leur était permise dans le Sud de l'Espagne, où son interdiction prononcée vers l'an 1000 par le célèbre Guershom de Mayence ne s'était pas introduite. D'où la possibilité de ce cas de bigamie. Nous en trouvons confirmation dans un autre *responsum* du Ran, qui relate le cas de « Ruben qui a épousé une femme en Tsarfat, où on a coutume de ne pas épouser deux femmes en conséquence du ban prononcé par Rabbénou Guershom. Maintenant il vit en Castille, où il est permis d'épouser deux femmes... » (48).

Un autre et dernier *responsum* (91) se trouve dans une liasse dans laquelle figure l'indication suivante : « En l'an 136 – autrement dit en 1376 –, après la persécution qui eut lieu à Perpignan. » Il n'y a pas d'autre information, et on ne voit pas de quoi il s'agit. Neubauer mentionne, sans préciser davantage, une persécution qui eut lieu à Perpignan en 1370⁴⁵ : s'agit-il de la même ? Rien ne permet de l'affirmer, mais il est évident que la communauté de Perpignan ne connut pas que des heures de gloire.

45. Cf. *Revue des études juives*, 9 (1884), p. 316. À part la date, il n'y a pas de détails. Cf. NEUBAUER, *Les écrivains juifs*, p. 407.

Il faut conclure à présent, ne serait-ce que provisoirement : les communautés juives de la Catalogne du Nord, et notamment celle de Perpignan, font partie intégrante d'un grand espace catalan, dont l'existence est attestée par la littérature rabbinique contemporaine, qui est cependant moins abondante qu'on ne pourrait le souhaiter. Aucune frontière ne les sépare sur le plan des études rabbiniques, et l'autorité des rabbins barcelonais n'y est pas contestée. Les relations avec la Provence et le pays de Tsarfat ne comptent guère, en comparaison avec l'axe Barcelone-Perpignan qui traverse Gérone. Il s'est maintenu au moins jusqu'au lendemain des événements de 1391, et sa permanence a résisté à toutes les péripéties qui ont pu mettre en danger l'unité du royaume de Catalogne. Cet axe fut de plus en plus retourné vers la Catalogne d'outre les Pyrénées après la disparition des communautés du Nord expulsé. Leur union perdura par la force des choses, et les deux Catalognes subirent un sort commun, lors de la grande expulsion de 1492. Les historiens de la vie intellectuelle ne manqueront pas d'en tenir compte.

Bibliographie

- ABRAHAM DE BÉZIERS. חותם תכנית. Amsterdam, 1865, [החרב המתהפכת. נספח לחותם תוכנית].
- BAER, Ytzhaq. *Die Juden im christlichen Spanien. Urkunden und Regesten / Erster Teil*. Berlin : Akademie-Verlag, 1929.
- *A History of the Jews in Spain*. Philadelphie : Jewish Publication Society, 1961.
- BAR TIKVAH, Benjamin. סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני. Beersheba : Ben Gurion University of the Negev, 2009.
- BERGMAN, J. « Aus den Briefen Abraham Bedersi's ». *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 42. Jahrgang (1898), p. 507-517.
- ELON, Menachem. *Digest of the Responsa Literature of Spain and North Africa*. Jérusalem : Institute of Research in Jewish Law, 1987.
- FELDMAN, Léon (Arieh L.). « תשובות חכמי ברצלונה וקטלוניה בענין מיסים ». *Gnozot*, 1 (1984), p. 67-98.
- ISAAC BEN SHESHET PERFET (RIVACH). *Responsa*. Éd. David Metzger. Jérusalem : Majon Yerushalayim, 1983.
- NEUBAUER, Adolf. « Additions et rectifications ». *Revue des études juives*, 9, n° 17 (juillet-septembre 1884), p. 316-317.
- *Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle*. Paris : Imprimerie nationale, 1877.

RÉGNÉ, Jean. *History of the Jews in Aragon: Regesta and Documents 1213-1327*. Jérusalem : Magnes Press & Hebrew University, 1978.

RENAN, Ernest. *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*. Paris : Imprimerie nationale, 1893.

SALOMON BEN ADRET. תשובות הרשב"א. H. Z. Dimitrovsky. Jérusalem : Mossad Harav Kook, 1990.

SCHWARZFUCHS, Simon. « De la condition des Juifs de France aux XIIe et XIIIe siècles ». *Revue des études juives*, 125 (1986), p. 221-232.

El *sōfēr* i el *mazkīr*: qui fa prendre el vol a les paraules i qui les fa romandre?*

Mariona Ginebra PÉREZ FERRER

Universitat de Barcelona. ORCID: 0000-0002-4974-5527

Rebut: 09.11.2022 — Acceptat: 08.03.2023

Resum. Els oficis i càrrecs, plasmats en multitud de testimonis extrabíblics epigràfics, ens permeten conèixer la vida quotidiana i administrativa de l'antic Pròxim Orient. Alhora, el text bíblic dona suport a algunes d'aquestes ocupacions o títols reials. En són un exemple el *sōfēr* i el *mazkīr*, dos oficis que, per la seva proximitat bíblica, sempre han estat considerats anàlegs. D'aquesta manera, és cabdal desgranar els oficis a través de la seva lectura sincrònica amb les altres administracions poderoses del Llevant i, així, comprovar-ne les possibles proximitats històriques.

Paraules clau: oficis antics, escriba, herald, segells hebreus, segells ammonites, segells moabites, *bullae*, semàntica lèxica, traducció de la Bíblia

The *sōfēr* and the *mazkīr*: Who gave words wings and who ensured they were not lost on the breeze?

Abstract. Knowledge of trades from extra-biblical sources allows insights into daily life in the ancient Near East. The Bible, too, provides knowledge about certain

Correspondència: Mariona Ginebra Pérez Ferrer. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. ES-08007 Barcelona. UE. Tel.: 00 34 934 035 706. A/e: mariona-ginebraperez@ub.edu.

* Aquest article sorgeix de la investigació en curs de la tesi doctoral que porta per títol provisional «Inscripcions extrabíbliques hebrees, ammonites i moabites dels períodes del Primer i Segon Temple: oficis, càrrecs i funcionariat. Una anàlisi lingüística i un estudi historico-comparatiu» (Universitat de Barcelona).

jobs or positions connected to royalty. The trades of *sōfēr* and *mazkīr* have always been interrelated due to their biblical proximity; to verify their possible historical proximity, however, they ought to be considered in the context of other powerful administrations in the same region at the time.

Keywords: ancient trades, scribe, herald, Hebrew seals, Ammonite seals, Moabite seals, bullae, lexical semantics, Bible translation

1. Introducció

L'hebreu i altres llengües semítiques molt pròximes, com l'ammonita i el moabita, es troben en testimonis extrabíblics i epigràfics que proporcionen informació sobre la vida quotidiana en l'antic Pròxim Orient. D'aquesta manera, amb els elements extrabíblics podem reconèixer la importància dels càrrecs que configuren els territoris durant els segles VIII-VI aC. Aquest serà el cas que tractarem amb l'ofici de *cronista* o *herald*, que entra en relació amb l'ofici d'*escriba*, també, bíblicament.

Els testimonis extrabíblics són peces que ens proporcionen una perspectiva externa a la Bíblia i que permeten crear reconstruccions arqueològiques en un indret i una temporalitat concrets. Així, trobem els segells i les butlles —el seu producte—, els quals serien emprats d'una forma oficial per a aparenyar empremtes que reconeixen persones precises —amb noms i oficis concrets— en documents o elements oficials. També podem mencionar l'existència dels òstracons, elements ceràmics portadors de comunicacions o de contractes quotidians del dia a dia de les ciutats i dels pobles.

2. Els testimonis extrabíblics de l'escriba i l'herald

L'ofici d'escriba ha ofert més testimonis extrabíblics que el d'herald; així, s'han descobert, en hebreu, diversos segells d'aquest càrrec. Un segell mencionat per Avigad i Sass (1997, p. 57), on podem llegir: «pertanyent a Ga'alyahu, fill d'Adayahu, l'escriba» (לגאליהו בן עדיהו הספר);¹ un altre segell hebreu on llegim: «pertanyent a m^ʾš (Ma^ʾash?), fill de Manoaḥ, l'escriba» (למאש בן מנח)

1. El seu origen i datació són desconeguts. Actualment, es troba a Jerusalem, a l'Israel Museum (núm. 85.15.25), i aparentment sols el publicà AVIGAD i SASS (1997, p. 57).

הספר) (Avigad i Sass, 1997, p. 57),² i, també, un tercer segell hebreu que diu: «pertanyent a Shallum, fill d'Adoniyah[u?], l'escriba [?]» (לשלם בן אדניה[ו]) (הספר[?]).³

Hi ha dos segells ammonites, un dels quals està disposat al Bible Lands Museum (núm. 1810), on llegim: «pertanyent a *ḥṭy*, escriba de ^ʾ*dnd*/^ʾ*dndb*» (לחטי ספר אדנד/אדנדב).⁴ Aquest segell ens presenta el personatge *ḥṭy* com l'escriba d'algú concret, en aquest cas l'escriba de ^ʾ*dnd*/^ʾ*dndb*; en canvi, l'altre segell ammonita no ho concreta i sols hi llegim: «pertanyent a ^ʿEliram, l'escriba» (לאלירם הספר).⁵

També hi ha diversos segells moabites, com el d'«Amoș, l'escriba» (אמץ הספר);⁶ o el mencionat per Avigad i Sass (1997, p. 373), que formula: «pertanyent a Kemoshḥasid, l'escriba» (לכמשחסד הספר).⁷ N'hi ha dos al mateix volum d'Heltzer (1999, p. 216), «pertanyent a Yakal, (l')escriba» (ליכל ספר)⁸ i «pertanyent a 'Iram (o 'Ayram), l'escriba» (לאירם הספר).⁹ Un altre segell moabita és el citat per Avigad i Sass (1997, p. 374), on podem llegir: «pertanyent a

2. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 57, però, també HERR, 1978, p. 130; BORDREUIL, 1986a, p. 51; BORDREUIL, 1975; VSE núm. 345). L'origen és desconegut, però data del 700 aC aproximadament. Actualment, es troba a París, a la Biblioteca Nacional, al Cabinet des Médailles (núm. 1970.428).

3. No coneixem el seu lloc actual, però sí que sabem que fou, suposadament, originari de Jerusalem i que estava, en un primer moment, a la Col·lecció Raffaeli. Data, també, del 700 aC aproximadament (AVIGAD i SASS, 1997, p. 58; VSE núm. 75; DIRINGER, 1934, p. 75; PILCHER, 1919).

4. El que sorprèn d'aquest segell és que, sent un segell d'un escriba, estigui gravat de forma tan maldestra. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 323; BORDREUIL, 1992, p. 178-179; AUFRECHT, 1989, p. 139; LEMAIRE, 1986, núm. 10.

5. Veg. HELTZER, 1999, p. 214; DEUTSCH i HELTZER, 1997, núm. 106, i data del segle VII aC.

6. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 373; HERR, 1978, p. 154; Sayce, 1887, p. 193; DIRINGER, 1934, p. 74; GALLING, 1941, p. 122; NAVEH, 1966, p. 29, nota 24; HESTRIN *et al.*, 1972, p. 16; VATTIONI, 1969, p. 74; Hestrin i DAYAGI-MENDELS, 1979, p. 1; TIMM, 1989, núm. 11. Aquest primer segell moabita fou comprat al Caire el 1886 i, actualment, és a l'Israel Museum, a Jerusalem (núm. 71.65.177). A la major part de la bibliografia el fan datar del segle VIII aC, menys HERR (1978, p. 154), que proposa, per a la datació del segell, la primera meitat del segle VII aC.

7. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 373; BORDREUIL, 1992, fig. 35; NAAG Cat. 7, 1991, núm. 23. Està, a hores d'ara, a Londres, a la Col·lecció Shlomo Moussaieff.

8. Veg. HELTZER, 1999, p. 216; DEUTSCH i LEMAIRE, 2000, núm. 189.

9. Veg. DEUTSCH i LEMAIRE (2000, núm. 191), els quals afirmen que pot datar-se a la segona meitat del segle VIII aC.

Kemosh'am, (fill de) Kemosh'el, l'escriba» (לְכַמְשַׁעַם כְּמֹשָׁאֵל הַסֵּפֶר).¹⁰ Pel que fa a les butlles, n'hi ha una de moabita incompleta, que cita Avigad i Sass (1997, p. 373) i en la qual llegim: «pertanyent a Kemosh'az, l'escriba» (כְּמֹשֶׁ'אֵז הַסֵּפֶר).¹¹

Pel que fa a la continuïtat del càrrec, sortint de la temporalitat que abracem del segle VIII al VI aC, podem dir que existeix una butlla de l'època persa (550-333 aC) de «Yirmi, l'escriba». Aquesta butlla, curiosament, és escrita en escriptura aramea, però en llengua hebrea (הַסֵּפֶר) (veg. Avigad, 1986, p. 29; Avigad, 1976, p. 7). D'altra banda, també hi ha dos ossaris hebreus o arameus més tardans (I aC - I dC). En un d'aquests dos hi podem llegir: «ossari de Yehosef fill de Hānania, l'escriba» (יְהוֹסֵף בֶּר חֲנַנְיָה הַסֵּפֶר) (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 128); i, en l'altre, de dues cares, hi llegim: a) «Yehuda fill d'El'azar, l'escriba», b) «Yehuda l'escriba» (a) יהודה בֶּר אֵלְעָזָר הַסּוֹפֵר, b) יהודה הַסֵּפֶר)¹² (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 273).

Hi ha dues butlles hebrees que presenten la inscripció «pertanyent a Berekyahu, fill de Neriyaahu, l'escriba».¹³ Emperò, alguns estudiosos actuals, com Goren i Arie (2014, p. 157), conclouen que són falsificacions; i que, sent creacions modernes, reflecteixen una sèrie de conceptes equivocats, anacronismes i errors tecnològics. Finalment, hi ha l'anomenat Òstracon d'Ophel, datat del segle VII aC, que, tot i la seva dificultat de lectura, podria contenir una menció d'aquest càrrec a la vuitena línia.¹⁴

10. Fou comprat al Líban i, en l'actualitat, és a l'Israel Museum (núm. 71.46.106). Veg. HERR (1978, p. 156); REIFENBERG (1946, p. 45-46); REIFENBERG (1950, p. 28); TIMM (1989, núm. 3); VATTIONI (1969, p. 371); HESTRIN *et al.* (1972, p. 17); VSE núm. 113 i HESTRIN i DAYAGI-MENDELS (1979, p. 2), que afirmen que data del 700 aC.

11. Fou comprada el 1982 i es troba a la Col·lecció Arnold Spaer. AVIGAD (1992) ja havia citat aquesta butlla en un article monogràfic escrit en hebreu.

12. Segons SALDARINI (1988) i SCHAMS (1998), no es pot descartar que *hsupr* sigui un cognom, en la línia dels 'fills d'Hasoferet' (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 273). Ambdós es troben actualment a la Universitat de Haifa (IAA inv. núm. 1989-2827); es descobriren al mont Scopus, en el vessant oest, i se'ls va fer una autòpsia el 1987.

13. Una és mencionada per AVIGAD i SASS (1997, p. 175) i estava disposada, en primer terme, a Jerusalem, a l'Israel Museum (núm. 76.22.2299), i després a Londres, a la Col·lecció Shlomo Moussaieff. I l'altra fou trobada l'any 1996, al mercat d'antiguitats, amb una inscripció idèntica aparentment estampada amb el mateix segell que la primera, exemplar que es conserva ara a la Col·lecció Shlomo Moussaieff de Londres (veg. GOREN i ARIE, 2014, p. 148).

14. Segons LEMAIRE (1977, p. 240), al final de la línia 8 d'aquesta peça s'hauria de llegir «h(spr)», però tot plegat és una conjectura, atès que la part final de la línia no es conserva en bones condicions. Fou descobert el 1924 per Duncan, sota una excavació no estratificada si-

El càrrec de ספר (*sōfēr* ‘escriba’) està relacionat amb el càrrec de מזכיר (*mazkīr* ‘recordador’, ‘cronista’, ‘herald’, ‘pregoner’). Aquest últim té una traducció poc clara. La historiografia ha relacionat àmpliament aquests dos càrrecs —*sōfēr* i *mazkīr*—, atès que són de faicó important: alts funcionaris de l'imperi. Afirma Begrich (1941, p. 3) que els seus deures haurien estat relacionats amb l'àmbit del Govern i de l'Administració.

Els testimonis extrabíblics de *mazk* r són molt més reduïts; trobem un segell moabita on llegim: «pertanyent a Palṭi, fill de mʾš (Maʾash?), el *mazk* r» (לפלטי בן מאש המזכר).¹⁵ El nom mʾš (מאש) és present en un dels susdits testimonis dels escribes. També existeixen dues butlles idèntiques on llegim: «pertanyent a Yirmiyahu, el *mazk* r, servent d'ʾAḥaz» (לירמיהו המזכר עבד).¹⁶ D'aquesta manera, s'observa que els testimonis extrabíblics del terme *mazkīr* són molt més limitats que els del terme *sōfēr*.

3. Contactes sincrònics de l'ofici d'escriba en l'antic Pròxim Orient

En intentar parlar de les relacions entre els oficis o càrrecs, no podem deixar de mencionar els vívids contactes entre els diferents pobles de l'antic Pròxim Orient. En aquest cas, sabem que els territoris d'Israel i de Judà tenien contactes actius amb Egipte. Així, el secretari reial —ספר— sembla ser un ‘escriptor’ o ‘secretari’. Aquest és un terme que podem relacionar amb el títol egipci sš ‘secretari’ (veg. CDME, 1991, p. 262; Ward, 1982, p. 156),¹⁷ el qual devia ser conegut per la cultura preisraelita cananea. Tanmateix, això no demostra que hi hagi un manlleu de termes específics per a l'Administració, com exposarem a continuació.

tuada al mont Scopus, en el pendent oest. Actualment, es troba en la Universitat de Haifa. Els últims estudis no proposen la lectura amb el càrrec que ens ocupa (veg. FAIGENBAUM-GOLOVIN *et al.*, 2015, p. 134).

15. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 374; HADAD, 1984, p. 1-11; ABU TALEB, 1985; ZAYADINE, 1985; BORDREUIL, 1986*b*, núm. 170; TIMM, 1989, núm. 22; LEMAIRE, 1993, p. 2-3. Data de finals del segle VIII aC i fou descobert en l'excavació d'una tomba a Umm Udheina, prop d'Amman. Actualment, es troba al Museu Arqueològic d'Amman (núm. J. 14653).

16. Veg. DEUTSCH, 2003*a*, p. 53; DEUTSCH, 2003*b*, p. 29 i 46.

17. Uns exemples primerencs del terme són els de l'estela funerària d'Edimburg A.1951.344, I, 3; II, 17; III, 23, 25, 26, 27 (veg. TEODORO, 2018, p. 274-276).

Algunes primeres teories, com les de Tryggve Mettinger, relacionaren la titulació hebrea amb un préstec de l'egipci (veg. Mettinger, 1971, p. 29). Si girarem la vista enrere, el nom *Israel* estava mencionat, ja al segle XIII aC, a l'estela de Merneptah (veg. Miller, 2004, p. 55), fet que ens permet veure la primerenca coneixença d'aquest mot a Egipte. Igualment, la connotació del mot en aquesta estela sembla fer referència a una possible *agrupació* amb aquest nom, però en cap cas no dona lloc a l'existència d'una societat o d'un grup socialment establert. Així doncs, que sabessin de l'existència d'aquest nom no garanteix cap contacte administratiu amb un, encara no establert, *poble*. Més endavant, a l'època del bronze final i del ferro inicial sí que podem garantir contactes amb Egipte, els quals podem veure a través del comerç. N'és un exemple l'arribada a l'antic Israel dels segells en forma d'escarabats i escarabeus de la cultura egípcia, que tendran noms personals i noves funcions propagandístiques (veg. Boschloos, 2017, p. 160-164).

Un altre exemple és el fet que en hebreu bíblic existeixen termes egipcis, com el mot דִּי ('tinta') (Jr 36,18, hàpax legòmenon). Thomas Oden Lambdin (1953, p. 149) havia suggerit que aquest mot podria tractar-se d'un error gràfic, i que el mot al qual volien referir-se seria דִּי , de l'egipci *rj.t*. També el mot קֶסֶת ('paleta d'escriba') (Ez 9,2, 9,3, 9,11) podria tenir relació directa amb el mot egipci *g'stj*. Igualment, és difícil datar aquests dos préstecs; per aquest motiu, no podem relacionar-los amb seguretat amb la influència egípcia sobre l'Administració israelita.

Les connexions amb Egipte poden notar-se, d'altra banda, mitjançant l'ús de numerals hieràtics dins l'Administració de Judà i Israel; i, també, per l'ús dels pesos egipcis. Mettinger (1971, p. 49) afirma que aquesta evidència podria remuntar-se al Regne Nou, però és poc probable, atès que els fenicis, per la seva banda, desenvoluparen un sistema numeral propi. És cabdal destacar que els primers sistemes de notació numèrica veritable s'havien desenvolupat a Egipte i a Mesopotàmia a finals del IV mil·lenni aC, en el moment del desenvolupament dels sistemes d'escriptura en aquestes regions o, fins i tot, immediatament abans (Chrisomalis, 2004, p. 39).

L'aprofitament dels numerals hieràtics i dels pesos s'ha relacionat amb la influència continuada dels egipcis sobre els israelites en els oficis que tenien relació amb l'escriptura i la comptabilitat. Aquest fet podria portar-nos a pensar que l'ofici de secretari reial devia estar parcialment influenciat pel prototipus egipci.

D'altra banda, alguns estudiosos han asserit la possibilitat que el primer secretari de l'antic Israel hagués estat un egipci (buscant una bona implanta-

ció del càrrec). La Bíblia ens mostra com el rei David feu un nadiu egipci (o, més aviat, una persona de nom egipci: נַשְׁוּטִי) primer secretari de la jove monarquia (1Cr 18,16). Els egipcis estaven, durant el Regne Nou, fent serveis exteriors; per aquest motiu es podien trobar treballadors egipcis en administracions no egípcies (Mettinger, 1971, p. 48).

Val a dir que l'aplicació dels mencionats numerals pot mostrar una influència egípcia relativa en l'Administració de l'antic Israel. Encara que aquesta administració desviés la mirada cap al gran imperi amb alguns usatges, això no ens garanteix que forgés la seva Administració a través d'aquell. Així, creiem important afirmar, com també ho fan alguns estudiosos com Redford (1972, p. 141-144), que no cal buscar la influència egípcia per a l'establiment dels funcionaris *secretari* o *escriba*, ja que qualsevol administració pot crear aquests càrrecs de forma intuïtiva. D'aquesta manera, la configuració d'aquest ofici en l'Administració hebrea podria haver nascut basant-se en influències de les administracions adjacents, però des d'una pulsio pròpia de lògiques necessitats. Cal destacar que, encara que el sud de la zona del Llevant fos dominat directament per Egipte —amb la susdita adopció de nombres hieràtics o l'ús de la tinta en inscripcions locals—, l'escrivania local de l'antic Israel es va basar més en la tradició escolar mesopotàmica que no pas en l'egípcia (Schniedewind, 2019, p. 18-19). De la mateixa manera, Demsky (2012) assenyala que l'estandardització de la classe dels escribes de l'antic Israel, tot i trobar-hi influències mesopotàmiques a més de les egípcies, fou orgànica.

Lipiński (1988, p. 156) sosté que encara que aquest sigui un càrrec bíblic molt conegut, se sap poc sobre les seves activitats i la seva posició social. Així, és partir dels gèneres literaris de la literatura bíblica i de les citacions esporàdiques d'altres escrits que podem dir que aquests escribes no sols eren buròcrates, funcionaris de l'Estat i comptadors, sinó també que eren compiladors d'annals reials, escriptors de cartes estatals, col·leccionistes de proverbis i d'altres elements, i que eren autors que difonien la ideologia davídica i la propaganda reial.

En últim lloc, a diferència de Mesopotàmia o Egipte, on els complicats sistemes de signes cuneïformes, jeroglífics o grafemes hieràtics requerien un llarg aprenentatge, la simple escriptura alfabètica utilitzada a Israel i Judà podia aprendre's en poc temps. Això queda confirmat per l'existència d'escribes no professionals, reconeixibles a través de la seva lletra no formal. Encara que un coneixement bàsic d'escriptura era una eina suficient per als escribes ordinaris, l'educació dels alts funcionaris governamentals era una tasca ben diferent (veg. Lipiński, 1988, p. 163-164).

4. Les possibles funcions bíbliques i històriques del *sōfēr* i el *mazkîr*

Les funcions del secretari reial tenien, essencialment, relació amb la idea d'*escriure* i amb la idea de *fer documents*. D'aquesta manera, el *sōfēr* seria el responsable de la correspondència reial. Aquest secretariat reial no seria sols el lloc on els documents oficials eren escrits, sinó, també, el lloc on es guardaven els registres o cròniques de l'Estat. Aquesta doble funció s'havia conegut a través del secretariat d'Amarna (veg. Mettinger, 1971, p. 36), i la possible dualitat entre el *secretari* i el *secretari dels annals* serà molt important per a comprendre les diferències entre els *escribes* i els *heralds* o *recordadors*.

En observar l'ordre de les titulacions a les llistes de Salomó (1Re 4,3), veiem la menció de l'ofici de *sōfēr* prèviament a la de *mazkîr*. Tanmateix, no sabem si aquest fet s'hauria d'entendre com un tractament jeràrquic. Hi llegim: «Elihóref i Ahies, fills de Susà, secretaris; Josafat, fill d'Ahilud, cronista» (1Re 4,3, Bíblia de Montserrat, 1970). Hi ha una correspondència entre les traduccions bíbliques amb el mot *sōfēr*, el qual trobem traduït com a «escriba» o com a «secretari»; i el mot *mazkîr* —més ambigu— el trobem relacionat amb un ofici de «recordador» o de «cronista».

El *mazkîr* es relaciona amb aquests dos càrrecs a causa de la seva arrel verbal hebrea *qal* זָכַר 'recordar'; encara que l'*hifil* de l'arrel no manté aquesta mateixa semàntica, sinó que té el significat d'«esmentar» o «anomenar». Gràcies al sentit semàntic de la forma *qal*, s'ha vinculat aquest ofici amb l'acte de la memòria: el *recordador*, l'*escriptor dels annals* —és a dir, qui fixa els fets del present per a la memòria del futur— o l'*herald* —qui porta un missatge. Igualment, segons Begrich (1941, p. 5), el *mazkîr* faria les funcions d'un herald o pregoner,¹⁸ i no hi ha dubte que era un càrrec de gran rellevància administrativa. D'altra banda, ambdues explicacions sobre el terme *mazkîr* poden ser derivades dels dos significats primaris de l'arrel /z-k-ṭ/ en les llengües semítiques: I. 'anomenar, esmentar', II. 'recordar'.

18. Per girar la mirada, momentàniament, cap a casa, podem destacar que l'ofici de pregoner, actualment perdut, s'havia pogut veure de forma activa a les nostres terres fins fa una sèrie d'anys. Per exemple, en alguns pobles de Mallorca, com a Montuïri, hi trobàvem la figura del saig; i a Catalunya, a Batea, hi havia el pregoner, que recorria els carrers sota el crit: «*se fa saber que...*». Aquest tipus de pregoner de les viles és, doncs, un ofici antic que ens ha precedit fins una mica més enllà de l'era tecnològica i ha desaparegut a grans gambades en els nostres dies. Ja des del grec *kerux* o el *praeco* romà, existia aquesta posició popular, que servia per a oferir informacions al poble des dels atapeïts carrers de la vila. Contràriament, el *mazkîr* bíblic i extrabíblic sembla ser un càrrec cortesà i de relació directa amb la figura reial.

En primer lloc, ‘anomenar, esmentar’ (I) tindria relació amb el traspàs d’informació d’un poble a un altre, d’un dignatari a un altre, d’un dignatari al poble... I, en aquest traspàs d’informació, hi entraven en joc els pregoners o els missatgers. Un pregoner treballava popularment per a estendre la informació al poble, és a dir, existia com a frontissa entre el dignatari i el poble. I aquest mateix ofici podia servir, de forma més elitista, per a les relacions entre els dignataris o per a la comunicació de missatges a les corts: d’aquí podria venir la relació amb l’herald o el missatger.

En segon lloc, ‘recordar’ (II) pot relacionar-se amb el càrrec d’*escriptor dels annals* o amb el *cronista* i pren un significat diferent. La diferència bàsica està en la perspectiva del record. En afirmar que el *mazkīr* era un *cronista*, es connecta més directament amb el càrrec d’escriba. En aquest cas, el càrrec es posicionaria d’una manera passiva amb el *record*: el cronista plasma el present, perquè hi hagi un *record* en el futur. En canvi, si parlem del *pregoner* o del *missatger/herald*, aquest posicionament, amb el *record* o amb l’acció de *recordar* és actiu: el pregoner ha d’emprar, de forma desperta i en present, la seva memòria per a recordar les informacions i, finalment, transmetre-les activament.

Podríem, doncs, enllaçar aquesta dualitat amb el llatí *verba volant, scripta manent*, el qual sembla significar, en un primer moment, que les paraules dites al vent es perden i que les escrites resten perennes. Però, per als romans, aquesta màxima tenia un significat diferent: les paraules voladores, dotades d’ales, arriben pertot; mentre que les escrites estan fixades i no viatgen (veg. Manguel, 2009, p. 73). Així doncs, podem comparar-ho amb els dos vessants de traducció del *mazkīr*, els pregoners estenen les *verba volant* i els escribes d’*annals* treballen amb les *scripta manent*. Val a dir que no podem acabar de pensar en aquests càrrecs com les dues cares d’una mateixa moneda, ja que els contextos i les funcions d’aquests oficis podien ser ben diferents.

Begrich (1941, p. 17-18) ha relacionat el càrrec amb una mena d’*avisador*, que s’encarregaria de dur a terme serveis directes al rei: dirigir els nobles o manar silenci, entre d’altres. Dit d’una altra manera, seria un càrrec en relació amb l’organització de les cerimònies o recepcions reials. També s’afirma que aquest *missatger* podria ser una mena de diplomàtic que representaria el rei tant en terres foranes —recitant missatges o recollint-los— com en terres pròpies quan aquest estava de viatge o en campanya. Finalment, podria representar una feina de govern que té relació amb el gabinet privat del rei: aportar informes secrets, exercir influència i, també, exercir obligacions més públiques, de comissari o policia. Amb aquests dos vessants que proposa Begrich podem relacionar-hi els dos oficis en què la memòria és un acte, com dèiem, més actiu.

Així, l'aportació d'informes o secrets tindria relació amb el *missatger*, sense que hi hagués d'entrar en joc l'escriptura d'aquestes informacions, sinó més aviat amb el seu traspàs sols oral. Finalment, el *pregoner* podria difondre els propòsits del rei, i el *comissari* o *policia* podria fer complir aquestes lleis o propòsits.

Com hem pogut comprovar més amunt, la definició de l'ofici del *sōfēr* queda molt més perfilada que la del *mazkīr*, el qual és un ofici menys explícit i entenedor.

5. Les traduccions bíbliques del *mazkīr*

En la Bíblia, aquest terme s'empra —en l'accepció d'«ofici»— en nou versicles. A banda del que hem comentat, 1Re 4,3, també trobem el terme a 2Re 18,18, 2Re 18,37, 2Sa 8,16, 2Sa 20,24, 1Cr 18,15, 2Cr 34,8, Is 36,3 i Is 36,22. Arribats en aquest punt, cal tenir en compte les traduccions bíbliques més importants, com la LXX (Septuaginta), on el títol hebreu מזכיר es tradueix de diferents maneres, com per exemple ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων (2Sa 8, 16): «sobre de les memòries», traducció que té relació amb l'ofici de *cronista*, «qui redacta els annals/memòries»; o τὸν ὑπομνηματογράφον (2Cr 34, 8), directament com «el memorista». El mot ὑπομνηματογράφον, amb el temps, es tornarà un terme tècnic per anomenar el fet de «prendre notes» i deixarà de fer referència a la crònica històrica. En el Targum Jonathan hi podem llegir aquest càrrec, a 1Re 4,3 i a 2Re 18,18, com a: מְמַנָּא עַל דְּכִרְנֵיָא i דְּמַמְנָא עַל דְּכִרְנֵיָא (lit. 'qui és responsable sobre de les memòries'). En aquests últims casos, l'ofici de plasmar els annals s'assimila a l'ofici del secretari.

Més tardanament, a la Bíblia de Ferrara del 1553, que és una traducció ladinada feta per jueus sefardites que coneixien de primera mà la Bíblia hebrea, trobem —en els versicles 1Re 4,3 i 2Re 18,18— la traducció «coronista» (és a dir, el nostre *cronista*).

A la Bíblia llatina, la Vulgata, la part final del versicle 1Re 4,3 es tradueix: «Ahilud a commentariis», que és una traducció estranya que parteix del Text Masorètic (MT) sense escollir un substantiu o participi i, potser, influenciada pel mot υπομνηματα de la LXX, entès com a 'comentari' o 'tractat'.¹⁹

19. Encara més tardanament, algunes de les bibles medievals castellanes del segle xv que deriven del text llatí tenen aquest matís. Així, els còdexs I.i.8 (= E8) i I.i.6 (= E6) de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 111^v, lín. 13), «sobre los scriuanos de las gestas»

En definitiva, algunes interpretacions derivades directament del text hebreu o arameu presenten el *mazkîr* com un tipus de funcionari *responsable dels annals o dels 'memoranda'*, i aquesta plasmació dels annals sembla estar relacionada amb la política reial directa.

6. La comparació lingüística dels oficis: orígens lingüístics del càrrec o orígens funcionals del seu ús?

McKane (1965, p. 23-36) comparava el càrrec hebreu de סֹפֵר (*sōfer*) amb el substantiu accadi *šāpiru* 'overseer (in charge of persons, personnel, estates, etc.)'; 'provincial governor, prefect'; o 'ruler, king, sovereign' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 453). L'origen del mot hebreu סוֹפֵר podria, doncs, relacionar-se amb el participi G *šāpiru*, del verb *šapāru* 'to send <a person'; 'to send a word, message, report'; però, també, 'to order, to command, rule' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 430). Així, hi hauria una equivalència entre el verb accadi *š-p-r* i l'hebreu *s-p-r*. A la vegada, el mot accadi *šīpru* 'commision, report, message', i 'envoy'; 'task'; 'finished product'; 'service'; 'craft'; 'treatment' o, d'altra banda, 'affliction' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 73) podria estar vinculat amb el סִפֵּר (*sēfer*) hebreu.

(1Re 4,3); i la General Estoria (f. 114^r, lín. 49-50), «escrivano de los fechos que el fazie» (1Re 4,3). I, també, algunes de les bíblies medievals castellanes del segle xv que deriven del text hebreu, com el manuscrit E3 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 193^v, lín. 1), proposen traduir el càrrec com a *coronista* (1Re 4,3), igual que la Bíblia de Ferrara; així com el manuscrit E19 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 388^v, lín. 16-17), també de l'hebreu. Igualment de l'hebreu, els còdexs E5 i E7 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 164^r, lín. 6-7) suggereixen aquesta traducció: «& josafat fijo de ayhud notario» (1Re 4,3), la qual no abunda en les traduccions consultades, però que cal relacionar plenament amb el *cronista* i amb un vessant de l'ofici més relacionat amb l'escriptura. A més, el còdex Bodleian Canon. Ital. 177 – Oxford (f. 97^r, lín. 5-6) proposa la relació directa amb l'escriba traduint: «E lihofef e ahia fijos de sisa E sinada, yosafat fijo de achilud secretario» (1Re 4,3) —és a dir, relacionant els *sōfer* amb *sinada* i el *mazkîr* amb *secretario*. Finalment, hi ha dos manuscrits, fets també des de l'hebreu, el manuscrit I.i.4 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (E4) (f. 160^v, lín. 15) i la Bíblia d'Arragel (f. 230 bis^v, lín. 5) que semblen defensar un possible ofici oral amb el terme *relator*; emperò, sembla que aquest mot s'acolliria també a un possible càrrec d'oficina. Ambdues: «Josafati fijo de achilud rrelator» i «iosaphat fijo de achilud rrelator» (1Reis 4,3). Així, les bíblies medievals que empen el terme *rrelator* no fan palesa l'exclusivitat oral del càrrec. Veg. «Relatores», a DU CANGE *et al.*, *Glossarium*, t. 7, col. 106b.

El terme **מזכיר** es pot relacionar amb alguns oficis paral·lels. A Egipte existeix el càrrec *wḥm.w* (veg. Ward, 1982, p. 89) ‘herald’, ‘repetidor’ o ‘registrator legal’, que és un participi actiu de l’arrel *wHm* ‘repetir’ o ‘reportar’ (veg. CDME, 1991, p. 82). La base del terme egipci prové, doncs, de la *repetició d’una informació* o de *quelscom reportat*. El terme *wḥm.w* comportaria un matís semblant al del semític oriental, on l’arrel significa ‘recordar’; emperò, les dues accepcions egípcies obrin les portes als dos possibles significats de l’ofici hebreu. En accadi existeix, també, el terme *nāgīru* (veg. CAD, 1956 i seg., p. 115) ‘herald’, ‘high official’. Val a dir que, com que no hi ha cap arrel verbal subjacent a la forma accàdia, no en podem reproduir el calc. D’aquesta manera, no podem defensar en cap moment que el mot accadi o l’egipci remin a favor del terme hebreu. Simplement, podem destacar l’existència similar d’oficis en les susdites corts, encara que les seves funcions siguin difuses.

Per bé que els oficis accadis *nāgīru* i *šāpiru* no poden relacionar-se, paral·lament, amb el *sōfēr* i el *mazkīr* sí que podem tenir en compte l’ús de l’accadi com a llengua diplomàtica, que podria haver influït lleugerament en el llenguatge administratiu, tal com demostren les cartes d’Amarna. Igualment, l’accadi occidental pot haver incorporat el significat de ‘recordar’ (*zākaru* B) a través del substrat semític occidental (veg. CAD, 1956 i seg., p. 22).

El verb **ספר** significa, principalment, ‘contar’, no pas ‘escriure’ (**כתב**) (veg. HALOT, 1994, p. 503-504; HELOT, 1907, p. 707); així, doncs, pel que fa a l’ofici del **ספר**, podria derivar, no d’un verb, sinó de la formació denominativa del nom **סֵפֶר** ‘document, escrit’, atès que seria una analogia molt pròxima a altres formacions dels termes ocupacionals i titulacions hebrees, que són formacions denominatives. Mettinger (1971, p. 44) afirmava que la titulació **סופר** és una formació denominativa amb el sentit original de ‘qui fa un **סֵפֶר** (escrit, document, llista)’.

Ras i curt, el terme **סופר** es podria jutjar, semànticament, de manera diferent que la forma **מזכיר**. Així, el primer mot podria ser denominatiu, format des del substantiu **סֵפֶר** —‘escrit, missatge, document’— i no pas des d’un verb, com ho és el terme **מזכיר** —a partir del verb d’arrel **זָכַר**. Val a dir que l’ugarític té l’arrel /spr/ testimoniada àmpliament com a verb i no pas com a substantiu: ‘comptar’, ‘recitar’, ‘escriure’ o ‘calcular’ (veg. DUL, 2003, p. 766). Així doncs, no seria forassenyat poder proposar que el terme hebreu **ספר** sigui, també, deverbal. Aquest testimoni verbal ugarític ens aporta una il·lustració, en el bronze tardà, del càrrec al Llevant (veg. DUL, 2003, p. 766), on ja s’esdevé la relació amb el significat de ‘contar’, ‘relatar’ o, també, ‘enumerar’, que existirà en hebreu bíblic i rabínic (veg. HELOT, 1907, p. 708; Jastrow,

1903, p. 1017). Igualment, en hebreu, les paraules que pertanyen al patró *qatil* (el qual és el tipus normal del participi actiu de la branca *qal*) tenen sovint un caràcter nominal (ex. כהן ‘sacerdot’ o אויב ‘enemic’). Així, hi ha d’escreix alguna possibilitat d’estar davant d’un títol denominatiu del mot סופר que s’esdevé per la dificultat connectar aquest participi amb la resta de l’arrel *qal*. D’aquesta manera, Koehler i Baumgartner marcaran que l’existència d’aquesta arrel de forma denominativa està en dubte (veg. HALOT, 1994, p. 765-766).

És interessant destacar la possibilitat que els mots ספר i כתב fossin emprats depenent d’un context concret i que l’arrel /spr/ s’acabés fossilitzant en un ús més enfocat en el sector tècnic i professional de l’escripció.

D’aquesta manera, tenim el càrrec d’escriba (*šōfer*) altament testimoniat extrabíblicament des del segle VIII aC fins a l’I dC. I, també, com a càrrec, està àmpliament testimoniat en les llengües semítiques, en hebreu i arameu bíblic (‘enumerator, muster-officer, secretary, scribe’) (veg. HALOT, 1994, p. 767; HELOT, 1907, p. 708) i rabínic (‘enumerator, muster-officer, secretary, scribe’) (veg. Jastrow, 1903, p. 1017). Així com en accadi (veg. CAD, 1956 i seg., p. 225), en judeoaraméu palestí i babilònic (‘teacher, scribe’) (veg. DJPA, 1990, p. 386), en àrab clàssic (veg. AED, 1994, p. 412), i en etiòpic clàssic (*geʿez*) (veg. Leslau, 1987, p. 488).

El càrrec de *mazkīr* és un ofici molt menys testimoniat extrabíblicament, del qual sols trobem peces que daten del segle VIII aC. Sembla que aquest càrrec sols està localitzat com a ‘ofici’ en l’àmbit moabita i hebreu en forma de participi *hifil* (veg. DNWSI, 1995, p. 609), tot i que existeix com a verb en moltes llengües semítiques, com l’ugarític (veg. DUL, 2003, p. 286). En hebreu i en arameu (veg. Jastrow, 1903, p. 399-400) es menciona el verb en l’accepció de ‘recordar, mencionar, celebrar’, així com en judeoaraméu palestí i babilònic (veg. DJPA, 1990, p. 176). En accadi, *zākaru(m)*, *sāqaru(m)* I, *zāqaru* II, també ‘pronunciar, anomenar, parlar, jurar’ (veg. AHW, 1985, p. 1503). El significat ‘declarar’, ‘invocar’, ‘proclamar’ o ‘mencionar’ (*zākaru* A) (veg. CAD, 1956 i seg., p. 16) forma part de l’ús de l’accadi mesopotàmic; encara que l’accepció ‘to herald, to announce a Royal message’ pertany sols al neoassiri (veg. CAD, 1956 i seg., p. 20). Cal destacar novament que l’accadi occidental sí que incorporà el significat de ‘recordar’, a través del substrat semític occidental (*zākaru* B) (veg. CAD, 1956 i seg., p. 22). En antic sudaràbic epigràfic trobam *ḍkrwn* ‘memorial’ (veg. DOSA, 1982, p. 95); i en àrab clàssic, *ḍakara* ‘to remember, think, to keep in mind’ (veg. AED, 1994, p. 310). Finalment, en etiòpic clàssic (*geʿez*), *zakara* (*yəzkr*) ‘remember, recol-

lect, be mindful of, mention, remind, bring to memory' (veg. Leslau, 1987, p. 636). Segurament, doncs, aquest segon càrrec seria un substantiu deverbal, derivat des del participi *hifil* del verb *qal* זָכַר.

7. Conclusions

Recapitulant, encara que el *mazkîr* sigui un càrrec menys testimoniats extrabíblicament, devia ser igualment important que el *sôfêr*. Els possibles presencs de l'egipci a la Bíblia hebrea, així com la presència dels pesos egipcis i dels numerals hieràtics, ens permeten veure la lleugera influència egípcia en l'Administració israelita. Tot i això, i encara que trobem paral·lels d'aquest càrrec en l'antic Pròxim Orient,²⁰ no podem confirmar que aquests oficis siguin manlleus absoluts d'un altre territori, sinó que el seu nom i la seva funció podrien haver begut del substrat d'altres administracions. Segurament, no haurien derivat totalment el seu significat a partir d'una administració territorial concreta: veient la necessitat de la creació d'aquests oficis bàsics per a la generació d'una administració sòlida, haurien cobert la mancança amb les idees d'aquests imperis que els envoltaven. Així com també podrien haver influenciat, a través seu, altres tradicions funcionaries estenent bidireccionalment altres accepcions lingüístiques.

El terme *sôfêr* podria ser tant un ofici denominatiu a partir del susdit substantiu com un ofici deverbal, relacionant-se amb l'arrel /s-p-r/ ugarítica. És cabdal destacar que el terme podria haver-se solidificat com una nomenclatura tècnica, ja que l'especialització lèxica d'algunes formes d'una arrel determi-

20. Vernet (2017, p. 71) ens parla d'un testimoni molt interessant, un memoràndum d'un herald, conservat en els papirs arameus d'Elefantina, escrits per una comunitat jueva que residí en aquesta illa egípcia. En aquest memoràndum, Bagohi, governador persa de Judà, juntament amb Delaia bar Sinuballit, governador de Samaria, concedeix als jueus d'Elefantina el permís tan anhelat per a la reconstrucció del temple, que havia estat destruït pels sacerdots egipcis, així com per a l'ofertament de l'encens. Aquesta notícia ens la conserva el memoràndum (408? aC) de la resposta a Bagohi (TAD A, 4.9), el qual ens ha llegat l'ajut mnemotècnic del missatger que, havent portat a Jerusalem i a Samaria les lletres de Iadania, retornà a Egipte la resposta comuna de Bagohi, governador de Judà, i de Delaia, governador de Samaria. En el text escrit, el missatger va prendre nota de manera gairebé «telegràfica» d'allò que havia d'exposar. Hi podem llegir, a través de la traducció de Vernet: «Memoràndum de Bagohi i Delaia. Ells van dir-/me: memoràndum. Això hauràs de dir a Egipte / davant d'Aršam» (TAD A, 4.9, 1-3).

nada la podem concebre sense la necessitat de proposar un préstec concret o un denominatiu. El càrrec *mazkīr* no està testimoniats en gaires llengües semítiques, encara que sí que ho està la seva arrel. L'accepció del terme com a 'recordar' apareixerà més tardanament, per exemple, en accadi, on l'arrel significarà 'proclamar' o 'relatar'; i es correspondrà amb 'recordar' gràcies al substrat occidental a Al-Amarna. D'altra banda, el càrrec d'herald sí que existeix en altres llengües semítiques, com en egipci o en accadi, a través d'altres arrels lingüístiques.

Mazkīr, com a ofici, que té presència en la Bíblia i en les seves traduccions, les més antigues i medievals semblen avalar l'ofici de *recordador*, *escriptor dels annals*, *fixador dels 'memoranda'*. Quan desgranem l'arrel semítica hi trobem dos matisos: un matís més centrat en l'oralitat ('missatger/herald' o 'pregoner') i amb l'ús de la memòria activa (empren la memòria per a la distribució de la informació); i un altre de més centrat en el càrrec d'escriba ('cronista', 'escriba dels annals') i la memòria passiva (plasmen la informació per a la memòria futura). En les traduccions bíbliques, tant la LXX com el Targum Jonathan, i més tardanament en la Bíblia llatina i en la ladina, es proposa seguir aquest matís d'escriptura. D'igual manera, les bíblies medievals del segle xv fetes des del llatí i des de l'hebreu agafen també aquest matís.

El *šōfēr* a la Bíblia es relaciona amb un ofici unit a l'escriptura; per aquest motiu, ambdós càrrecs queden amb un significat molt pròxim. Hi hauria una possible dualitat que relacionaria tots dos càrrecs amb l'escriptura —'secretari' i 'secretari dels annals/cròniques, recordador'— i l'altra que els relacionaria amb la transmissió de la informació —per escrit 'escriba' i oralment l'herald, missatger o pregoner' (aquesta última no present en la idea bíblica del *mazkīr*).

La possibilitat que el càrrec d'escriba s'hagi d'entendre com un 'numerator' o 'relator' per la proximitat del verb *qal* ספר amb el significat de 'contar', es pot posar en relleu, com hem dit més amunt, per la connexió amb el /s-p-r/ ugarític. Per aquest motiu, podem concloure que podríem estar davant d'un càrrec molt antic, relacionat amb l'àmbit de l'escriptura; i, també, possiblement amb altres àmbits menys fixos com ens mostren els testimonis en diverses llengües semítiques. Així, doncs, no caldria solidificar i reduir el seu ofici en una sola vessant; emperò, podem destacar que l'ús del mot hebreu s'hauria fixat, com un càrrec concret i definit, en l'àmbit professional de l'escribania tècnica.

Finalment, el suggestiu càrrec de recordador o herald té la dualitat del qui 'escriu' i del qui 'relata'. Encara que l'arrel del verb *qal*, del qual deriva el par-

ticipi *hifil*, també tengui un significat vinculat amb el 'record', no sempre és així. Per bé que la Bíblia produeix un vessant traductor concret, el *mazkîr* extrabíblic de l'antic Israel podria haver estat un recordador en el sentit oral o un recordador en el sentit escrit i, com bé ja apunta la dualitat d'alguns oficis en altres administracions de l'antic Pròxim Orient, podem albirar un possible càrrec que devia ser, en essència, doble i canviant.

Bibliografia

- ABU TALEB, Mahmud. «The Seal of *plty bn m's* the mazkîr». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 101 (1985), p. 21-29.
- AED = WEHR, Hans. *Arabic-English Dictionary*. Ithaca, Nova York: Spoken Language Services Inc., 1994.
- AHW = SODEN, Wolfram von. *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- AUFRECHT, Walter. E. *A Corpus of Ammonite Inscriptions*. Pennsilvània: Eisenbrauns, 1989.
- AVIGAD, Nahman. «Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive». *Qedem*, 4 (1976), p. 1-36.
- *Hebrew bullae from the time of Jeremiah*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1986.
- «A New Bulla of a Moabite Scribe». *EI*, 23 (1992), p. 92-93.
- AVIGAD, Nahman; SASS, Benjamin. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities: The Israel Exploration Society: The Institute of Archaeology: The Hebrew University of Jerusalem, 1997.
- BEGRICH, Joachim. «Sōfēr und Mazkîr. Ein Beitrag zur inneren Geschichte des davidisch-salomonischen Großreiches und des Königreiches Juda». *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 58 (1941), p. 1-29.
- BORDREUIL, Pierre. «Inscriptions sigillaires ouest-sémitiques. Vol. II: Un cachet hébreu récemment acquis par le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale». *Syria*, 52 (1975), p. 107-118.
- *Catalogue des sceaux ouest-sémitiques inscrits de la Bibliothèque Nationale, du Musée du Louvre et du Musée biblique de Bible et Terre Sainte*. Paris: Bibliothèque Nationale, 1986a.
- «Sceaux transjordaniens inscrits». En: *La Voie Royale: 9000 ans d'art au royaume de Jordanie*, 1986b, p. 128-141.

- BORDREUIL, Pierre. «Sceaux inscrits des pays du Levant». En: *Supplément au dictionnaire de la Bible*, fasc. 66, 1992, p. 86-212.
- BOSCHLOOS, Vanessa. «Traded, Copied, and Kept: The Ubiquitous Appeal of Scarabs». En: CREASMAN, Pearce Paul; WILKINSON, Richard H. (ed.). *Pharaoh's Land and Beyond: Ancient Egypt and Its Neighbors*. Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 149-166.
- CAD = ROTH, Martha T. *The Chicago Assyrian Dictionary*. Chicago: The University of Chicago, 1956 i seg.
- CDME = FAULKNER, Raymond. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute, 1991.
- CHRISOMALIS, Stephen. «A Cognitive Typology for Numerical Notation». *Cambridge Archaeological Journal*, 14 (2004), p. 37-52.
- CIIP = COTTON, Hannah M.; SEGNI, Leah di; ECK, Werner; ISAAC, Benjamin; KUSHNIR-STEIN, Alla; MISGAV, Haggai; PRICE, Jonathan; ROLL, Israel; YARDENI, Ada (ed.). *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae: A multi-lingual corpus of the inscriptions from Alexander to Muhammad*. Vol. I. Berlín; Nova York: De Gruyter, 2010.
- DEMSKY, Aaron. *Yedi'at sefer be-Yisra'el ba-'et ha-'atikah*. Jerusalem: Bialik, 2012.
- DEUTSCH, Robert. «A Hoard of Fifty Hebrew Clay Bullae from the Time of Hezekiah». En: *Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2003a, p. 45-98.
- *Biblical period Hebrew bullae. The Josef Chaim Kaufman Collection*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2003b.
- DEUTSCH, Robert; HELTZER, Michael. *Windows to the Past*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 1997.
- DEUTSCH, Robert; LEMAIRE, André. *Biblical Period Personal Seals in the Shlomo Moussaieff Collection*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2000.
- DIRINGER, David. *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*. Florència: Felice Le Monnier, 1934.
- DJPA = SOKOLOFF, Michael. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press, 1990.
- DNWSI = HOFTIJZER, Jacob; JONGELING, Karel. *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. Leiden; Nova York; Colònia: Brill, 1995.
- DOSA = COPELAND BIELLA, Joan. *Dictionary of Old South Arabic: Sabaean dialect*. Chico, Califòrnia: Scholars Press, 1982.

- DU CANGE, Charles Du Fresne; CARPENTIER, Pierre; HENSCHÉL, G. A. Louis; FAVRE, Léopold; ADELUNG, Johann Christoph. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Ed. augm. Niort: L. Favre, 1883-1887.
- DUL = OLMO, Gregorio del; SANMARTÍN, Joaquín. *A Dictionary of the Ugaritic Language*. Leiden; Boston: Brill, 2003.
- FAIGENBAUM-GOLOVIN, Shira; ROLLSTON, Christopher A.; PIASETZKY, Eli; SOBER, Barak; FINKELSTEIN, Israel. «The Ophel (Jerusalem) Ostrakon in Light of New Multispectral Images». *Semitica*, 57 (2015), p. 113-137.
- GALLING, Kurt. «Beschriftete Bildsiegel des ersten Jahrtausends v. Chr. vornehmlich aus Syrien und Palästina». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 64 (1941), p. 121-202.
- GOREN, Yuval; ARIE, Eran. «The Authenticity of the Bullae of Berekhyahu Son of Neriya the Scribe». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 372 (2014), p. 147-158.
- HADAD, H. FAYEZ. «The Umm Udheina Tomb». *ADAJ*, 28 (1984), p. 7-14.
- HALOT = KOEHLER, Ludwig; BAUMGARTNER, Walter. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. Leiden; Nova York; Colònia: Brill, 1994.
- HELOT = GESENIUS, H. F. Wilhelm. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Boston; Nova York: Houghton Mifflin Company, 1907.
- HELTZER, Michael. «The Recently Published West Semitic Inscribed Stamp Seals». *Ugarit-Forschungen*, 31 (1999), p. 199-224.
- HERR, Larry G. *The Scripts of Ancient North-west Semitic Seals*. Harvard: Scholars Press for the Harvard Semitic Museum, 1978.
- HESTRIN, Ruth; DAYAGI-MENDELS, Michael. *Inscribed Seals: First Temple Period: Hebrew, Ammonite, Moabite, Phoenician and Aramaic from the collections of the Israel Museum and the Israel Department of Antiquities and Museums*. Jerusalem: The Israel Museum, 1979.
- HESTRIN, Ruth; ISRAELI, Yael; MESHORER, Yaakov. *Inscriptions Reveal: Documents from the time of the Bible, the Mishna and the Talmud*. Jerusalem: The Israel Museum, 1972.
- JASTROW, Marcus. *Dictionary of the Targumim, Talmud Babli, Yerushalmi and Midrashic Literature*. Londres: Luzac & Co., 1903.
- LAMBDIN, Thomas O. «Egyptian Loan Words in the Old Testament». *Journal of the American Oriental Society*, 73 (1953), p. 145-155.
- LEMAIRE, André. *Inscriptions hébraïques*. Vol. I: *Les ostraca*. Paris: Cerf, 1977.
- «Nouveaux sceaux nord-ouest sémitiques». *Syria. Archéologie, Art et Histoire*, 63 (1986), p. 305-325.

- LEMAIRE, André. «Les critères non-iconographiques de la classification des sceaux nord-ouest semitiques inscrits». En: SASS, Benjamin; UELINGER, Christopher. *Studies in the Iconography of Northwest Semitic Inscribed Seals. Proceedings of a Symposium Held in Fribourg on April 17-20, 1991*. Friburg (Suïssa); Göttingen: University Press: Vanderhoeck & Ruprecht, 1993.
- LESLAU, Wolf. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1987.
- LIPÍŃSKI, Edward. «Royal and State Scribes in Ancient Jerusalem». En: *Congress Volume: Jerusalem, 1986*. Brill: Leiden: Nova York: Copenhagen: Colònia, 1988.
- MANGUEL, Alberto. *Una historia de la lectura*. Madrid: Alianza Editorial, 2009.
- McKANE, William. *Prophets and Wise Men*. Londres: SCM Press, 1965.
- METTINGER, Tryggve N. D. *Solomonic State Officials: A Study of the Civil Government Officials of the Israelite Monarch*. Michigan: Gleeurp, 1971.
- MILLER, Robert D. II. «Identifying Earliest Israel». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 333 (2004), p. 55-68.
- NAAG Cat. = *Numismatic and Ancient Art Gallery (formerly Numismatic Art and Ancient Coins)*. Auction catalogue. Zúric.
- NAVEH, Joseph. «The Scripts of Two Ostraca from Elath». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 183 (1966), p. 27-30.
- PILCHER, Edward J. «Signet with Old Hebrew Inscription». *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 51 (1919), p. 177-181.
- REDFORD, Donald B. «Studies in Relations between Palestine and Egypt during the First Millennium BC». En: REDFORD, Donald B. (ed.). *Studies on the Ancient Palestinian World*. Toronto: University of Toronto Press, 1972, p. 141-156.
- REIFENBERG, Adolf. «Two Moabite Seals». *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society*, 12 (1946), p. 45-46.
- *Ancient Hebrew Seals*. Wisconsin: East and West Library, 1950.
- SALDARINI, Anthony J. *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society: A Sociological Approach*. Michigan: Eerdmans Publishing, 1988.
- SAYCE, Archibald H. «New Phoenician & Israelitish Inscriptions». *The Babylonian and Oriental Record*, 1 (1887), p. 193-194.
- SCHAMS, Christine. *Jewish Scribes in the Second-Temple Period*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988.

- SCHNIEDEWIND, William M. (2019). *The Finger of the Scribe: How Scribes Learned to Write the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- TAD = PORTEN, Bezalel; YARDENI, Ada (ed.). *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*. Winona Lake, Inn.: Eisenbrauns, 1993. 3 v.
- TEODORO, Micòl Di. «The scribes of the ḥnrt wr Senebeni and Sobekhotep (stela Edinburgh A.1951.344)». *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 47 (2018), p. 273-292.
- TIMM, Stefan. *Moab zwischen den Mächten: Studien zu historischen Denkmälern und Texten* (ÄAT 17). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1989.
- VERNET, Eulàlia. «Els papirs arameus d'Elefantina: religió i culte d'una comunitat jueva preexílica i prebíblica». En: *Església i comunitats jueves i cristianes en el món bíblic i postbíblic*. Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya, 2017, p. 53-77.
- VSE = VATTIONI, Francesco. I sigilli ebraici [I]: *Biblica* 50 (1969), 357-388.
- I sigilli ebraici [II]: *Augustinianum* 11 (1971), 447-454.
- Sigilli ebraici [III]: *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Sezione Orientale (AION)* 38 (1978), 227-254.
- WARD, William A. *Index of Egyptian administrative and religious titles of the Middle Kingdom*. Beirut: American University of Beirut, 1982.
- ZAYADINE, Fawzi. «Une tombe du Fer II a Umm Udheinah». *Syria*, 62 (1985), p. 155-158.

Bibles en paper

- Biblia de Ferrara* [Bíblia. Antic Testament Judeocastellà]. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 1996.
- Bíblia de Montserrat*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.
- RIBERA FLORIT, Josep. *Targum Jonatan de los profetas posteriores en tradición babilónica: Isaías*. Madrid: CSIC, 1988.
- SABATIER, Petri D. *Bibliorum sacrorum Latinae versiones antiquae seu vetus italica, et caeterae quaecunque in codicibus mss. & antiquorum libris reperiri potuerunt, quae cum vulgata Latina, & cum textu Graeco comparantur. (Vetus Latina)*. Ex Regia Reginaldi Florentain Rhemensis Typographia, 1751.
- Septuaginta*. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers Inc, 2007.

Manuscrits en línia

A continuació oferim una llista dels manuscrits en línia consultats, pertanyents a la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (2008), Corpus Biblia Medieval, disponibles a <https://corpus.bibliamedieval.es/> (consulta: 23 setembre 2022):

- Bíblia d'Arragel
- Bíblia d'Oxford
- Escorial I.i.3
- Escorial I.i.4
- Escorial I.i.5 i I.i.7
- Escorial I.i.6 i I.i.8
- Escorial I.i.19
- General Estoria

Ego Sajt Mili, judeus Majoricarum (? - ca. 1391). Alguns aspectes de la vida del call de Ciutat de Mallorca a través d'un testament*

Margalida BERNAT I ROCA

Societat Catalana d'Estudis Hebraics ORCID: 0000-0002-1796-4223

Rebut: 27.03.2023 — Acceptat: 14.06.2023

Resum. El punt de partida d'aquest escrit és el testament de Sajt Mili (1377), conegut des de temps enrere. Tot i la vàlua d'aquest document, sempre se n'ha limitat la lectura a un aspecte molt concret, com ara la dotació d'un hospital al call de Ciutat de Mallorca. Amb aquest retorn, d'entrada, es vol intentar un apropament a altra informació fins ara bastant ignorada i relacionar-la amb altres dades que es troben disperses ençà i allà. El segon pas, s'adreça a veure què se'n desprèn, d'aquesta conjunció, i així besllumar alguns dels trets del que era el dia a dia del call de Ciutat de Mallorca els anys immediatament anteriors a l'assalt de 1391.

Paraules clau: Regne de Mallorca, Ciutat de Mallorca, call, quotidianitat, segle XIV: ca. 1391

Ego Sajt Mili, judeus Majoricarum (? - ca. 1391). Some insights,
from a will, into life in the Jewish quarter of Ciutat de Mallorca

Abstract. This article is based on a document that has been known about for many years, the will of Sajt Mili (1377). Despite the value of the will, only a very

* Correspondència: Margalida Bernat i Roca. Carrer del Carme, 12, 2n, 2a. ES-07003 Palma (Mallorca, Illes Balears). UE. Tel.: 00 34 627 959 485. A/e: mbir.57@gmail.com.

specific aspect of it, namely the creation of a hospital in the Jewish quarter of Ciutat de Mallorca, has ever been focused on. Here, we go back to the will to look more closely at information that has so far been largely ignored and try to link it with other data from a variety of sources. We then look to see what emerges from doing so, with the aim of shedding light on facets of everyday life in the Jewish quarter of Ciutat de Mallorca in the years immediately before the attack of 1391.

Keywords: Kingdom of Mallorca, Ciutat de Mallorca, call (Jewish quarter), everyday life, 14th century: *ca.* 1391

1. Introducció

No deixa de ser curiós que la vida quotidiana de les comunitats jueves de l'Estat espanyol no fos objecte d'estudi de conjunt fins avançat el segle xx.¹ A Mallorca, tot i existir diversos estudis sobre la quotidianitat al llarg de l'edat mitjana, s'ha hagut d'esperar encara més perquè aquest apropament s'aplicàs als jueus illencs.² Si es fa excepció de determinats aspectes culturals i científics, com ara la cartografia o la medicina, gairebé l'interès s'ha centrat principalment en aspectes polítics i econòmics o en la sempre recurrent qüestió de conversos i la seva dissortada derivació en el grup xueta.

En principi, es pot pensar en una manca de notícies, però les notícies existeixen. Les fins ara publicades no són abundoses i s'ha d'admetre que es troben molt disperses en diversitat de publicacions, sovint han servit per a l'estudi d'altres temes i són moltes les que encara no han sortit dels arxius. Sigui com sigui, a partir de les ja conegudes no se n'ha fet cap sistematització ni s'ha desenvolupat cap línia d'investigació continuada i constant de la quotidianitat jueva. Mai han rebut un tractament específic concret que hagi ençetat de bon de veres una veritable història social suficientment exemplificadora per traçar una imatge com més real millor.

La tònica que generalment ha prevalgut ha estat la de mantenir tòpics i estereotips ben estesos i arrelats amb tota la càrrega negativa de la major part. D'aquesta manera, s'ha acabat per considerar com a trets distintius el que no són altra cosa que curiositats o anècdotes que es poden donar en el si de qualsevol grup social, a la vegada que, en mostrar-les aïllades del context, s'ha di-

1. CANTERA, *Aspectos*.

2. MAIZ, *Viure al marge*.

fuminat la vàlua que realment tenen. Un dels objectius que aquí s'espera assolir és el d'obrir alguna bretxa a aquesta tònica retornant a fonts ja publicades, però poc treballades en aquest sentit.

2. El document

El que aquí es vol és precisament revalorar un d'aquests documents abundantment usats tant a escala local com forana i del qual pràcticament sols s'ha extret una única notícia, mentre que, de fet, se'n pot obtenir bastant més informació de prou vàlua. Fou localitzat per E. de K. Aguiló (1859-1917),³ que el publicà a les planes del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* dins d'un interessant conjunt documental, bona part del qual relacionat amb la comunitat jueva. Es tracta d'un corpus inserit en la línia d'aportacions d'aquesta naturalesa que es feren en el trànsit del segle XIX al XX en el procés de normalització historiogràfica que marcà aquest període a Mallorca. En general, no els acompanyà de cap comentari, ni establí cap connexió entre ells. Possiblement no s'ho plantejà, però també s'ha de tenir en compte que el seu llinatge era de convers i quina solia ser la reacció de la societat mallorquina del moment en relació amb el tema jueus/conversos/xuetes.

El document en qüestió és l'infrautilitzat testament de Sayt Mili,⁴ un exemple paradigmàtic d'aquest ús reduït, ja que majoritàriament sols se'n fa cas per la notícia de la fundació d'un hospital. Mentrestant, la resta de dades que aporta són obviades o, en el millor dels casos, es tracten de manera molt superficial.⁵ En definitiva, el que aquí es pretén és temptejar fins on permet arribar una font com aquesta en fer-ne un buidatge més exhaustiu i comprovar si les informacions que aporta permeten besllumar, d'una part, el retrat d'un membre destacat en el si de la comunitat jueva de la segona mitat del segle XIV, i de l'altra, captar uns instants de la vida quotidiana d'un barri que prest havia de desaparèixer.

3. COSTA, «N'Estanislau», p. 278-280; RUBIÓ, «Estanislau», p. 888-891. Bibliotecari, bibliòfil, historiador i escriptor. Fou director de l'Arxiu del Regne de Mallorca i de la Biblioteca Provincial i va ser una autoritat en arqueologia, paleografia i història de Mallorca.

4. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, IX (1901-1902), p. 203-204. Vegeu la còpia de la transcripció a l'apèndix.

5. CORTÈS, *Historia*, vol. I, p. 80-88. L'obra fou redactada el 1944.

3. L'entorn familiar

De l'entorn familiar de Saÿt Mili, poca cosa se'n pot dir sense endinsar-se en una recerca documental que es deixa per a més endavant. Ara per ara, no se sap si Saÿt Mili era nascut a Mallorca o des d'on podia haver-hi arribat. Ara bé, el fet de dir-se Saÿt (forma correcta) apunta a un origen nord-africà, ja que es tracta d'un nom clarament àrab: *Sa'ïd* (= feliç), freqüent entre els jueus procedents dels nord d'Àfrica.⁶ Un origen també present en els noms d'altres membres de la família —com ara Abrafim en comptes d'Abraham; Moxí per Mossé. El llinatge a vegades apareix grafiat Meli, com en el cas de Magaluf Meli, a més de documentar-se també arabitrat com a al-Mili/al-Meli o Alme-lli, d'acord amb la dubitativa manera d'escriure pròpia de l'època i més en antroponímia no llatina, i així se'l troba els anys 1385, 1387 i 1389.⁷ Tot plegat, no deixà massa lloc als dubtes. El mateix passa amb els noms femenins com ara Zaharon, Desson, Marrone...,⁸ mentre que algun altre evoca ressonàncies amazigues, com bé podria ser el cas d'Ommelchayr.⁹

Una vegada més, es té una mostra del fenomen d'arabització per part dels jueus nord-africans, sense que això vulgui significar una islamització, sinó que suposa un doble vessant pel que fa a l'adaptació a un entorn arabòfon¹⁰ que, a més de manifestar-se en l'antroponímia, es fa palesa en els textos hebreus aljamiats¹¹ en un acte mimètic fruit d'una certa invisibilitat voluntària. D'altra banda, els noms masculins i femenins d'origen àrab també posen en relleu el costum de cercar parella dins del cercle de famílies de la mateixa procedència en una manifesta intenció de no trencar amb els orígens i mantenir vincles de solidaritat entre afins.

Saÿt Mili es presenta com a membre d'una família bastant extensa (figura 1). El seu pare fou Jucef Mili, mentre que la mare es deia Zoaira. Tot indica

6. MIRALLES, *Corpus*, p. 301-336: *Monedatge del call de la Ciutat de Mallorca, 1350*: «Saÿt ben Solemaní» (f. 10v); «en Saÿt, ligador» (f. 14); «Saÿt Nayes, bestax» (f. 14v); «Saÿt ben Mahaluf» (f. 15); «en Saÿt, bestax» (f. 19).

7. LOZANO, «Algunos documentos», p. 95 i 97.

8. CORBERA-POU, «La llengua», 427-458.

9. La manca de treballs en profunditat sobre l'onomàstica amaziga en dificulta el reconeixement dels noms amb un origen genuí. Vegeu CHAKER, «La langue», i FELIPE, *Identidad*, p. 40-41.

10. LOZANO, «La lengua»; BRAMON, «La llengua».

11. BUSQUETS, «Albaranes»; LOZANO, «Algunos documentos».

que fou un matrimoni prolífic. Varen tenir set fills: quatre barons de nom Moxí, Abrafim, Vital i Sayt, dels quals Moxí devia ser el major, i tres germanes: Marrone, Desson i Morin. Marrone es casà amb Moxí Abdallac i Desson ho va fer amb el cosí Ayon Mili, mentre que Morin, en el moment de testar, figura com a donzella, ja que devia ser la més jove.

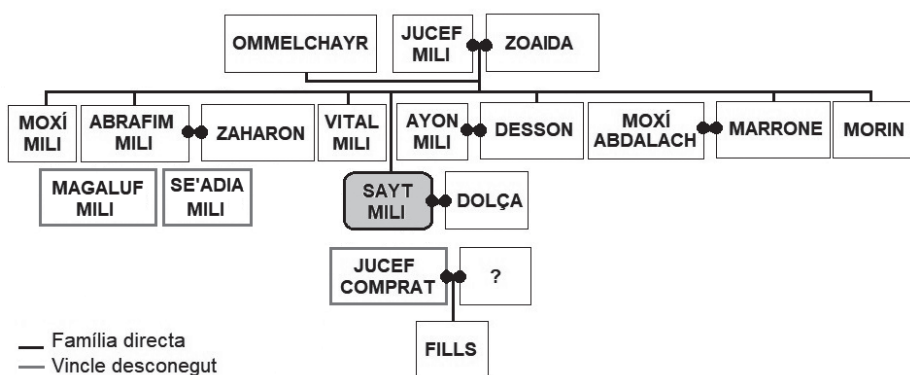

FIGURA 1. Xarxa familiar de Sayt Mili (ca. 1387).

Font: Elaboració pròpia a partir d'AGUILÓ, «Documents curiosos»; LLOMPART, «Retazos», i RIERA, «Jucef Faquim».

Jucef Mili, el pare, es dedicava al comerç i una part de la seva activitat es relacionava amb Itàlia. De fet, tot indica que el seu fill Vital residia a Càller i que amb ell constituí una societat mercantil per valor de 300 ll. a raó de 100 i 200, respectivament, amb la intenció d'enllaçar amb Mallorca i el Magrib.¹² L'únic germà del qual es pot dir qualque cosa de cert és Abrafim Mili. Ha de ser el que es troba amb diferents grafies: com a Abraham ben Mili que figura entre els testimonis signants del testament de Dolça,¹³ mentre que com a Abraham Almili se'l té dedicat al préstec i al comerç.¹⁴ Relacionat amb Manacor, el 1365 apareix oferint fermances pels deutes d'alguns jueus d'aquesta vila.¹⁵

A part del nucli familiar directe, es coneixen més individus del llinatge Mili. Així, se sap que el ja esmentat Ayon Mili, a més de cosí, era cunyat pel

12. MICHIEZI, *Majorque*, p. 431.

13. LLOMPART, «Retazos», p. 39-41, doc. 24.

14. MAIZ, *Actividades*.

15. PONS, *Los judíos*, p. 94.

seu matrimoni amb Desson. El 1391 figura com a convers amb el nom de Gabriel tot conservant el mateix llinatge i manifestà la seva intenció de seguir habitant al call, on era veí de Magaluf Natjar, sempre que la majoria dels altres conversos ho fessin.¹⁶ A més a més, en un «pinqàs» o llibre de comptes datat el 1364, hi apareixen unes minses referències a un rabí, Se'adià Mili, dedicat al préstec en associació amb Magaluf Mili i «na dona Havà».¹⁷

Aquest Magaluf Mili, del qual es desconeix per ara quin parentiu el vinculava amb Saït, pot ser el mateix que apareix en el monedatge de Ciutat de Mallorca de 1350: sembla que es dedicava amb especial interès al negoci del crèdit rural a títol de prestador. Així, a la segona mitat del segle XIV, arran de la pesta de 1348 que tanta coa va tenir, no sols s'endeutaren els pagesos, sinó que també ho feren les administracions municipals i precisament Magaluf Mili en va ser un dels principals creditors, com bé apareix en el «pinqàs» que se n'ha conservat.¹⁸ El 1391 ja devia ser mort, ja que en les anotacions del 8 de novembre d'aquest any hi figura una Vitala, conversa i identificada com la seva viuda. Vivia prop de Barrahon Maleli i manifestava la intenció de seguir vivint al call.¹⁹ D'alguna manera i segons costum, la viuda va continuar amb els negocis del marit, ja que al llarg de 1392 se la troba reclamant diverses quantitats d'alguns habitants de Sineu: 40 ll. a Guillem Suau, 13 ll. a Bernat Vidal, 95 ll. a Guillem Cursachs i 48 ll. als germans Guillem, Bartomeu i Antoni Gual. Se li coneix un fill que duia el mateix nom que el pare.²⁰

Altres parents de Saït són Moixí Abdalhach com a cosí i Jucef Comprat, de qui en diu «consanguineo meo» sense poder dir-se en quin grau. El primer, a més a més, també era cunyat de Saït Mili en estar casat amb la seva germana Marrone. El segon també estava casat, però no consta amb qui, encara que molt possiblement també devia ser qualcú del cercle familiar. Ambdós casos, així com en el ja esmentat d'Ayon Mili, són un clar exemple de matrimonis entre parents propers d'acord amb els principis de consolidació del llinatge per tal de reforçar el parentiu i d'evitar la dispersió del patrimoni.²¹ D'aquí la pràctica tan comuna de l'endogàmia, sobretot entre cosins germans,²² i el re-

16. QUADRADO, *La judería*, p. 58, núm. 19.

17. PÉREZ *Edició i estudi*, p. 48 i 103.

18. PÉREZ, *Edició i estudi*. Es tracta precisament del registre personal de Magaluf Mili.

19. QUADRADO, *La judería*, p. 75, núm. 108; PÉREZ, *Edició i estudi*, p. 105.

20. MAIZ, *Actividades*, p. 505.

21. MOTIS, «Moral sexual», p. 74.

22. ORFALI, «Influencia», p. 83.

buig a contreure matrimoni fora de la comunitat per tal de «no barrejar la semença santa amb dones gentils»,²³ ja que és la dona qui transmet el caràcter jueu a la descendència reforçant-ho amb la transmissió de la tradició com a educadora.²⁴

Dels Mili/Meli posteriors a 1391-1392 se'n saben poques coses, entre les quals les que figuren en els registres derivats dels pregons sobre els «alberchs en lo Call» d'aquell any, com també en altres indrets:

TAULA 1
Família Mili (1391)

<i>Nom hebreu</i>	<i>Nom convers</i>	<i>Registre</i>	<i>Observacions</i>
Ayon	Gabriel Mili	19, 25	Prope hopitium Magaluf Natiar. Habitare.
Jucef	Francesc Çagarriga	53, 54, 94	Prope hospitium Moxini Xulell. Habitare vel locare.
Dolça		54, 94	Viuda de Saït Mili. Confronta amb els <i>hospitiis</i> de Mahabut Faquim i Mosse Darahi.
Magaluf		54	Prop del <i>hospitium de Barrahon Marili</i> .
Abrafim		78	<i>Hospitium pro indiviso</i> amb Isaac Tuel.
?	Vidala	108	Viuda de Magaluf Mili. <i>Prope hopitium Barrahon Maleli</i> . Habitare.

Font: Elaboració pròpia a partir de QUADRADO, *La judería*. (La negreta indica l'entrada principal.)

4. El matrimoni: na Dolça

Saït Mili es va casar amb Dolça, neta de Jucef Faquim, de família originària del nord d'Àfrica i nascut a Barcelona, des d'on havia vengut a residir a

23. ASSIS, «El comportament», p. 37.

24. ORFALI, «Influència», p. 77.

Mallorca el 1333, segons manifestava ell mateix.²⁵ Aquest matrimoni reforçaria el supòsit que Sayt Mili era també de procedència nord-africana.

A la vegada, denota ben a les clares que era home de prou prestigi, ja que si no li hauria estat difícil entroncar amb la família Faquim, una de les més destacades i amb més poder en el si del call de Ciutat de Mallorca, amb forts vincles amb la poderosa família dels Xulell, ben present en tots els afers polítics i econòmics de l'aljama.²⁶

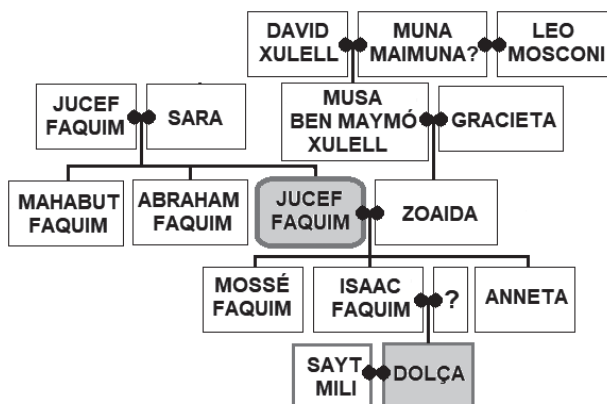

FIGURA 2. Dolça, muller de Sayt Mili.

Font: Elaboració pròpia a partir de LLOMPART, «Retazos», i RIERA, «Jucef Faquim».

El pare de Dolça fou Isaac Faquim, fill de Jucef Faquim i Zoaida. Mort l'avi el 1392, la instituí hereva universal i marmessora, juntament amb Magaluf Fareig,²⁷ en comptes de designar Mossé Faquim, el seu fill. A la vegada, l'àvia paterna Zoaida —que procedia de la família Xulell—, per testament de 1383, també l'havia instituïda hereva universal conjuntament amb

25. RIERA, «Jucef Faquim». Aquesta família se la troba amb les variants Faquí i Alfaquim.

26. ROSSELLÓ i JAUDENES, «L'Aljama».

27. RIERA, «Jucef Faquim», p. 82. Mossé, germà de Jucef, només rebé algunes donacions que segurament no el satisfieren. En seria una mostra el fet que, el 1397, va presentar una denúncia contra ella i l'altre marmessor en què els acusava d'haver manipulat l'inventari, d'incompliment de l'obra pia en memòria de l'altre germà Isaac, mort ja feia anys, i de malversació dels béns destinats a donacions.

Anneta, filla d'aquella i casada amb Samuel Natjar, a parts iguals. Ara bé, en cas que filla i neta morissin sense fills de legítim matrimoni, els béns s'havien de destinar a maridar allotes pobres i a ajudar altres jueus indigents.²⁸

Les famílies Faquim i Xulell s'enfrontaren constantment amb la no menys destacada família Natjar²⁹ per tal de controlar el govern i l'administració de l'Aljama,³⁰ fins al punt de dividir la comunitat en dos bàndols.³¹ Una pugna que va tenir un clímax àlgid entre 1377 i 1380, els anys finals de Sayt Mili. Les amenaces i les disputes arribaren a tal punt que s'obligà les dues faccions a signar un compromís amb jurament i homenatge. Com moltes altres qüestions d'aquesta naturalesa, és per això que es degué pactar el matrimoni estratègic entre Samuel Natjar i Anneta, filla de Jucef Faquim. No evità, emperò, que l'enemistat seguís viva. No se sap quin fou el grau d'implicació de Sayt Mili, però no se'n degué poder fer del tot escàpol (figura 3).

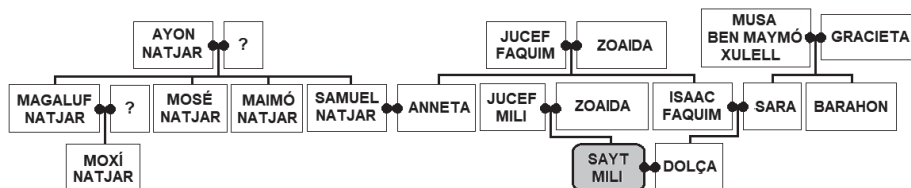

FIGURA 3. Xarxa de relacions sociofamiliars entre els Faquim i els Natjar.

Font: Elaboració pròpia a partir de LLOMPART, «Retazos», i RIERA, «Jucef Faquim».

Mort Sayt Mili, Dolça bàsicament havia de rebre el que estipulava la *ketubba*, sense especificar-ne la quantia. Al marge d'aquesta obligació, Sayt també li deixà alguns objectes de valor com ara «duo collana perularum ex

28. LLOMPART, «Retazos», p. 39-44, doc. 24; BLASCO, «Mujeres», p. 84. Val a dir que els testaments dictats per dones jueves no sovintegen; si ho fan, és en companyia del marit, d'un fill o d'un germà i molt manco totes soles davant un notari cristià. A més a més, en qualsevol dels casos, sempre figuren com a «muler de».

29. MAIZ, «Els mètodes». Existeixen les variants de Natgar i Atjar.

30. BUSQUETS, «Albaranes», p. 275-286.

31. ISAACS, *Els jueus*, p. 25.

pulcrioribus collaribus meis». No es pot dir, emperò, que la viuda es trobàs econòmicament desemparada. De fet, per administrar el conjunt de béns, havia de menester l'ajuda d'un procurador i aquest era Barrahon Marili —convertit el 1391 amb el nom de Rafel Amat—; vivia «versus janua[m] Templi», confrontant amb el corral de Jucef Faquim i prop de l'*hospitium* de Samuel Mili.³² El gruix dels béns heretats de Jucef Faquim, a falta d'altres notícies, el constituïen un casal a prop del portal del Temple, un pati de cases dotat de dos canons d'aigua —un dels quals per servici d'un micvé— en el mateix indret i un seient a la sinagoga.³³

D'altra part, també era copropietària en proindivís de dos albergs que sortiren a subhasta per tal d'eixugar els deutes del seu oncle Mossé Faquim, l'altre copropietari, absent de Mallorca. El maig de 1391, Moxí Abdalhach comprà en nom de Dolça —n'era cunyat per matrimoni amb Marrone Mili— la mitat que li mancava de l'anomenat alberg major, situat prop del portal major del call. Una operació comprensible, ja que a «la part sobirana del dit alberch habita la dita Dolça», molt possiblement el mateix lloc on havia viscut amb Saÿt Mili, veïnada de Mahabut Faquim.³⁴ El juliol del mateix any es va vendre la mitat del que es deia alberg menor confrontant amb l'anterior amb «exitum in dicto Vico Maior cum gradario lapideo» —l'actual carrer de Montision—, de domini directe del paborde de Tarragona i gravat amb un cens de 125 ll. anuals; la mitat de Mossé Faquim la comprà Maïam, viuda d'Abrafim Fatzuatí.³⁵

A més a més, com tantes altres viudes jueves,³⁶ Dolça continuà amb alguns dels negocis familiars, per la qual cosa se la troba reclamant deutes econòmics i recuperant préstecs de jueus i de cristians per igual. D'aquí que se la trobi ocupada en aquests quefers en associació amb altres persones, com bé ho demostra aquest exemple:³⁷

32. QUADRADO, *La judería*, p. 65, núm. 54.

33. RIERA, «Jucef Faquim», p. 83 i 88. El micvé es va segregar, ja que Jucef Faquim el deixà a la comunitat per a ús gratuït de tothom, mentre que el seient fou tret a subhasta.

34. QUADRADO, *La judería*, p. 72, núm. 94.

35. Arxiu Municipal de Palma, còdex 1, f. 160-164, a: MONTANER, *Gente*, p. 39-41 i 97, apèndix iv.

36. HINOJOSA, *Los judíos*; GARCÍA, *Vivir*.

37. MAIZ, *Actividades*, vol. II, p. 572, doc. 1096.

TAULA 2
Exemple de l'activitat econòmica de Dolça

Noms	Transacció	Quantitat			Altres
		ll.	s.	d.	
Julià d'Oscha Moxí Natiar - Gabriel Fuster - Maria de Pau, viuda d'Abraham Faznuati Dolça, dona [sic] de Saït Mili	Préstec: Guillem Ponç, de S'Alcatzena	34			
	Préstec: Antoni Guillemons	39	7		
	Préstec: Antoni Buades	40			
	Préstec: Andreu Palau	23			
	Guillem Ponç				200 quartans d'oli

Font: Elaboració pròpia a partir de MAIZ, *Aspectos económicos*.

El mateix es pot dir de la viuda de l'actiu Magaluf Meli, mort després de 1391. Convertida amb el nom de Vidala, també seguí actuant en el negoci dels préstecs, manejant algunes quantitats de consideració, sobretot a la vila de Sineu. En aquesta vila va fer reclamacions de deutes de Guillem Gual per valor de 40 ll.; de Bernat Vidal, 13 ll.; de Guillem Cursach, 95 ll., així com dels germans Guillem, Bartomeu i Antoni Gual, 48 ll.³⁸

5. Les activitats familiars

Com tants altres jueus, Saït Mili i la seva família s'ocupaven de les activitats comercials, principalment en terres nord-africanes, a través de parents i socis. De tot plegat es desprèn que es dedicaven al negoci del préstec i al comerç amb la xarxa familiar com a base.³⁹ Això explica per què, en el testament, en xerrar d'Ayon Mili, s'especificà que «nunc in loco de Hone terra sarracenorum» i, en fer-ho d'Abrafim Mili, igualment es comentà que «nunc in loco de Alger terra sarracenorum commoranti», tot fent palesa una estada de llarga durada. Hona era el port de Tilimsen per al comerç amb Tafilaleet i el Sudan, que enllaçava amb la ruta de l'or.

38. MAIZ, *Actividades*, vol. I, p. 500-508, taula XII.

39. GUTWIRTH, «El comercio», p. 205.

De les activitats de Saït Mili —que apareix com a Melli— se'n té una primera notícia en un *Llibre de la Taula de Canvi Reial*, de 1330, on hi ha un registre de deute per valor de 2 ll., 5 s. i 4 d.⁴⁰ De les activitats mercantils i del contacte amb altres indrets en pot ser una bona mostra l'acta de reclamació presentada davant la Cancelleria Reial el 20 de març de 1377, pocs mesos abans de dictar testament, contra Manfré de Claramunt, almirall de Sicília. La causa n'era l'atac d'una galiota contra la fusta del patró mallorquí Pere Joan, a la mar de Tunis. L'embarcació anava armada i transportava una càrrega de mercaderies pertanyents a Saït i Magaluf Mili, Jucef i Mahabub Faquim, i Alaftà Cohen. Un cop capturada, fou conduïda a Trapani⁴¹ en un context d'instabilitat determinat per l'entronització de la reina Maria a Sicília, que tant desagradà Pere IV d'Aragó.

L'acció s'ha de veure com un atac corsari justificat per les prohibicions de mercadejar amb els països musulmans, uns atacs més greus perquè els mercaders eren jueus, als quals se solia acusar de tràfic de «coses vedades» i, a més a més, en aquest cas, s'argumentà que eren jueus tunisencs.⁴² Aquesta identificació pot respondre al fet que Jucef Faquim freqüentàs els ports tunisencs, però també podria derivar del fet que, juntament amb altres comerciants, tots ciutadans de Mallorca, operava en la majoria dels ports del Magrib. A tal efecte, formaven part de diverses associacions que havien de garantir no tant els rendiments del capital com la seguretat del transport. En aquest sentit, tal com es documenta el 1350, Jucef Faquim i quinze jueus mallorquins més eren membres de l'Ordenació d'Alger i el 1356 apareix a l'Ordinació de Mostaganem i Mazagran, a la qual pertanyien setze més.⁴³ Com es pot comprovar, bona part dels negocis familiars es relacionaven amb el comerç internacional de llarga distància. De totes maneres, també operaven a menor escala o així ho feien alguns. Aquest seria, en part, el cas de Jucef Comprat, a qui Saït Mili qualificava de «consanguineo meo», que tant traficava amb sacs de cotó⁴⁴ com amb esclaus amb destí a Alger.⁴⁵

Tot i que se li ha de suposar una posició econòmica benestant, sembla ser que va tenir alguns problemes en el tema de la fiscalitat, si bé no era l'únic ni

40. MERCADER, *La Banca*, vol. II, *Fuentes documentales*, p. 78.

41. RIERA, «Jucef Faquim», p. 81-95.

42. LÓPEZ, *La Corona*, p. 661.

43. LÓPEZ, «Las asociaciones».

44. PONS, *Los judíos*, vol. I, p. 187.

45. SASTRE, «Notas», p. 112.

un fet excepcional. Així ho indica el fet que el 8 de juliol de 1336, Faraig ben Mussa i Sayt Mili, mercaders, declaraven que, des de més de dotze anys enre-re, el call mantenia un deute flotant superior a les 60.000 lliures i en responsabilitzaven l'administració dels secretaris que havien regit la comunitat durant aquest temps. El 15 de juliol de 1336 un grup format per onze jueus destacats, entre els quals Sayt Mili, es queixaven de la degradació econòmica que patia el call de Mallorca, situació que atribuïen als pagaments que es feien al rei agreujada pel fet que entre els creditors n'hi havia que es declaraven insolvents malgrat posseir béns mobles. Proposaven remeiar-ho bé sotmetent-los a morabatins censuals bé facilitant que es poguessin vendre llurs albergs.⁴⁶ No consta que la proposta es dugués a la pràctica, però la veritat és que queixes i protestes no s'aturaren. El que sí que se sap del cert és que, a la llista de deutes fiscals dels jueus de Mallorca de 1339, hi figura «En Sayt Mellí» ja que havia d'eixugar la quantitat gens menyspreable de 238 ll., 6 s. i 7 d.⁴⁷

Sayt Mili participà en altres comissions i així, el 1336, va ser un dels notables que donà suport a la petició per elegir nous secretaris de l'aljama. El motiu era que els presents donaven peu a dissensions i desgovern.⁴⁸

6. El testament

No se sap la data certa de la mort de Sayt Mili, però en tot cas degué ser després de 1386 i abans o el mateix 1391, perquè el 21 d'octubre d'aquest any la seva muller Dolça ja figura com a viuda.⁴⁹ Havia atorgat testament el 16 d'agost de 1377. Per més que l'aljama de Mallorca estava autoritzada a redactar contractes matrimonials i testaments per part dels seus funcionaris i a redactar-los en hebreu,⁵⁰ no hi ha res d'estrany a trobar documents que recullen actes generats per membres de la comunitat jueva escrits en llatí o en català, produïts per cristians i segons els models normals de la societat cristiana. Aquest és el cas del testament de Sayt Mili, dictat en presència de vuit testi-

46. PONS, *Los judíos*, vol. I, p. 20-23, 153 i 155.

47. ROSSELLÓ, «Deutes fiscals», p. 90.

48. PONS, *Los judíos*, vol. I, p. 19.

49. QUADRADO, *La judería*, p. 65, núm. 54; p. 72, núm. 94. PÉREZ, *Edició i estudi*, p. 47. Llompart fa participar Sayt Mili com a testimoni en un document de 1386 sobre la Confraria de Cabbarim: LLOMPART, «Retazos», p. 21-44.

50. PÉREZ, *Edició i estudi*, p. 19.

monis jueus, però redactat en llatí, autenticat pel notari Nicolau Prohom, del qual se sap que va començar a exercir el 1368 mentre que la darrera documentació que se li coneix és de 1404.⁵¹

La forma de transmissió de l'herència en el si de les comunitats jueves es troba clarament definida («Bamidbar» / Nombres, xxvii, 8-11; «Devarim» / Deuteronomi, xxi, 12-17). S'estableix que passa de pares a fills barons i que el primogènit rep el doble que la resta de germans. Si no hi ha un fill, pertoca a les filles, als germans del testador, als oncles paterns o als parents més propers. En principi, els jueus no estan obligats a fer testament per escrit, tal com es recull a la Mixnà, Guitrín 13*a* i Bava Batra, 151*a*,⁵² costum que anà canviant amb el temps, bé per influència d'altres societats, bé perquè anaren apareixent fórmules que permetien instituir hereu qualcú que no hi estava legitimat, la qual cosa es regulà a través del Talmud i de la legislació rabínica.⁵³

Segons Salomó ben Adret, el testament es formulava oralment perquè «les paraules d'una persona moribunda són tan vàlides com si haguessin estat escrites i lliurades».⁵⁴ Malgrat la redacció en llatí, d'acord amb la tipologia fixada pel *Séfer ha-shetarot* de Yehudah bar Barzilay, rabí de Barcelona, el testament —*savaah*— de Saït Mili sembla respondre al supòsit *matenat-shekhiv-me-ra'* o *tsavaat-shekhiv-me-ra'*, l'expressió de la seva voluntat davant el fet de patir una malaltia amb perill de mort i així ho feu constar quan declarà «gravi detentus infirmitate de qua mori timeo».⁵⁵ Per això, no s'ha de deixar de banda la possibilitat que, tot i haver-lo redactat un notari cristià, fos un testament obert de caràcter nuncupatiu: primer es pogué exposar de paraula per ser escrit posteriorment, en un model que va ser bastant freqüent a la Corona d'Aragó.

Com bé es pot veure a la figura 4, Saït Mili organitzà les seves darreres voluntats en tres blocs clarament diferenciats, destacant la meticulositat aplicada a l'apartat de deixes pies. El primer està format íntegrament per familiars, i un altre inclou alguns amics i altres persones amb les quals tenia algun vincle que no es pot precisar. El tercer, en canvi, s'ha de relacionar amb el *heq-*

51. PLANAS, «Los notarios», p. 83.

52. BLASCO, «Mujeres», p. 80.

53. GOLDSTEIN, *Derecho*, p. 442.

54. FELIU, «Salomó», p. 50.

55. MOTIS, *Ordenamiento*, p. 2520-2524; MOTIS, «Reflexiones», p. 42; MOTIS, *La documentación*, p. 257, núm. 49; FELIU, «La cultura», p. 128. Del *Séfer ha-shetarot* n'hi ha una edició de Shlomo Halberstam, Berlín, 1893.

deix o donació caritativa aplicable a usos diversos que es podia fer tant en vida com en mort, mitjançant la qual es deixaven uns béns en forma de rendes, propietats, etc., i es designaven uns administradors per a destinar-los a una finalitat concreta. Aquest significat, emperò, va anar canviant al llarg del temps i ja al segle XIV s'anà especialitzant l'aplicació d'aquests llegats a finalitats molt concretes. El testament de Sayt Mili és un bon exemple d'aquesta evolució.

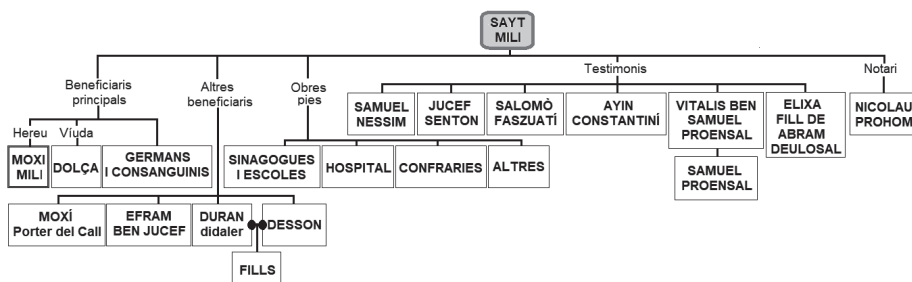

FIGURA 4. Estructura del testament de Sayt Mili (1377).

Font: Elaboració pròpia a partir de QUADRADO, *La judería*, i LLOMPART, «Retazos».

7. Els familiars

Sayt Mili designà un hereu universal per disposar llavors una sèrie de llegats en favor d'altres membres de la família d'acord amb el costum de l'època.

7.1. *Beneficiaris principals*

En aquest grup s'inclouen totes aquelles persones amb una relació de parentiu amb el testador, tant per consanguinitat com per afinitat.

L'hereu universal: Sayt Mili morí sense descendència i en fou hereu universal Moxí, l'únic germà baró. És la darrera disposició que apareix, just abans de la seva signatura i la dels testimonis.⁵⁶

56. Clàusula [36]. Les clàusules del testament —en apèndix— s'han numerat entre claudàtors per a una millor localització.

Dolça, la viuda: El que s'havia estipulat a la *ketubbā*⁵⁷ amb referència expressa del dot —*nedunya*—, més dos collarets de perles.⁵⁸

Germans i consanguinis: Familiars com la mare, les germanes, altres parents, amb els respectius cònjuges i fills, si n'hi havia. En aquest cas són dotze i no sembla que se seguís cap criteri especial en expressar la deixa que se'ls feia en moneda, fins a un total de 495 ll. amb la condició quasi general que guardassin el dol corresponent.

La quantitat major és de 100 ll. i se'n beneficiaren Zaharon, sa mare, a més de l'usdefruit de les cambres on sempre havia viscut, si bé condicionat al fet que els marmessors en decidissin una eventual venda,⁵⁹ i la seva germana Morim, la més jove, encara donzella.⁶⁰

Amb la quantitat de 55 ll. es varen veure agraciades les dues germanes Marrone i Desson, casades respectivament amb Maxí Abdalach i Ayhon Mili,⁶¹ idèntica quantitat que va rebre Josef Comprat, a qui qualificà de «consanguineo meo», sempre que no dugués roba de dol ni ell ni la seva dona ni la resta de seva família.⁶² Viví al carrer de les Tàvernes.⁶³

La tieta Ommelchayr havia de rebre 50 ll.⁶⁴

Ayhon Mili, cosí a més de cunyat, i Vidal Mili, un altre possible cosí, foren legataris de 25 ll. per hom.⁶⁵

Finalment, en aquest grup, Abrafim Mili i la seva dona Zaharon reberen 15 ll. cadascun.⁶⁶

57. CANTERA, «La “Ketuba”». Les *kēṭubboṭ* mallorquines conegudes són molt poques. Veg. AGUILÓ, «Traducción»; BERNAT, «Ketubab»; GONZÁLEZ, «Un contracte».

58. Clàusula [32]: *perularum* per *perlarum*, tot i que en llatí clàssic seria *magarita -æ*, directament del grec.

59. Clàusula [21].

60. Clàusula [20].

61. Clàusules [20] i [21].

62. Clàusula [26].

63. QUADRADO, *La judería*, p. 67, núm. 69.

64. Clàusula [17].

65. Clàusules [27] i [28].

66. Clàusula [16].

TAULA 3
Resum de les deixes principals de Sajt Mili

Nom	Relació	Llegat	
Zaharon	Mare	100 ll.	«usumfructum staticum et habitationem hospitii mei in quo ego habito»
Abrafim Mili	Germà	15 ll.	«pro vestibus lugubribus»
Zaharon	Muller d'Abrafim Mili	10 ll.	«pro vestibus lugubribu»
Morim	Germana, donzella	100 ll.	
Marrone	Germana, muller de Moxí Abdalach	55 ll.	
Desson	Germana, muller d'Ayhon Mili	55 ll.	«duere vestibus luctus»
Josef Comprat	«Consanguineo meo»		«induere se, uxorem et familiam suam, vestibus luctus»
Ommelchayr	«Amite mee» (tieta)	50 ll.	
Vidal Mili	Cosí?	25 ll.	«pro vestibus lugubribtis»
Ayhon Mili	Cosí/cunyat per matrimoni amb Desson	25 ll.	

Font: Elaboració pròpia a partir de QUADRADO, *La judería*.

7.2. Altres beneficiaris: amics i entorn proper

Es tracta d'un reduït grup de només cinc persones que devien ser objecte d'una especial estima. El testador ho volgué demostrar i se'ls assignà alguna quantitat.

TAULA 4
Resum d'altres deixes de Sajt Mili

Nom		Llegat	
Desson	Muller d'en Duran, didaler	10 ll.	«amore Dei»
Fills de Desson		5 ll.	
Moxí	Porter del call	10 ll.	
Efraim ben Jucef		5 ll.	

Font: Elaboració pròpia a partir d'AGUILÓ, «Documents curiosos».

L'única cosa mereixedora d'un comentari és la deixa a Moxí. No hi ha dubte que es tracta d'un personatge de certa importància pel seu paper de guardià de la porta del call en nom de l'aljama, de tal manera que el lloguer del seu habitatge l'assumia la comunitat i no devia ser un fet estrany que se li assignàs alguna deixa. De totes maneres, en aquest cas, el fet que Saït Mili tengués ca seva just devora la porta del call hi degué influir d'una manera particular.

7.3. *Les deixes pies*

En el si del judaisme s'incideix reiteradament en l'obligació de donar ajut a qui l'ha de menester, obligació que es podria interpretar com a sinònima de la caritat cristiana, però, de fet, no existeix una paraula concreta per denominar-la. Per això, hi ha el costum d'emprar el concepte *tsedaqà*, per més que el significat real és el de justícia o rectitud. La denominació es fonamenta en el principi que la riquesa és un préstec que Déu fa i que aquells que se'n veuen afavorits tenen el deure de compartir-la amb els qui no en gaudeixen. L'expressió *tsedaqà*, emperò, no es limita a una ajuda material —doblers— dirigida als vius i pobres, sinó que és extensiva a rics i a morts amb altres formes d'assistència. És el que se'n diu *gemilut hasadim* o actes de bondat generosa que condueixen a l'expiació.⁶⁷

En aquest sentit, a més de poder deixar certes quantitats destinades a l'almoïna directa, també se'n poden fer de dedicades a determinades institucions o a fundacions que contribueixin a subvenir a mancances o necessitats. Com és ben sabut, per a una comunitat jueva hi ha una sèrie d'institucions imprescindibles que se solien crear sempre seguint un mateix ordre: el micvé o bany ritual; la sinagoga o lloc de congregació; l'escola on estudiar el Talmud Torà i, en últim extrem, el cementeri. Aquestes donacions caritatives eren el *heqdeix*, de difícil traducció a causa de la diversitat de matisos que se li ha donat, sobretot entre els segles XIII i XV. En general, significa allò que està consagrat,⁶⁸ encara que també es pot entendre com a almoïna.⁶⁹ Es pot manifestar amb

67. JACOBS, «Charity»; MARTÍNEZ, «Una esquina».

68. En origen, propietat consagrada, propietat dedicada a les necessitats del Temple i, amb el temps, va passar a significar propietat reservada per a finalitats caritatives. Vegeu LEVITATS, «Hekdesh» (<https://www.jewishvirtuallibrary.org/hekdesh>).

69. ÁLVAREZ, *Físic e cirurgia*, p. 137-142.

una fundació pietosa fruit de la *tsedaqah* —justícia, rectitud—, en una dinàmica de comunitat que reforça la cohesió i la permanència del grup.⁷⁰ S'aplicava a llegats com per exemple remeiar la pobresa de les donzelles sense dot, o educar nins pobres, a partir d'unes rendes o propietats, i el legatari especificava quina era l'obra de caritat concreta que volia que es dugués a terme i en designava uns administradors.

Per al cas de Ciutat de Mallorca, el coneixement de tot plegat és bastant difús i incomplet, encara que en diferents graus entre els uns i els altres. En aquest sentit, el contingut del testament de Sayt Mili proporciona informacions valuoses i s'hi recullen pràcticament totes aquelles almoines que en aquell moment eren les més comunes i se n'indiquen els diferents usos.

Les disposicions d'aquest bloc, per les seves característiques particulars, mereixen ser objecte d'un tractament específic. Si les exposades primer responen a allò acostumat pel que fa a membres de la família i altres persones properes, les que resten per comentar s'han de veure com a incloses en la categoria de les destinades a subvenir a determinades necessitats de la comunitat o a col·laborar a remeiar-les, en el que es poden entendre com a obres pies.

7.4. Sinagoga i escoles

Una sinagoga —*bet ha-Keneset* o casa d'oració— és qualche cosa més que un espai litúrgic i va néixer arran de la desaparició del Temple. És propietat de la comunitat i agombola activitats com sala de reunions, aixopluc de viatgers, centre social, tribunal rabínic —*Bet-Din*—, lloc on hi ha el bany ritual —*micvé*— i, molt important, centre educatiu —*Bet-Midrás*—, fins al punt que sinagoga i escola actuen com a sinònims, ja que a la primera s'hi guarden els llibres de la Torà i a la segona s'hi estudien els seus infinits matisos.

Després de la confiscació, el 1315, de la primera Sinagoga Major, durant un període bastant llarg el call de Ciutat de Mallorca no va tenir cap lloc d'oració. Amb tot, en temps de Sayt Mili, hi hagué dues sinagogues, ambdues fruit de la iniciativa privada, malgrat existir el permís per a la construcció d'una de pública, que no s'arribà a erigir per la forta oposició del bisbat. En una data per ara indeterminada —posterior a 1331 i propera a 1335—, se

70. DENJEAN, SIBON i SOUSSEN, «Charité bien ordonnée».

n'obrí una de situada a l'actual carrer de la Posada de Montserrat, seguida cap al 1377 d'una altra al carrer de la Pelleria o Pelleteria.⁷¹

Tot i aquest diferent emplaçament, no sempre és factible saber amb seguretat si les poques dades a l'abast pertanyen a una o a l'altra. Una de les fonts que en proporcionen qualque informació són els pregons de 1391 sobre la voluntat dels conversos de seguir residint o no en el malbaratat call. Així se sap, per exemple, que Samuel d'Oscha —Andreu Rossinyol— i Nathan d'Oscha —Pere Vidal— tenien cada un casa i algorfes «prope synagogam Calli majoric[ensis]»,⁷² una referència que no permet precisar a quina de les dues alludeix.

La del carrer de la Posada de Montserrat va ser coneguda com a Sinagoga Major. Tenia sortida a dos carrers: la principal, al «vico maior», i la de la part del darrere cap al carrer actual de la Torre de l'Amor. Un dels seus confrontants era «cum vico dicto d'en Magaluff Mili» i prop hi havia l'«hospitium» del sastre Mosse Darahi i tres algorfes que confrontaven amb l'«hospitium» de Mahabut Faquim i amb el de Dolça, viuda de Saït Mili, que d'aquesta manera compareix com a veïnat proper a la Sinagoga Major.⁷³ Com ja s'ha vist, en qualque moment Dolça passà a viure en un dels dos albergs de devora del portal major del call, dels quals era copropietària.

A l'actual carrer de la Pelleteria, s'hi situava la d'Aaron Mahani —l'Aaron Mani de la documentació. Mort l'any 1370, per disposició testamentària deixà un «hospicium» que tenia perquè es destinàs a sinagoga. Els marmessors atenyeren aquesta voluntat i va ser coneguda indistintament com a Sinagoga Menor o Sinagoga Nova, per la qual cosa el carrer de la Pelleteria també va ser conegut amb aquests noms.⁷⁴

Saït Mili tengué molt en compte que les sinagogues eren dues i posà esment al fet que cada una fos objecte de llegats específics:

— Sinagoga Major. Li assignà 60 s. per als «capelans», 20 s. per als servidors de l'escola, més una llàntia de les més belles que tengués amb 20 quartans d'oli perquè pogués estar encesa en llaor a Déu.⁷⁵

71. BERNAT, «El call», p. 134, fig. 3, i p. 135-136, fig. 5 i 6; BERNAT, «Llocs perduts», p. 31-37.

72. QUADRADO, *La judería*, p. 61, núm. 34 i 35.

73. QUADRADO, *La judería*, p. 65, núm. 54, i p. 72, núm. 94.

74. BERNAT, «“En Mallorques han venguts de Portugal”», p. 80.

75. Clàusules [5], [6] i [7].

— Sinagoga Menor. Es va veure beneficiada amb 40 s. per al «capellà», 10 s. per als servidors de l'escola i una altra llàntia també amb 20 quartans d'oli.⁷⁶

El fet que una es veiés més afavorida que l'altra només tal vegada es pot atribuir al fet que Sayt Mili devia freqüentar més la Sinagoga Major per raons de proximitat.⁷⁷ L'assignació de certes quantitats en metàl·lic al rabí i la resta de personal d'una sinagoga era una pràctica habitual. Pel que fa a les llànties previstes, s'ha de relacionar amb l'«Aron ha-Qodeix», Arca Sagrada o Arca de la Llei, el lloc de la sinagoga on es guarda el Sefer Torà. Pot ser una arca, un armari o un altre espai —un nínxol— tancat amb una cortina i sempre se situa al *hakhal* o paret est, cap a Jerusalem.

Davant aquest receptacle, hi crema la «Ner Tamid» o llum perpètua. Encesa a tota hora, serveix per a memòria del «sancta sanctorum» del Temple de Salomó, així com a recordatori de la presència divina i la sacralitat del lloc.⁷⁸ Aquesta llum es mantenia gràcies als llegats dels jueus més pietosos i l'oli que s'hi destinava havia de ser verge, fet a morter i no a molí, ja que així generava menys fum. El «Ner Tamid» no té per què ser una llàntia única. En aquest sentit, pel testament de Jucef Faquim se sap que, precisament a la Sinagoga Major, n'hi havia quatre, per a les quals deixa també 40 quartans d'oli que, d'aquesta manera, es mostra com una quantitat habitual en coincidir amb la que hi destinà Sayt Mili.⁷⁹ Com a mostra de pietat, aquest tipus de deixes eren freqüents entre els jueus, tant de l'illa com d'altres indrets catalans.⁸⁰

7.5. L'hospital

De fet, el que es digui en aquest apartat és un vessant més de l'atenció als pobres. Si se li dona entitat separada és perquè, des de sempre, ha estat l'únic punt del testament de Sayt Mili al qual s'ha prestat atenció, sotaposant els altres, potser no tan cridaners, malgrat ser igualment remarcables.

Sayt Mili establí la creació d'un hospital, per més que aquest significat no s'ajusta del tot al de la paraula original i se n'ha de veure el perquè. Per co-

76. Clàusules [8], [9] i [10].

77. QUADRADO, *La judería*, p. 65, núm. 54, i p. 72, núm. 94.

78. Ex 27,20-21.

79. RIERA, «Jucef Faquim», p. 85.

80. LLOBET, «Dos testaments», doc. II.

mençar, el concepte d'hospital medieval, per més que ja es tracti del segle XIV, encara no es correspon al que progressivament se li ha anat donant. En general, s'aplicava aquest nom al lloc on s'aixoplugaven aquelles persones que no tenien casa i/o es trobaven generalment al límit o ja directament fora de la societat. Podien ser pobres, vells sense família, rodavons, dones desarrelades..., encara que també estenia la seva empara a pelegrins, viatgers de pocs recursos i, si era el cas, a persones afectades de malalties o amb problemes mentals, així com a nadons abandonats.

Començaren sent simples cases on s'amuntegaven els asilats i, en els casos dels malalts, l'atenció es limitava més a esperar la mort que no al guariment. En el si de la societat cristiana, acabaren per adoptar la fórmula d'una nau única, amb separació de sexes, amb llits no sempre individuals, amb una capella petita i qualche espai addicional on tenir uns fogons. Generalment, es creaven a iniciativa de l'Església, però també n'hi havia d'iniciativa privada com a part de les pràctiques de caritat per a la salvació de la pròpia ànima.

Aquest model d'institució era bastant aliè a la cultura jueva, per més que havia de donar resposta a idèntiques necessitats que en la societat cristiana dins un marc demogràfic comparativament més dens. D'aquí que, igual o en imitació del món cristià, també se creàs un tipus d'institució per prestar ajut als més desfavorits. Ara bé, això no tingué lloc fins ben avançada l'edat mitjana, sembla que només a les comunitats jueves europees i especialment per a ús dels vells.⁸¹

Dins d'aquest marc, l'exemple més pregon que sempre es treu a rotlle és el de l'hospital jueu de Barcelona, objecte d'un debat encara no del tot resolt.⁸² En resum, tot indica que va ser fundat per Samuel ben Isaac Ha-Sardí —dit Llobell Cerdán († 1256-1257)— i que es trobava al carrer Marlet del call. Creat a la primera mitat del segle XIII, el 1385 sembla que seguia en actiu, conclusió derivada d'una làpida que informa de l'existència d'un «Heqdeix», interpretat com a hospital per a pobres,⁸³ sans o malalts, indistintament.

D'acord amb aquest costum segons el qual les persones pietoses destinaven una propietat per consagrar-la a Déu en benefici d'altres persones pobres i necessitades, Saÿt Mili dicta fins a quatre clàusules amb aquesta intenció. En la primera, ordenava que dels seus béns es compràs un «hospitium» en alou per valor de fins a 300 ll. on hi hagués per sempre preparats cinc llits amb els seus

81. MINOIS, *Historia*. Per a una visió general, veg. SOLÍS, «Ciudad».

82. JÁUREGUI, «El heqdeix».

83. CARDONER, «El "Hospital"».

paraments i altres mobles necessaris. Per tal que estàs en condicions en tot moment, hi destinava 10 ll., que administrarien els marmessors que designàs, més 25 quarteres de blat per a l'alimentació dels aixoplugats i 10 ll. més de censals per vestir-los.⁸⁴ Com es veu, una lectura un poc acurada de la primera de les disposicions obliga a introduir un petit matís a la interpretació que sempre s'ha fet d'aquesta clàusula, ja que el que fa Saït Mili és assignar 300 ll. —una quantitat prou significativa— per adquirir una casa dins del call, no deixar-ne una que ja tengués, com sempre s'ha volgut suposar.

En un altre sentit, és important fixar-se en el fet que disposa que l'administració d'aquest hospital ha d'estar en mans dels marmessors que nomeni. Tot i ser una fórmula corrent, en aquest cas se n'ha de fer alguna reflexió. Els triats foren Abrahim Mili i Jucef Faquim, i morts aquests, els que les autoritats determinassin. Ara bé, la designació de Jucef Faquim és la causa del que pot parèixer una digressió.

Curiosament, per carta datada a Barcelona d'1 d'abril de 1378, Jucef Faquim va obtenir llicència per a edificar i construir un hospital al call, a compte seu. S'havia de bastir en el termini dels dos anys següents i el lloc escollit era un «hospitium» comprat per a tal fi.⁸⁵

La qüestió és que, com s'ha vist, Jucef Faquim era un dels encarregats que les voluntats de Saït Mili fossin complides i, entre elles, la de la fundació i administració de l'hospital. Si va arribar a funcionar, no se sap, ja que no se'l torna a trobar esmentat. En canvi, un any després del testament de Saït Mili, se sap que Jucef Faquim n'aixeca un pel seu propi compte i consta que aquest sí que entrà en funcions, ja que se'n tenen unes poques notícies més. Per dades de 1391, es pot dir que se situava davant la propietat indivisa de Mardufay Mandil —Gabriel Carbó— i Maimó Xulell —Francesc Garriga—, ja mort, i prop de la de Floreta, dona de Mossé Faquim.⁸⁶ S'ha de suposar, per tant, que va estar obert almanco uns deu anys.

Tot condueix a pensar si l'absència de notícies de l'hospital de Saït Mili s'ha d'atribuir al fet que el seu marmessor Jucef Faquim procedí efectivament a fundar l'hospital que el testador havia disposat i que va tenir un curt període de funcionament, que en fundà un de propi, o que, en detriment de la voluntat de Saït Mili, se'l conegué pel nom de l'administrador en comptes del

84. Clàusules [22], [23], [24] i [25].

85. ROSSELLÓ, «Notes històriques»; RIERA, «Jucef Faquim», p. 85.

86. QUADRADO, *La judería*, p. 63, núm. 42, i p. 69, núm. 79.

nom del fundador. En cas de ser certa la darrera de les opcions, encaixaria perfectament amb la trajectòria personal de Jucef Faquim, sempre centrat a mantenir-se en una posició social i econòmica de primera fila. D'aquesta manera, hauria aprofitat el compromís de Sajt Mili per a fer prevaler els seus interessos, ja que el fet de treure de la vista els desvalguts per pobresa, malaltia o ambdues coses i que podien derivar en elements conflictius era una bona promoció personal, tot servint-se d'una motivació religiosa aliena.⁸⁷

7.6. *Les confraries*

És aquest un dels altres aspectes rellevants del testament que no s'ha atès, per més que a Ciutat de Mallorca n'hi hagué d'acord amb el patró habitual de les aljames. En el si de les comunitats jueves, el que avui en dia se'n diu «servicis socials» eren majoritàriament una qüestió privada i es duïen a terme a través d'accions particulars, sense que això signifiqui que no hi hagués iniciatives comunitàries. Aquestes accions no formaven part del *hekdes*, però se'n nodrien. Una fórmula habitual de canalitzar-ho eren les confraries en tant que societats benèfiques dins de la línia dels *haburôt* (*havrà*, en singular).⁸⁸

En aquestes confraries, emperò, a diferència de les cristianes, més que prevaler els aspectes religiosos, el protagonisme el tenien els aspectes de caire social, i hi havia aljames que en tenien una bona munió, com ara la de Saragossa.⁸⁹

87. CASTILLO, «De solidaritats», p. 186.

88. En origen, aquesta paraula volia dir separat o segregat i s'aplicava a grups com els fariseus. Amb el temps, passà a les associacions caritatives o d'ajuda en tant que duïa implícit el concepte de fratria (del grec *φρατρία*, germanor, derivada de *φρατήρ*, germà).

89. CANTERA, «Cofradías»; BLASCO, «Instituciones (1)» i «Instituciones (2)», bastí l'enumeració d'algunes de les més notòries:

— Destinades als obres: «Osei Hesed», per assistir pobres i dotar donzelles; «Malbisei 'Aru-mim» o vestir els despullats.

— Destinades als malalts: «Biquir Holim», visitar els malalts; «Somerei Holim», tenir cura de malalts.

— Funeràries: «Kat ha-Qabarim», enterrar els morts; «Nos'ei ha-mitah», dur el bagul al cementeri.

— Destinades a la pietat sinagoga —«Haburot mitsvah»—: «'Ashmoret ha-boqer», coneguda com a «maytinal», resar oracions a sortida de sol.

— Educatives: «Çefarim», proporcionar llibres d'estudi als pobres; «Talmud Torà», per a l'estudi de la Torà.

Bàsicament, les funcions que desenvolupaven eren quatre: la caritat, la cura dels malalts, els rituals de la mort i els enterraments. Totes solien tenir un local on reunir-se que no sempre era de la seva propietat i de vegades l'havien de llogar. Al call de Ciutat de Mallorca ho demostra el fet que, el 16 de novembre de 1383, Mone Barbaroge, Haym Sallem, Barahom Jafiyya i Gabbayim de la Byaora,⁹⁰ caps de confraria, llogassin a Lahuja ben Iacob una casa per la qual pagarien 10 s. per any durant un quinquenni i que sembla que ja tenien llogada des d'enrere.⁹¹ Dissortadament, no consta de quina confraria es tractava ni on era la casa.

El que s'ha dit anteriorment no implica que aquests aspectes només fossin atesos per confraries. Amb tot, n'hi havia alguns que mai podien faltar, com ara els relacionats amb els temes funeraris o l'ensenyança, i en la quasi totalitat de testaments s'hi proveïen deixes per al sosteniment —*heqdeshim*. Així ho feu Saït Mili i això permet saber que, a Ciutat de Mallorca, almanco hi havia les següents confraries:

Atenció als malalts

«Somerei Holim». Apareix com a *Sobreolim* i com totes les confraries que contenen el mot «holim» es relaciona amb el món de la malaltia. En aquest cas concret, el seu paper era el de tenir cura dels malalts sense recursos. Saït Mili hi destinà 7 ll. i 10 s.⁹²

Atenció funerària

«Haburat ha-Qabarim», «Kat ha-Qabarim» o «Hebrat ha-Qabarim». En condicions normals, les despeses d'un enterrament les assumia la família, però eren costosos i els pobres no sempre se'n podien fer càrrec. D'aquí que el rabí Xelomó ben Adret, per tal d'acabar amb la discussió de qui ho havia de pagar, dictaminàs que corresponia fer-ho a la comunitat. En aquests casos, actuava

90. Els *gabbayim*, juntament amb els *babuyim*, eren els caps de les confraries. Els primers actuaven de secretaris i els segons eren els tesorers o clavaris. No s'ha pogut aclarir el significat de *byaora*.

91. LLOMPART, «Retazos», p. 38, doc. 21.

92. Clàusula [2].

aquesta confraria, que en alguns documents se'n diu *Çabbarim*, però que en el testament de Saït Mili se l'anomena Cabarim, entesa com a Confraria dels Fossers o Enterradors, sovint denominada «Hevrá qadisá» —Santa Confraria. En general, s'ocupava del funeral —*livià*—, de l'enterrament, de conduir el cos del difunt fins al «Bet Almín» —cementeri— de tots els pobres de la pròpia comunitat i dels viatgers, i també assumia la col·locació de les *massevotes*, ja que es consideraven indispensables.⁹³ A altres llocs, els *qabbarim* comptaven amb l'ajut de la confraria «Nos'ei ha-mitah», que s'encarregava de rentar i amortallar el cadàver,⁹⁴ i específicament de traslladar-lo al cementeri, però no sembla que fos el cas de Ciutat de Mallorca, o bé es dona per sobreentès.

Les despeses de tot plegat se satisfien a partir del que aportava tota la comunitat, del que pagaven els confreres i de les deixes pietoses que es fessin a la confraria. Precisament, per una notícia sobre quotes, se sap de l'antiguitat d'aquesta confraria. Amb data del 5 de març de 1257 consta que Mariam, dona del difunt Maimó, jueu de Tortosa, i Bonet d'Aquila reconeixien deure a Bonisech d'Aichs, David Mocatil i Bonisach de Marsilia 10 ll. reials de València, en concepte d'«eleemosine mortuorum iudeorum» a pagar en cinc anys i que, en cas d'haver qualche guany, el destinarien als pobres de la comunitat. En foren testimonis Arbert Fort, G. Soffir, Jucef Abennono i Gento Satori.⁹⁵

Ja al segle XIV, per un escrit del 31 de juny de 1386, consta que Abraham Daviu, Struch ben Daviu i Sussen Senyoret, com a «rectores et colectores confratrie de Cabbarim» reconeixien a mestre Aron Adbdallac i a Salomó de Sual, com a tutors de Scer, fill i hereu de Vivo Adbdallac, que havien rebut els 50 s. que els havia deixat en el seu testament. N'eren testimonis Moxí ben [sic], Magaluf Natiar i precisament, Saït Mili.⁹⁶ Nou anys abans, ell mateix els destinà 7 ll. i 10 s. que se'ls havia de lliurar el dissabte següent a la seva mort.⁹⁷

93. LEVY, «Kavod».

94. MIRALLES, *Corpus*, p. 301-336. Feines habitualment desenvolupades per dones. No consta que entre els *qabbarim* de Ciutat de Mallorca hi hagués dones, com n'hi havia a altres llocs. En tot cas, sempre es podia acudir a les que es dedicaven a servicis d'higiene del cos com ara la pentinadora Astruga (f. 37v), documentada el 1350.

95. LLOMPART, «Retazos», p. 37, doc. 19.

96. LLOMPART, «Retazos», p. 38, doc. 22.

97. Clàusula [1].

Atenció a l'estudi

En el si de les comunitats jueves sempre hi ha un conjunt de confraries relacionades amb l'ensenyament i els llibres, sobretot amb la seva conservació. En el segon cas, la confraria es deia «Cefarim» i la finalitat era proporcionar llibres religiosos als nins que no hi podien accedir, i no consta, per ara, que n'hi hagués cap a Ciutat de Mallorca. En canvi, sí que se sap de la primera.

«Talmud Torà». Tenia com a objectiu que els nins —les nines, no— de les famílies menys afavorides poguessin cursar una ensenyança primària que els obria el camí cap a la «Yexivà» o escola talmúdica. Tota comunitat jueva proveïa les mesures necessàries perquè qualsevol nin pogués fer els estudis bàsics sense que la pobresa fos un entrebanc i sostenia el manteniment de les escoles on es duia a terme. Sayt Mili feu una deixa de 7 ll. i 10 s. a una d'aquestes «Talmud Torá».⁹⁸ Tot indica que l'escola es trobava a la Sinagoga Major, ja que és en relació amb ella quan apareixen les expressions «capellanis scole sive sinagoge majoris» i «servitoribus predictae scole».⁹⁹

Atenció als pobres

Confraria dels Mesquins. Al llarg de l'edat mitjana, aquest qualificatiu tenia altres connotacions al marge de les que té actualment. Mesquí es deia d'aquella persona pobre, desposseïda o poc sortada i, per tant, objecte de compassió. Assisitir-los era una de les competències bàsiques que assumia una comunitat jueva a través de la sinagoga o d'una confraria, sempre parant esment entre els pobres bons i els «dolents». Es partia de la idea que hi ha pobres que no han de rebre ajuda perquè no accepten la seva condició, es rebel·len i alteren l'ordre social. Per contra, aquells empobrits per qualsevol adversitat, però que assumien un nou paper, sí que n'eren mereixedors.¹⁰⁰ La caritat de la qual eren objecte se solia canalitzar a través de les sinagogues en nom de la comunitat, sense que això signifiqués que no hi podia intervenir una confraria, com en aquest cas de la dels Mesquins, a altres bandes coneguda com a Almoïna dels Pobres. Sayt Mili hi destinà 7 ll. i 10 s.¹⁰¹

98. Clàusula [4].

99. Clàusules [5] i [6].

100. CASTILLO, «De solidaritats», p. 185-186.

101. Clàusula [3].

Altres deixes

Fins aquí s'ha vist la pietat de Saýt Mili canalitzada a través d'algunes confraries, però no es limità a això. També es preocupà de fer-ho mitjançant altres llegats que no s'ajusten a aquest model, si bé algun es presta a confusió. Es podria dir que es tracta d'almoines privades a l'estil del que apareix a les *responso* de Yishaq bar Sésset Perfet i que foren objecte de debat, ja que, a vegades, s'intentava desviar-les a finalitats diferents a les desitjades pel testador. D'aquí que Salomó ben Adret, entre d'altres, les prohibís.

Tot i això, era habitual fer-les i Saýt Mili seguí el costum en disposar que, d'una banda, es destinessin 100 ll. del seus béns a dotar dues donzelles pobres com a ajuda per casar-se i que s'elegissin a criteri dels marmessors;¹⁰² d'altra banda, assignà 50 ll. a alliberar jueus captius en mans de musulmans, també a judici dels marmessors.¹⁰³

TAULA 5
Resum de les deixes pies de Saýt Mili

<i>Beneficiari</i>			<i>Deixa</i>
Sinagoga	Major	«Capelans»	60 s.
		Servidors de l'escola	20 s.
		Llàntia	20 quartans d'oli
	Menor	«Capelà»	40 s.
		«Capelans»	10 s.
		Llàntia	20 quartans d'oli
Confraries	«Somerei Holim»		7 ll. i 10 s.
	«Haburat ha-Qabarim»		7 ll. i 10 s.
	«Talmud Torà»		7 ll. i 10 s.
	dels Mesquins		7 ll. i 10 s.
Maridar donzelles			100 ll.
Rescat de captius			50 ll.

102. Clàusula [30].

103. Clàusula [31].

Hospital		Compra d'una casa	300 ll.
		Manteniment	10 ll. censals
		Mobiliari	5 llits i altres paraments
		Alimentació	25 quarteres de blat
		Vestits per als asilats	10 ll. censals

Font: Elaboració pròpia a partir d'AGUILÓ, «Documents curiosos».

8. Una compra de llibres

Encara que no consta que Sayt Mili destacàs en cap matèria, degué tenir la formació intel·lectual pròpia d'un jueu de la seva categoria i època o per ventura superior. En tot cas, no era un fet estrany que jueus que no es dedicaren en exclusiva a l'estudi disposassin de biblioteques personals d'una certa extensió. A Mallorca mateix, Mossé Almaterí n'és un bon exemple. Nascut a Xàtiva el 1310, s'establí a Ciutat de Mallorca cap al 1350. Expert en dret, ho compaginà amb l'activitat de mercader i prestador. Morí el 1362 i, segons l'inventari dels seus béns, havia acumulat 132 títols majoritàriament relacionats amb la Torà i el Talmud.¹⁰⁴ D'aquí que sigui normal trobar Sayt Mili, ja posseïdor d'una biblioteca personal, com a comprador d'alguns dels llibres que formaren part de la biblioteca del metge Judà Lleó Mosconi, amb qui tenia un vincle llunyà de parentiu per part de Dolça, la seva esposa (taula 1).

Els títols que integraven la biblioteca d'aquest metge han estat objecte d'atenció des del mateix moment en què se'n tengueren les primeres notícies i es coneixen a partir de diverses llistes.¹⁰⁵ Una llista correspon a l'inventari de béns fet el 6 de novembre de 1375, amb motiu de la mort de Muna, la seva esposa; una altra consisteix en el registre de compradors i preus dels llibres per mor de la subhasta feta l'11 d'octubre de 1377 per satisfer deutes.

104. RIERA, «Cent trenta-nou».

105. Per ordre d'aparició: LEVI, «L'inventaire»; STEINSCHNEIDER, «La bibliothèque»; KAYSERLING, «Nouvelle»; AGUILÓ, «Inventari».

Ambdues relacions, emperò, presenten divergències: no coincideixen en la quantitat —amb 147/149 per a 1375 i 156 per a 1377—, no apareixen en el mateix ordre, i títols presents en una relació no són a l'altra. A més a més, tot i que en la confecció dels inventaris hi prengueren part membres de la intel·lectualitat jueva del moment, es topa amb el desconeixement de l'hebreu per part dels escriptors. Ho fa ben palès la poca cura a l'hora d'enregistrar els títols, grafiats de diferent manera en ambdues relacions, obstacles ja comentats pels primers investigadors que se n'ocuparen. Anys més tard, una nova transcripció vengué a esmenar bastantes d'aquestes errades¹⁰⁶ i se n'han pogut fer identifications d'autors, títols i matèries. A partir de tot plegat, se n'ha fet una nova aproximació per part del doctor Javier Castaño,¹⁰⁷ amb aquests resultats:

TAULA 6
Llibres comprats per Saït Mili

	<i>Inventari 1375</i>	<i>Subhasta 1377</i>	<i>Hebreu</i>	<i>Lletres llatines</i>
A	16. Aayjuncta	73. Aay bi ben Juncta	חי בן יוקטן	<i>Hayy ibn Yaqzan</i>
B	36. Sefer ames sadin	78. missaadim	ספר המסעדים	<i>Sefer ha-mis'adim</i>
C		82. Sefer mofet	ספר מופת	<i>Séfer mofet</i>
D	49. Laquotot (?) 50. així mateix (?)	83. Lacotot hihagodot	לקוטי האגד (?)	<i>Lequté ha-agadot</i> (?)
E	64. Vtlin	86. Eerdussim deutlin	חידושין די חולין	<i>Hiddušin de-hulín</i>
F		96. Sedet aldarahim	צידה לדרך?	<i>Şedat ha-derakim</i>
G		99. Hicgueret ac vittua	אגרת הויכוח	<i>Iguéret ha-vikúah</i>
H		124. Mauot aenen	מראות השתן (?)	<i>Marot ha-šéten</i> (?)

Font: Elaboració pròpia.

106. HILLGARTH, *Readers*, vol. I, p. 137-144.

107. Javier Castaño González, doctor en història, llicenciat en filologia hebrea i en història per la Universitat Complutense de Madrid, membre del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, investigador científic d'OPIS (Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo. Departamento de Estudios Judíos e Islámicos. Grupo Judíos y Musulmanes en la Trama Social Mediterránea: Fuentes y Contextos [REDMED]) i investigador principal del projecte «Guinzé Sefarad», amablement, va accedir a reidentificar i precisar els possibles títols dels llibres adquirits per Saït Mili.

A partir d'aquí, es poden fer algunes precisions de les obres que fins ara s'havien identificat:¹⁰⁸

A. *Ḥayy ibn Yaqzan*. Novella alegòrica composta al segle XII per l'andalusí ibn Tufayl (1110 - ca. 1185).¹⁰⁹ El títol es correspon amb el nom del protagonista que s'ha criat i viu en una illa deserta. L'autor vol remarcar la importància d'observar la realitat per tal d'assolir el coneixement sense contradir allò procedent de la revelació. Mošé Narboní († 1362)¹¹⁰ en va escriure, el 1349, un comentari en hebreu titulat *Ketab Ḥai ben Yaqzan* i pot ser que aquest sigui el llibre adquirit per Sayt Mili.¹¹¹ Aquesta novella d'ibn Tufayl ha tengut una gran repercussió i ha influït en altres obres com l'*Emili* de J. J. Rousseau.¹¹²

B. *Sefer ha-mis'adim*. Un dels deu tractats mèdics del rabí Moshé ben Maimon —Maimònides— (1138-1204) sobre l'asma, titulat en àrab *Makālah fī-l-rabo*.¹¹³

C. *Séfer mofet*. És el comentari d'*abū al-Walīd 'Muhammad ibn Aḥmad ibn Muḥammad ibn Rušd*, més conegut com a Averrois. Defensor d'Aristòtil, el traduï a la llengua àrab. El *Séfer mofet* és el quart dels llibres de l'*Organon* d'Aristòtil, en llatí *Analytica Posteriora*, que els seus deixebles anomenaren *Seçons analítics* i tracta de lògica. En aquest cas, pot ser la traducció a l'hebreu feta pel rabí Jacob Anatolí (ca. 1194-1256) de 1232.¹¹⁴

E. *Ḥidušin de-ḥul.lín*. *Novellae* sobre la Mixnà, en la qual es tracten les lleis del sacrifici ritual dels animals per tal que la carn respongui a les condicions

108. CONTRERAS, *Los médicos*, p. 57-65.

109. Nom complet: Abu-Bakr Muḥammad ibn Abd-al-Mālik ibn Muḥammad ibn Muḥammad ibn Tufayl al-Qaysī al-Andalusī al-Qurtubī al-Ixbilī. Més conegut amb les formes llatinitzades d'Abubacer Ben Tofail o Abentofail.

110. També se'l coneix com a Moses Narboni, Moïses de Narbona, mestre Vidal Bellshom i mestre Vidal Blasom. Veg. JACOBS, «Moses Ben Joshua».

111. Per a una versió en llengua castellana: IBN TUFAYL, *El filósofo*.

112. LENZI, «Ibn Tufayl».

113. MAIMÓNIDES, *Obras médicas II*.

114. *Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature, and General information*, vol. I, p. 920; ANTONIO, *Bibliotheca*, p. 244.

de *cašer*. Probablement sigui el que redactà R. Šelomó b. Abraham b. Adret (1235-1310), el conegut cabalista i talmudista de Barcelona.¹¹⁵

G. Iguéret ha-vikúah: Epístola del debat. L'autor és Šem Tob Falaquera (ca. 1225 - ca. 1290), filòsof, poeta i traductor que dedicà la seva feina a fomentar l'estudi de la filosofia entre els jueus per tal d'ajudar a la comprensió de les relacions entre la Torà i la raó filosòfica insistint sobre la importància de l'estudi de la ciència i la filosofia per assolir-ho.¹¹⁶

Com es veu, l'interès de Saýt Mili pareix que, en aquesta ocasió, s'inclinà per la filosofia, per més que es pot deduir que també en tenia per la medicina i, com era d'esperar, pels temes religiosos. L'adquisició dels vuit llibres el converteix en un dels màxims compradors, per davant de destacats representants de la ciència i la cultura del call de Ciutat de Mallorca en aquells moments com ara la família Cresques o Isaac Nafucí.

Si bé les descripcions físiques suggereixen que no es tractava de volums de luxe ni tampoc fan pensar en obres d'una llarga extensió, els preus resulten prou elevats. Amb tot, no arribaren al d'«unum librum papireum, vocatum Visenna, et unum librum papireum, vocatum Jucifon, que omnia tenebat in-pignore Ayhon Natgar, judeus, pro xxxiii L. et xi s», anotació que acompanya la llista de Lleó Mosconi. En el mateix sentit apunten altres dades de fora Mallorca.

El 1331, el batlle de Santa Coloma de Queralt reconeixia que Salamó Saprota, de Cervera, havia deixat a un jueu de Santa Coloma un Pentateuc o Humash valorat en 60 s. i un Tefilot o llibre de pregàries valorat en 5 s. El 1364, un jueu de Cervera pagà 130 s. a Bonjuha Gracià per tres volums amb algunes parts de l'Antic Testament com ara el Humash o Pentateuc, els quatre Profetes Primers o llibres històrics, dits dels Reis a la Vulgata, i els Profetes Posteriors o Profetes Majors i Menors de la Vulgata. Els mateixos llibres que Bonjuha Bonafós va vendre poc temps després per 140 s. a un altre jueu també de Cervera. Com es veu, són preus prou allunyats dels volums que adquirí Saýt Mili.¹¹⁷

115. FELIU, «Salomó».

116. GOTTHEIL i BROYDÉ, «Falaquera»; DAHAN, «Epístola».

117. RIERA, «La vida», p. 171-172.

TAULA 7
Valor de compra dels llibres

	Lletres llatines	Descripció física	Preu		
			ll.	s.	d.
A	Ḥayy ibn Yaqzan	papireum cum coopertis albis		9	6
B	Sefer ha-mis'adim	papireum cum coopertis albis		4	
C	Séfer mofet	papireum cum coopertis albis		6	
D	Lequté ha-agadot (?)	papireum cum coopertis albis		10	12
E	Ḥiddušin de-ḥulín	papireum cum postibus		10	
F	Şedat ha-derakim	papireum cum coopetis virmiliis		15	12
G	Iguéret ha-vikúah	unum librum papireum cum coopertis albis		21	
H	Marot ha-séten (?)	unum librum papireum cum postibus		15	
				90	28
Total			4	10	2

Font: Elaboració pròpia.

Si fem cas del resum de les vendes de la subhasta, podem dir que Saït Mili abonà un total de 4 ll., 10 s. i 2 d., una quantitat que no concorda amb la de la suma dels preus pagats un a un, ja que aporta un resultat lleugerament superior. Sigui com sigui, si se'n fa la mitjana, cada llibre vengué a costar uns 11 s., un preu així mateix equivalent al doble del jornal d'un mestre d'ofici d'acord amb el que guanyava després de la pesta de 1348.¹¹⁸

No va ser l'únic membre de la família que mostrà interès pels llibres i consta que a Jucef Comprat, per ordre del governador, el 1389, se n'hi lliuraren alguns dels de la biblioteca de Struch Duran, «los quals libes eren propis dels dits juheus».¹¹⁹

No es tracta només dels vincles amb Lleó Mosconi, sinó que, en el si de la religió jueva, la ignorància no hi té cabuda. D'aquí que els llibres fossin tenguts com un tresor per la saviesa que contenen. Es creia que si un pare podia deixar una bona biblioteca als fills era un dels millors llegats i per això havia de com-

118. SASTRE, *La tesorería*, p. 33.
119. HILLGARTH, *Readers*, vol. II, p. 450.

prar-ne tants com li fos possible.¹²⁰ En aquest context és on s'ha d'encaixar la petició de 1390 que feren Bonsenyor Gracià i Maymó Xulell a Joan I. Li demanaren que els concedís gràcia perpètua que els llibres hebraics pertanyents a la comunitat jueva de Mallorca o de qualcun dels seus notables mai podrien ser empenyorats, requisats, executats, marcats o venuts en cap concepte, sots pena de 500 morabatins d'or. Els peticionaris varen ser els darrers secretaris de l'aljama de Mallorca.¹²¹ La veritat és que, s'atorgàs la gràcia o no, el 1392 es varen vendre diversos llibres robats al call de Mallorca i es lliuraren precisament a Joan I. Entre ells hi havia «1 libre scrit en ebraych appellat de 111 profetes».¹²²

Almanco, aquests es salvaren. No va ser així en el cas de l'escriptor Moshé ben Yehoshu'a Narboní, natural de Perpinyà. Durant l'assalt del call de Cervera, ell hi era i va perdre tots els seus llibres amb la destrossa.¹²³ No és una ingenuïtat pensar que aquest degué ser el destí d'una part important dels llibres i biblioteques que hi havia al call de Ciutat de Mallorca.

Bibliografia

- AGUILÓ, Estanislau de Kotska. «Documents curiosos del segle XIV. Testament de Saït Mili, juheu, fundador d'un hospital en el Call de Mallorca». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (Palma), tom IX (1901-1902), p. 203-204.
- «Traducción catalana de una carta esponsalicia hebrea (1328)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 4 (1891-1892), p. 169-171.
- AGUILÓ, Estanislau de Kotska; LEVI, Israël; STEINSCHNEIDER, Moritz. «Inventari de la heretat y llibreria del metje juheu Jahuda o Lleó Mosconi (1375)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, X (1903-1904), p. 80-91, 106-112, 140-151 i 196 bis.
- ÁLVAREZ JÁUREGUI, Clara. *Físic e cirurgia juheu: La medicina hebrea a la Barcelona del segle XIV* [en línia]. Tesis doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia. Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica, 2017. <<http://hdl.handle.net/10803/458369>> [Consulta: abril 2022].

120. MIRÓ, *Història*, p. 57.

121. PONS, *Los judíos*, vol. I, p. 127-128.

122. RUBIÓ LLUCH, Antonio, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, p. 273, doc. 294.

123. RIERA, «La vida jueva», p. 152.

- ANTONIO, Nicolás. *Bibliotheca veteris hispanæ. Liber Septimus* [en línia]. Roma: Typographia Antonii de Rubeis, 1696. <<https://books.google.es/books?id=QcyG1SPRQCEC&hl=ca&num=14>> [Consulta: abril 2022].
- ASSIS, Yom-Tov. «El comportament sexual en la societat hispanojueva de l'edat mitjana». *Tamid*, 3 (2000-2001), p. 7-48; esp. p. 37.
- BERNAT I ROCA, Margalida. «El call de la Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350: espai urbà i població». *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 112-136.
- ««En Mallorques han venguts de Portugal»: aplec de notes disperses sobre una emigració de jueus (1394)». *Tamid*, 15 (2020), p. 61-93.
- «Ketubab: El contracte matrimonial jueu». En: *En temps del rei en Jaume*. Palma: Museu de Mallorca, 2008, p. 73-75.
- «Llocs perduts: cementeris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 63 (2007), p. 7-40.
- BLASCO MARTÍNEZ, Asunción. «Instituciones socioreligiosas judías de Zaragoza (s. XIV-XV): sinagogas, cofradías, hospitales (1)». *Sefarad*, 49 (2), (1989), p. 227-236.
- «Instituciones socioreligiosas judías de Zaragoza (s. XIV-XV): sinagogas, cofradías, hospitales (2)». *Sefarad*, 50 (1) (1990), p. 3-46, i 50 (2) (1990), p. 265-288.
- «Mujeres judías zaragozanas ante la muerte». *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 77-120.
- BRAMON, Dolors. «La llengua dels jueus valencians». En: COLOMINA I CASTANYER, J. (ed.). *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XV)*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1995, p. 29-49.
- BUSQUETS MULET, Bartolomé; MILLÁS VALLICROSA, José María. «Albaranes mallorquines en aljamiado hebraicoárabe». *Sefarad*, 4 (1944), p. 275-286.
- CANTERA BURGOS, Francisco. «Cofradías judías de Zaragoza». *Sefarad*, 7 (1947), p. 369-371.
- «La “Ketuba” de D. Davidovitch y las kēṭubboṭ españolas». *Sefarad*, 33 (1973), p. 375-386.
- CANTERA MONTENEGRO, Eduardo. *Aspectos de la vida cotidiana de los judíos en la España medieval*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1998.
- CARDONER PLANAS, Antoni. «El “Hospital para judíos pobres” de Barcelona». *Sefarad*, 22 (1962), p. 373-375.
- CASTILLO SAINZ, Jaime. «De solidaritats jueves a confraries de conversos: entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa». *Revista de Història Medieval*, 4 (1993), p. 183-205.

- CHAKER, Salem. «La langue berbère à travers l'onomastique médiévale: El-Bekri». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 35 (1983), p. 127-144.
- CONTRERAS MAS, Antonio. *Los médicos judíos en la Mallorca bajomedieval, siglos XIV-XV*. Palma: Miquel Font, 1997. (La Rodella; 15)
- CORBERA-POU, Jaume. «La llengua al Regne de Mallorca del segle XIII». En: COLÓN, G.; MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.). *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Barcelona: Fundació Germà Colón: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 427-458.
- CORTÈS I CORTÈS, Gabriel. *Historia de los judíos mallorquines y de sus descendientes cristianos*. Palma: Miquel Font, 1985.
- COSTA, Miquel. «N'Estanislau Aguiló. Necrologia». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 16 (1917), p. 278-280.
- DAHAN, Gilbert. «Epistola Dialogi. Une traduction latine de l'Igeret ha-vikuah de Shemtov ibn Falaquera. Étude et édition». *Sefarad*, 39 (1) (1979), p. 47-86, i 39 (2) (1979), p. 237-264.
- DENJEAN, Claude; SIBON, Juliette; SOUSSEN, Claire. «Charité bien ordonnée. Acteurs et institutions de la *tsédaqah* en Europe méditerranéenne au bas Moyen Âge». *Les Cahiers de Framespa* [en línia], 15 (2014) <<http://journals.openedition.org/framespa/2712>> [Consulta: 17 juliol 2023].
- FELIPE, Helena de. *Identidad y onomástica de los beréberes en al-Andalus*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1997.
- FELIU, Eduard. «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Barcelona Quaderns d'Història*, 2 (1996), p. 125-142.
- «Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva». *Tamid*, 4 (2002-2003), p. 35-109.
- GARCÍA MARSILLA, Juan V. *Vivir a crédito en la Valencia medieval*. València: Universitat de València, 2002.
- GOLDSTEIN, Mateo. *Derecho hebreo a través de la Biblia y el Talmud*. Buenos Aires: Atalaya, 1947.
- GONZÁLEZ LLUBERA, Ignacio. «Un contracte de matrimoni jueu de Mallorca». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, IV (1917), p. 124-126.
- GOTTHEIL, Richard; BROYDÉ, Isaac. «Falaquera (Palquera), Shem-Ṭob Ben Joseph». En: *JewishEncyclopedia.com* [en línia]. The Kopelman Foundation, 2002-2021. <<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5986-falaquera-palquera-shem-tob-ben-joseph>> [Consulta: maig 2021].
- GUTWIRTH, E. «El comercio hispano-magrebí y los judíos (1391-1444)». *Hispania*, 45 (1985), p. 199-205.

- HILLGARTH, Jocelyn Nigel. *Readers and Books in Majorca. 1229-1550*. París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991. (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et Histoire des Textes; 45)
- HINOJOSA MONTALVO, José Ramón. *Los judíos en tierras valencianas*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999.
- IBN TUFAYL, MUHAMMAD IBN 'ADB AL-MALIK. *El filósofo autodidacto de Abentofail: Novela psicológica* [en línia]. Trad. de Francisco Pons Boigues. Saragossa: Tipográfica de Comas Hermanos, 1900. <<http://hdl.handle.net/11169/7233>> [Consulta: gener 2022].
- ISAACS, Abraham Lionel. *Els jueus de Mallorca*. Palma: Miquel Font, 1986. (La Rodella; 7) [Traducció de *The jews of Majorca*, Londres, Methuen, 1936]
- JACOBS, Joseph [et al.]. «Charity and Charitable Institutions». En: *Jewish Encyclopedia.com* [en línia]. The Kopelman Foundation, 2002-2021. <<https://jewishencyclopedia.com/articles/4248-charity-and-charitable-institutions#anchor9>> [Consulta: març 2021].
- JACOBS, Joseph; BROYDÉ, Isaac. «Moses Ben Joshua of Narbonne (Maestro Vidal Blasom)». En: *Jewish Encyclopedia.com* [en línia]. The Kopelman Foundation, 2002-2021. <<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/11109-moses-ben-joshua-of-narbonne-maestro-vidal-blasom>> [Consulta: maig 2021].
- JÀUREGUI, Clara «El heqdeix a Barcelona: assistència i caritat jueva als segles XIII-XIV». *Tamid*, 13 (2018), p. 171-188.
- KAYSERLING, Meyer. «Nouvelle note sur la bibliothèque de Léon Mosconi». *Revue des Études Juives*, xli (1900), p. 250-265.
- LENZI, Sara. «Ibn Tufayl e l'eredità del filosofo autodidatta». *Revista Española de Filosofía Medieval*, 23 (2016), p. 165-185.
- LEVI, Israël. «L'inventaire du mobilier et de la bibliothèque d'un médecin juif de Majorque, au XIVe siècle». *Revue des Études Juives*, xxxix (1899), p. 242-260.
- LEVY, Yamin. «Kavod ha-Met, un acte de memòria». En: CENTRE D'ESTUDIS ZAKHOR (ed.). *La tradició funerària en el judaisme*. Palma: Lleonard Muntaner, 2010, p. 15-26.
- LLOBET I PORTELLA, Josep M. «Dos testaments i uns capítols matrimonials de jueus de Cervera (1395)». *Tamid*, 1 (1997), p. 41-49.
- LLOMPART MORAGUES, Gabriel. «Retazos de vida medieval judía. Documentos mallorquines (s. XIII-XV)». *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21 (2011), p. 21-44.

- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores. «Las asociaciones de fletadores mallorquines bajomedievales: ¿un intento de monopolización del comercio magrebí?». *Anuario de Estudios Medievales*, 24 (1994), p. 89-104.
- *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. Barcelona: Anejos del Anuario de Estudios Medievales: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1995.
- LOZANO GALÁN, María Ángeles. «Algunos documentos en judeo-árabe relativos a la usura y el cambio monetario en el s. XIV del Archivo Histórico del Reino de Mallorca». *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos: Sección de Hebreo*, xxxiv (1985), p. 93-108.
- «La lengua hablada por los judíos de Mallorca en la Edad Media». En: *Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Girona, abril 1987*. Girona: Ajuntament de Girona, 1990, p. 327-332.
- MAIMÒNIDES, *Obras médicas*. II: *El libro del asma*. Trad. de Lola Ferre. Barcelona: Herder, 2017.
- MAIZ CHACÓN, Jorge. *Actividades económicas y políticas de los judíos de Baleares en la Baja Edad Media (1229-1391)* [en línea]. Vol. 1. Palma: Universidad Nacional de Educación a Distancia. Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas, 2007-2008. <<http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/tesisuned:GeoHis-Jmaiz/Documento1.pdf>> i <<http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/tesisuned:GeoHis-Jmaiz/Documento2.pdf>> [Consulta: juny 2017].
- «Els mètodes crediticis jueus a la Mallorca medieval». En: CATEURA BENNÀSSAR, P. (coord.). *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*. Palma: Universitat de les Illes Balears: Consell de Mallorca, 2009, p. 147-164.
- *Viure al marge: la vida quotidiana dels jueus de Mallorca (segles XIII-XIV)*. Palma: Lleonard Muntaner, 2013.
- MARTÍNEZ, Aquiles Ernesto «“Una esquina de tu corazón” (Peah): la Mishná y su compasión por los necesitados». *Revista Latinoamericana de Teología*, 76 (2009), p. 71-88.
- MERCADER FRAU, Antonio. *La Banca Mallorquina en la Baja Edad Media*. Tesis doctoral. Palma: Universitat de les Illes Balears. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, 2014.
- MICHIEZI, Ingrid Houssaye Datini. *Majorque et le Maghreb (14e-15e siècles): réseaux, espaces méditerranéens et stratégies marchandes*. Leiden-Boston: Brill, 2013.

- MINOIS, Georges. *Historia de la vejez: De la Antigüedad al Renacimiento*. Madrid: Nerea, 1989, p. 65.
- MIRALLES I MONTSERRAT, Joan. *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997. (Repertoris de la Secció Filològica; 3)
- MIRÓ MONTOLIU, Maria Isabel. *Història de l'educació jueva a la Catalunya de l'edat mitjana*. Tarragona: El Médol, 1996.
- MONTANER, Pedro de. *Gente de la calle: Orígenes y evolución del caso de los chuetas, judeoconvertos mallorquines*. Palma: Embat, 2021.
- MOTIS DOLADER, Miguel Ángel. *La documentación notarial como fuente de la historia de los judíos aragoneses en el siglo XV*. Saragossa, 1986, p. 257, n. 49.
- «Moral sexual y estrategias matrimoniales en el mundo judío medieval en la Península Ibérica». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 33 (1) (2003), p. 65-112.
- *Ordenamiento jurídico de las comunidades judías del Reino de Aragón en la Edad Media (siglos XIII-XV)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1997.
- «Reflexiones en torno al procedimiento civil en los tribunales judíos de Aragón (siglo 15) – El aforismo *Dina de-malkhuta dina*». *Hispania Judaica Bulletin*, 7 (2010), p. 39-100; esp. p. 42.
- ORFALI, Moisés. «Influencia de las sociedades cristiana y musulmana en la condición de la mujer judía». En: MORAL, C. del (ed.). *Árabes, judías y cristianas: mujeres en la Europa medieval*. Granada: Universidad de Granada, 1993, p. 77-89.
- PÉREZ, Idan. *Edició i estudi d'un manuscrit aljamiat trilingüe (MS 122, Arxiu del Regne de Mallorca) del segle XIV* [en línia]. Barcelona: Universitat de Barcelona. Facultat de Filologia. Departament de Filologia Semítica, 2011. <https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/52563/01.IPP_1de5.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [Consulta: maig 2019].
- PLANAS ROSSELLÓ, Antonio. «Los notarios mallorquines del siglo XIV». *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Geneològics i Històrics*, 27 (2017), p. 47-103.
- PONS, Antoni. *Los judíos del Reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Palma: Miquel Font, 1984. 2 v. (La Rodella; 1)
- QUADRADO I NIETO, Josep Maria. *La judería de Mallorca en 1391*. Palma: Imprenta Mossén Alcover, 1967. [2a ed.: Lleonard Muntaner, 2008]
- RIERA I SANS, Jaume. «Cent trenta-nou volums de llibres d'un jueu mercader i talmudista: Mossé Almaterí (1362)». *Sefarad*, 68 (1) (2008), p. 15-35.

- RIERA I SANS, Jaume. «Jucef Faquim, jueu de Mallorca (segle XIV)». En: *Els amics al pare Llopart. Miscel·lània in honorem, II*. Palma: Amics del Museu de Mallorca, 2010, p. 81-95.
- «La vida jueva a Cervera a l'edat mitjana». *Miscel·lània Cerverina*, 23 (2018), p. 115-196.
- ROSSELLÓ, Ramon. «Notes històriques». *Flor de Card*, 9 (1985), s. p.
- ROSSELLÓ LLITERAS, Ramon; JAUDENES GUAL DE TORRELLA, Àngel. «L'Aljama de Mallorca. Notícies del s. XIV». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 52 (1996), p. 45-56.
- ROSSELLÓ VAQUER, Ramon; RIERA I SANS, Jaume. «Deutes fiscals dels jueus de Mallorca (1339)». *Calls*, 3 (1988-1989), p. 83-101.
- RUBIÓ, A. «Estanislau de K. Aguiló i Aguiló». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXV-XX (1923), p. 888-891.
- SASTRE MOLL, Jaime. «Notas sobre la esclavitud en Mallorca. "El llibre de sa-reyns e de grecs de l'any M CCC XXX"». *Mayurqa*, 21 (1985-1987), p. 101-120.
- SASTRE MOLL, Jaime; LLOMPART BIBILONI, María. *La tesorería del Reino de Mallorca durante su época de esplendor*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2008.
- SOLÍS GARCÍA DEL POZO, Julián. «Ciudad y hospital en el occidente europeo. 1300-1700». *Vínculos de Historia*, 6 (2017), p. 443-445.
- STEINSCHNEIDER, Moritz. «La bibliothèque de Léon Mosconi». *Revue des Études Juives*, XL (1900), p. 62-73.

Apèndix: Testament de Saÿt Mili

Die dominica sexta decima mensis augusti anno a nativitate Domini M° CCC° lxx° septimo. In eterni Dei nomine.

Ego Saÿt Mili, judeus Majoricarum, gravi detentus infirmitate de qua mori timeo, tamen in meo bono et pleno sensu firmaque loquela ac memoria integra existens, meum condo facio et ordino testamentum, in quo eligo manumissores meos et hujus mee ultime voluntatis exequutores, scilicet Jucefum Faquim et Abraham Mili judeos, et utrique eorum in solidum, quos rogo et eis plenam conteso potestatem quod si me mori contigerit antequam aliud mihi condere liceat testamentum, ipsi exequantur et compleant hanc meam ultimam voluntatem prout inferius scriptum invenerint et ordinatum.

[1] In primis igitur volo et mando quod dicti mei manumissores dent et erogent de bonis meis, prima die sabbati sequenti post obitum meum, confratrie fossariorum aliter vocate Cabbarim amore Dei septem libras et decem solidos.

[2] Item confratrie vocate Sobreolim alias septem libras et decem solidos.

[3] Item confrade vocate dels Mesquins alias septem libras et decem solidos.

[4] Item lego confratrie vocate Talmut Thora alias septem libras et decem solidos.

[5] Item lego capellanis scole sive sinagoge majoris judeorum calli Majoricarum sexaginta solidos.

[6] Item lego servitoribus predictae scole amore Dei viginti solidos.

[7] Item lego volo et mando dari et tradi predictae scole sive sinagoge majori, seu servitoribus ejusdem ejus nomine, unam meam lampadem de pulcrioribus, et viginti quartanos olei in ipsa lampade ardendos dum durare ipsos contingat ad honorem Dei omnipotentis.

[8] Item lego scole seu sinagoge minori predicti calli unam lampadem meam, illa videlicet quam dicti mei manumissores noverint, et viginti quartanos olei in ipsa lampade ardendos ad honorem Dei omnipotentis.

[9] Item lego capellano scole seu sinagoge minoris dicti calli amore Dei quadraginta solidos.

[10] Item lego servitoribus scole seu sinagoge minoris predictae amore Dei decem solidos.

[11] Item volo et mando emi et haberi per dictos meos manumissores duas petias panni obscuri, pretio viginti quinque librarum regalium Majoricarum

minutorum, quas petias panni volo dari dividi et erogari per dictos meos manumissores inter pauperes personas ad eorum noticiam et cognitionem.

[12] Item lego Desson, uxori den Duran didaler, amore Dei, decern libras.

[13] Item lego cuilibet filiorum dicte Desson amore Dei centum solidos.

[15] Item lego Zaharon uxori dicti Abrafim Mili pro vestibus lugubribus decern libras.

[16] Item lego dicto Abrafim Mili pro vestibus lugubribus quindecim libras.

[17] Item lego Ommelchayr amite mee quinquaginta libras.

[18] Item lego Marrone sorori mee, uxori Moxini Abdalhac, quinquaginta libras, ex quibus teneatur induere se indumentis lugubribus.

[19] Item lego Desson sorori mee, uxori Ayhon Mili, quinquaginta libras, ex quibus teneatur se duere vestibus luctus.

[20] Item lego Morim sorori mee domicelle, centum libras sibi dandas et solvendas cum viro tempore nuptiarum suarum.

[21] Item lego Zaharon matri mee, pro omni videlicet parte hereditate et alio quocumque jure sibi pertinentibus in bonis meis, jure nature vel alias qualitercumque, centum libras et usumfructum staticum et habitationem hospitii mei in quo ego habito, donec dictum hospicium per dictos meos manumissores fuerit venditum aut aliter per eosdem fuerit de ipso provissum.

[22] Item voló ordino atque mando quod de bonis meis emantur et habeantur intus callum judaycum Majoricarum, in bono et tuto loco in alodiali portione, quoddam hospitium, in quo fiant et perpetuo teneantur quinqué lecta cum suis furnimentis et apparatibus; in emptione cujusquidem hospitii cum dictis quinqué lectibus volo expendi trescentas libras dicte moncte.

[23] Item volo et mando quod de bonis meis emantur et habeantur decern libras censuales et perpetuales in loco bono et tuto, que annue convertantur in reparatione dicti hospitii et dictorum lectuum per dictos meos manumissores et per eosquos curie elegerit post obitum dictorum meorum manumissorum.

[24] Item volo et mando emi et haberi de bonis meis in bono et tuto loco viginti quinqué quarterns frumenti censuales et perpetuales, que convertantur in provisione pauperum judeorum qui hospitabuntur in dictis quinqué lectibus.

[25] Item volo et mando quod de bonis meis emantur et habeantur decern libras censuales et perpetuales in loco bono tuto et securo, ex et de quibus induantur dicti pauperes annue.

[26] Item lego Jusefo Comprati consanguíneo meo quinquaginta libras, sub pacto tamen et conditio ne quod teneatur induere se, uxorem et familiam suam, vestibus luctus.

[27] Item lego Vitali Mili, nunc in loco de Houe terra sarracenorum, viginti quinqué libras.

[28] Item lego Ayhono Mili cognato meo, pro vestibus lugubribtis viginti quinqué libras.

[29] Item lego Moxino Abdalhac cognato meo dicta ratione vinginti quinqué libras.

[30] Item lego centum libras dicte moncte de bonis meis dandas et erogandas per dictos meos manumissores et ad eorum cognitionem duabus puellis judeis pauperibus et non habentibus unde nubant in adjutorium maritandi.

[31] Item lego pro redimendis judeis pauperibus detentis in captivitate in posse sarracenorum, ad cognitionem dictorum meorum manumissorum, quinquaginta libras.

[32] Item lego Dulcic uxori mee dotes suns pro ut in dotalicio instrumento sive catubba inter me et ipsam facto continetur, et duo collana perularum ex pulcrioribus collaribus meis.

[33] Item lego Abrafim Mili marito de na Bellons, nunc in loco de Alger terra sarracenorum commoranti, pro indumentis seu vestibus suis et diete uxoris sue viginti quinqué libras.

[34] Item lego Moxino porterio calli judayei Majoricarum amore Dei decem libras.

[35] Item lego Efraym ben Jucef amore Dei centum solidos.

[36] In omnibus autem aliis bonis meis mobilibus et immobilibus ac iuribus universis michi ubique compctentibus et competituris, causis titulís ac iuribus quibuscumque, facio et instituo mihi heredem universalem Moxinum fratrem mecum et suos, pro omnibus suis voluntatibus inde libere faciendis.

Et hec est ultima voluntas mea quam laudo approbo et firmo, et volo cam valere jure testamenti, que si non valct aut valere non poterit jure testamenti volo cam valere jure codicillorum vel alio quocumque jure ultime voluntatis quo melius valere poterit et perpetuo tenere.

Actum est hoc Majoricarum ut supra. Sig_x num meum Saÿt Mili testatoris predicti qui hoc meum testamentum laudo et firmo.

Testes hujus testamenti vocati et rogati sunt: Samuel Nessim, Jucefus Senrón, Samuel Proensal, Ayhim Contestini, Vitalis ben Samuel Proensal, Salamonus Faszuat et Elixia filius Abram Deus lo sal ac notarius subscriptus. Arx. de Protocols. Nicolau Prohoin. notari.

«Los libros históricos del Antiguo Testamento», una obra inèdita d'Eduard Bosch Bellver

Jordi VIDAL PALOMINO

Universitat Autònoma de Barcelona. ORCID: 0000-0001-5405-0140

Rebut: 28.12.2022 — Acceptat: 06.06.2023

Resum. En aquest treball presentem un manuscrit inèdit del biblista català Eduard Bosch Bellver (1921-2004). Tot i que el text no té títol ni data d'edició, hem pogut determinar que es tracta dels apunts de Bosch redactats amb motiu d'un curs d'estiu celebrat al Centre Borja el 1981 i titulat «Los libros históricos del Antiguo Testamento». El manuscrit reflecteix la proximitat de Bosch als postulats teòrics de l'exegesi historicocrítica, un corrent renovador predominant a Europa en aquells anys, que ell va introduir a les classes al Seminari de Barcelona.

Paraules clau: exegesi historicocrítica, hipòtesi documentària, Escola de les Formes, antic Israel

«Los libros históricos del Antiguo Testamento»
(Historical Books of the Old Testament),
an unpublished work by Eduard Bosch Bellver

Abstract. In this paper, we present an unpublished manuscript by the Catalan biblical scholar Eduard Bosch Bellver (1921-2004). Although the text is untitled and

Correspondència: Jordi Vidal Palomino. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. ES-08193 Bellaterra. UE. Tel.: 00 34 935 868 342. A/e: Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat.

undated, we have been able to determine that it consists of the notes Bosch wrote for a summer course called «Los libros históricos del Antiguo Testamento» (Historical Books of the Old Testament), given at the Borja Centre in 1981. The manuscript shows Bosch's proximity to the theoretical postulates of historical-critical exegesis, a new historiographical trend that was predominant in Europe at the time and which he himself incorporated into classes at the Barcelona Seminary.

Keywords: historical-critical exegesis, documentary hypothesis, form criticism, Ancient Israel

1. Eduard Bosch Bellver, biblista

El sacerdot Eduard Bosch Bellver (Barcelona, 1921 - Vallvidrera, 2004) fou un destacat biblista català del segle passat, bon representant de l'anomenada escola historicocrítica. Tanmateix, gairebé vint anys després de la seva mort, la seva figura està relegada a un oblit acadèmic gairebé absolut. Els motius que ajuden a explicar aquest oblit es deuen, en bona mesura, a la seva escassa producció bibliogràfica. Tot i això, en aquest treball presentem un extens manuscrit inèdit de Bosch que potser contribuirà a reivindicar la importància de la seva tasca.

La formació acadèmica de Bosch en l'àmbit dels estudis bíblics va ser notable gràcies a les seves estades en alguns dels centres internacionals més importants relacionats amb aquests estudis. El 1947 es va llicenciar en teologia a la Universitat Pontifícia de Salamanca, amb la qualificació de *magna cum laude*. Després es traslladà al Pontifici Institut Bíblic (PIB) de Roma, on va obtenir la llicenciatura en ciències bíbliques el 1950, amb la qualificació de *cum laude*.¹ Tot seguit va iniciar una recerca sobre el concepte de l'elecció de l'antic Israel per tal d'obtenir el grau de doctor. No obstant això, la publicació d'una obra de Harold Henry Rowley sobre aquest mateix tema el va portar a abandonar el projecte.²

Durant els cursos de 1956-1957 i 1959-1960 completà la seva formació a l'École Biblique et Archéologique Française (EBAF) de Jerusalem i a la Casa de Santiago d'aquella mateixa ciutat, institució de la Conferència

1. Eduard Bosch Bellver, expedient d'ordes, Arxiu Diocesà de Barcelona.

2. ROWLEY, 1950.

Episcopal Espanyola fundada el 1955 per Maximino Romero de Lema que tenia com a missió principal intentar millorar la formació bíblica dels sacerdots espanyols.³ La seva estada en aquests centres, especialment al PIB i a l'EBAF, va ser clau, ja que li va permetre entrar en contacte directe amb els corrents exegetics més moderns, basats en els postulats historico-crítics.

Entre les principals fites de la seva carrera acadèmica cal destacar el seu nomenament com a professor de formació religiosa a les facultats de Dret i de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Aquest nomenament va tenir lloc el 1958, en substitució del canonge Lluís Urpí Carbonell. Bosch es va mantenir en el càrrec fins al 1971.⁴ Així mateix, el 1965 va ser nomenat professor auxiliar de llengua hebrea del Seminari de Barcelona, i el 1970 professor adjunt de Sagrada Escripura i llengua hebrea de la Facultat de Teologia Sant Pacià, de Barcelona.⁵ Finalment, durant els darrers anys de la seva vida va ser el rector de la parròquia de la Puríssima Concepció, també a la Ciutat Comtal (1988-1998).

Certament, tal com apuntàvem al principi, la producció bibliogràfica de Bosch no fou gaire extensa. En aquest sentit, més enllà d'alguns treballs acadèmics i articles de divulgació,⁶ cal destacar el seu paper com a membre del comitè de traducció del projecte de *La Sagrada Biblia* de l'editorial Montaner y Simón,⁷ així com la redacció de diverses entrades de la *Gran enciclopedia Larousse* i la seva actuació com a censor eclesiàstic.⁸ Finalment, cal esmentar la gran quantitat de conferències i cursos que va dictar a diferents institucions religioses catalanes, cosa que demostra clarament la prioritat que va donar a la tasca docent per davant de la recerca. La seva escassa bibliografia atorga encara més valor al manuscrit que presentem en aquest article, que resulta del tot indispensable per analitzar el pensament de Bosch en relació amb els estudis de l'Antic Testament i la història antiga d'Israel.

3. SÁNCHEZ i CALVO, 2015.

4. Expedient «Eduard Bosch Bellver», Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona.

5. «Mn. Eduard Bosch Bellver», 2004.

6. Vegeu, per exemple, BOSCH, 1963, 1969a, 1969b i 1969c.

7. Els altres membres del comitè foren Félix Puzo, Ramon Cunill, Luis Brates i Rafael Jiménez (BORRÀS, SOLÀ i TORELLÓ, 1979, p. 74).

8. SOPENA, 2015, p. 91.

TAULA 1
Conferències i cursos impartits per Eduard Bosch Bellver

<i>Títol</i>	<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
Promesa del redemptor	21/12/1952	Auditori del Sanatori-clínica de Nostra Senyora de la Mercè	<i>Diario de Barcelona</i> (21/12/1952), p. 18
Lo que el suburbio espera de las religiosas	02/03/1957	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (03/03/1957), p. 22
L'Antic Testament, preparació a l'Evangeli	?/1959	Castellterçol	<i>Germinabit</i> , núm. 62 (1959), p. 19
Estudios bíblicos	30/01/1959	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (30/01/1959), p. 30
La Pascua del pueblo de Dios. Comentario a fragmentos escogidos del Éxodo	24/02/1959	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (24/02/1959), p. 19
El misterio pascual de Jesucristo. Comentario a fragmentos escogidos de la Carta a los Hebreos	26/02/1959	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/02/1959), p. 18
María en la Biblia	17/04/1959	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (17/04/1959), p. 24
La historia primitiva en la Biblia: Cuadros de historia primitiva	04/02/1960	Colegio Mayor Hispanoamericano «Fray Junípero Serra»	<i>La Vanguardia Española</i> (04/02/1960), p. 16
La Biblia es un conjunto de libros que tienen a Dios por autor	08/11/1960	Círculo Medina	<i>La Vanguardia Española</i> (08/11/1960), p. 28

Qué disposiciones ha de tener el cristiano al entrar en contacto con el libro santo	06/12/1960	Círculo Medina	<i>La Vanguardia Española</i> (06/12/1960), p. 29
Mensaje de la Biblia	09/01/1961	La Presentación	<i>La Vanguardia Española</i> (03/01/1961), p. 30
Estudios bíblicos	07, 12 i 28/02/1963	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (07/02/1963), p. 32; (12/02/1963), p. 39; (28/02/1963), p. 35
Conferencias bíblicas	9, 10, 11 i 12/03/1964	Delegación Provincial de la Sección Femenina	<i>La Vanguardia Española</i> (05/03/1964), p. 25
Iniciación bíblica: El sermón de la montaña	02/11/1964	La Presentación	<i>La Vanguardia Española</i> (30/10/1964), p. 30
Iniciación al Adviento	29/11/1964	Iglesia del Santísimo Sacramento	<i>Diario de Barcelona</i> (27/11/1964), p. 39
Conferencias bíblicas	29, 30 i 31/03/1966	Delegación Provincial de la Sección Femenina	<i>Hoja Oficial de la Provincia de Barcelona</i> (28/03/1966), p. 11
Abraham, hombre de fe. Revelación del Dios personal y respuesta del hombre	20/02/1967	Seminario Conciliar	<i>La Vanguardia Española</i> (15/02/1967), p. 26
La bona notícia de Jesús, el Messies, Fill de Déu	?/03/1967	Casal Parroquial de Rubí	<i>La Vanguardia Española</i> (02/03/1967), p. 39
Curso de Iniciación Bíblica	1968-1969	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/10/1968), p. 34
Curso de Sagrada Escritura	1969-1970	Instituto de Ciencias Sagradas para religiosas «Mater Immaculata»	<i>La Vanguardia Española</i> (30/09/1969), p. 31

Curso de Sagrada Escritura: Mensaje y Personalidad de San Pablo	1969-1970	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (19/10/1969), p. 30; (05/11/1969), p. 28
Curso de Iniciación Bíblica: los Profetas de Israel	1972-1973	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (06/10/1972), p. 25
Curso de Historia de la Salvación	1973-1974	Instituto de Ciencias Sagradas para religiosas «Mater Immaculata»	<i>La Vanguardia Española</i> (16/10/1973), p. 27
Curso de Sagrada Escritura	1977-1978	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/10/1977), p. 22
Curso de Introducción al Antiguo Testamento	1978-1979	Facultat de Teologia	<i>La Vanguardia</i> (15/10/1978), p. 15
El Mensaje de Jesús en parábolas	11, 18, 25/01 i 1 i 8/02/1979	Parròquia de Maria Reina	<i>La Vanguardia</i> (05/01/1979), p. 22
Preparació per al Nadal	12 i 19/12/1979	Centre Diocesà d'Acolliment i d'Informació Religiosa	<i>La Vanguardia</i> (06/12/1979), p. 47
Els llibres històrics de l'Antic Testament	29/06-11 /07/1981	Centre Borja, Sant Cugat del Vallès	<i>La Vanguardia</i> (07/05/1981), p. 42
Els llibres històrics de l'Antic Testament	1981-1982	Centre d'Estudis Pastorals	<i>La Vanguardia</i> (22/08/1981), p. 23
Aspectos humanos de la personalidad de Jesús Nazareno según San Mateo	22/12/1982	Adoración Nocturna Femenina Española	<i>La Vanguardia</i> (22/12/1982), p. 53
Els llibres històrics de l'Antic Testament	1984-1985	Centre d'Estudis Pastorals	<i>La Vanguardia</i> (02/10/1984), p. 53
Iniciación a la Biblia	21/12/1985	Adoración Nocturna Femenina Española	<i>La Vanguardia</i> (21/12/1985), p. 57
Los profetas, ¿cuál es su mensaje?	21 i 28/10, 4, i 11/11/1987	Centre de Creixement Personal	<i>La Vanguardia</i> (11/10/1987), p. 64

Font: Elaboració pròpia.

2. L'origen del manuscrit

El text de Bosch que presentem en aquest article és una còpia mecanografiada de 256 pàgines, sense títol ni data, que es conserva a la biblioteca del Centre Borja (Sant Cugat del Vallès). Per tant, el manuscrit no aporta cap dada sobre quins n'eren l'origen i la funció. Tanmateix, com veurem, hi ha indicis suficients per suposar que es tractava del text que Bosch va escriure amb motiu d'un curs d'estiu que la Facultat de Teologia de Catalunya va celebrar al Centre Borja entre el 29 de juny i l'11 de juliol de 1981.⁹

CURSO DE VERANO DE LA FACULTAD DE TEOLOGÍA DE BARCELONA. Del 29 de junio al 11 de julio, en el Casal Borja de Sant Cugat del Vallés, con los siguientes temas y profesores: "L'Església de l'Esperit de Jesucrist", por Victor Codina; "Els llibres històrics de l'Antic Testament" por Eduard Bosch; "El misteri eclesial", por Ramón Pou y Héctor Vall; "L'Església en el món", por Joan Estruch y Modest Prats; "L'Eucaristia" [sic], por Pere Tena; "Els Evangelis Sinòptics", por Oriol Tuñí; "Moral sexual", por Josep Tubau; y "La celebración litúrgica", por Josep Aldazabal. Para más información y matrícula: Secretarías de la Facultad: Sant Francesc de Borja, teléfono 674.11.50 y Sant Pacià, teléfono 254.16.00, de lunes a viernes, de 9 a 1 de la mañana.

FIGURA 1. Transcripció de la notícia periodística sobre el curs que donà origen al manuscrit de Bosch.

Font: *La Vanguardia* (07/05/1981), p. 42.

En aquell curs, Bosch es va encarregar de la docència de l'assignatura «Los libros históricos del Antiguo Testamento», un tema que encaixa exactament amb el contingut del manuscrit, per la qual cosa ens sembla raonable referir-nos a aquesta obra amb el títol de l'assignatura que li va donar origen. A més, això explicaria que la còpia disponible es conservi precisament a la biblioteca del Centre Borja, on es va impartir el curs d'estiu esmentat. Així

9. És probable que, poc temps després, Bosch utilitzés el text en un altre curs amb el mateix títol impartit també el 1981 a Barcelona i organitzat pel Centre d'Estudis Pastoral i l'Associació Bíblica de Catalunya (*La Vanguardia* [22/08/1981], p. 23).

mateix, la data del 1981 resulta coherent amb la bibliografia citada per Bosch al llarg del text, on cap treball és posterior a aquest any, com veurem a l'apartat següent.

D'altra banda, la lectura atenta del manuscrit confirma que es tractava d'uns apunts de classe que en cap cas estaven destinats a ser publicats o, com a mínim, no sense haver-los sotmès abans a una revisió profunda. En aquest sentit, cal notar, per exemple, que el text, encara que està escrit en castellà, conté algunes pàgines en català (p. 192-197 i 250-253), la llengua materna de l'autor. Alhora, la redacció del treball sovint planteja problemes de coherència i conté nombroses errades. Vegem-ne alguns exemples. A la p. 47 llegim que «Canaán era superior en cultura a los cananeos» (per «israelitas»); a la p. 176 s'afirma que, després del diluvi, la humanitat va proliferar a partir dels «tres higos [per «hijos»] de Noé»; a la p. 183 es descriu el carro de Jahvè, «conocido» (per «conducido») per quatre criatures fantàstiques; a la p. 184 s'informa que, després de la caiguda de Jerusalem el 587 a. de la n. e., molts habitants de Judà van ser deportats a «Babilonia para un templo [per «tiempo»] considerable»; a la p. 46 s'alludeix a les excavacions de «Catherine Cannon» (per «Kathleen Kenyon») a Jericó; a la p. 222, el biblista noruec Sigmund Mowinckel apareix citat com a «Sigmund Mobinkel», etc.

Una altra de les característiques del manuscrit de Bosch és la manca de coherència a l'hora de citar noms propis antics. Dos exemples seran suficients per tal d'il·lustrar aquesta problemàtica. Així, el nom assiri de Tiglat-Pilèsser apareix també com a Teglathfiser (p. 118), Tiglar-Pilesar (p. 129, 137 i 138), Teglathfalar (p. 131), Tiglatpilesar (p. 131), Tglar Pilesar (p. 135-136) o Tiglath-pilesar (p. 251-253). Un cas similar es repeteix amb el nom babilònic de Nabucodonosor, també esmentat com a Nebucadnezzar (p. 182, 184 i 188), Mebucadnezzar (p. 188), Nebuchadnezzar (p. 254-255) o Nebutcanetsar (p. 202).

D'altra banda, Bosch va fer servir sovint expressions col·loquials per a explicar determinats conceptes, situacions o personatges bíblics i del Pròxim Orient. Així, per exemple, considerava que Tutmosis III va ser una «especie de Napoleón» (p. 14); descrivia el jutge Samsó com un veritable «Tarzán israelita» (p. 59); afirmava que al final dels seus dies «Salomón estaba un poco “chocho”» (p. 79); considerava que el fet de ser el primogènit va fer que Esau vencés «el primer “round”» en la seva pugna amb Jacob (p. 92); assenyalava que els pecats d'Israel en temps de la monarquia no podien netejar-se «ni siquiera con el más poderoso detergente» (p. 150); informava que la tradició ha

tendit a presentar Jeremies com «un profeta “llorón”» (p. 161), o comparava la influència cultural de l'hellenisme a Palestina amb l'actual presència americana a l'Orient Mitjà, visible a través dels «anuncios de la Pepsi-Cola» o de les «películas de Hollywood» (p. 244). És obvi que aquest tipus de comentaris, típics del registre oral utilitzat en una classe, resulten poc comuns en un text acadèmic.

Encara esmentarem un darrer element que confirma el caràcter informal del manuscrit de Bosch. Ens estem referint a les citacions bibliogràfiques, sempre esquemàtiques, incompletes o, a voltes, inexistents. Un exemple de citació esquemàtica el trobem a les p. 26 i 214, on Bosch donava el nom de l'autor i l'obra a què feia referència. Més sovint, es va limitar a esmentar el nom de l'autor i les pàgines, tot ometent el títol de l'obra (p. ex. p. 170). Altres vegades consignava citacions literals esmentant l'autor, però no l'obra ni les pàgines (p. ex. p. 214). Finalment, en alguns casos va oferir citacions literals de les quals simplement deia que pertanyien a «un rabino de nuestro tiempo» (p. 3), a «otros autores» (p. 18), a «un autor actual» (p. 22) o a «un autor moderno» (p. 211). A l'apartat següent tornarem sobre aquesta qüestió.

En qualsevol cas, creiem que hi ha prou elements per concloure que el manuscrit de Bosch conservat al Centre Borja són els apunts que l'autor va utilitzar durant el curs d'estiu de 1981 sobre els llibres històrics de l'Antic Testament. Era, doncs, un material didàctic d'ús particular, que no sembla que tingués intenció de publicar, però que té el valor de permetre'ns conèixer les seves idees sobre les qüestions tractades al llarg de l'assignatura.

3. Contingut i fonts del manuscrit

«Los libros históricos del Antiguo Testamento» consta de divuit capítols i deu taules cronològiques. Tot i això, i en contra del que es podria esperar a partir del títol de l'obra, la veritat és que el material s'organitza al voltant de blocs temàtics i no pas a partir de l'ordre estricte dels llibres bíblics analitzats.

TAULA 2
Continguts de «Los libros históricos del Antiguo Testamento»

I.	La historia sagrada de Israel	1-5
II.	Los comienzos de Israel	6-20
III.	La revelación de Dios y la respuesta de Israel	21-35
IV.	La tierra prometida	36-50
V.	La pugna entre la fe y la cultura	51-65
VI.	Israel, una nación como las demás naciones	66-80
VII.	La épica nacional de Israel	81-94
VIII.	El movimiento profético de Israel	95-111
IX.	La caída del reino del norte	112-129
X.	Alianza de Judá con la muerte	130-144
XI.	El descubrimiento de la Torah mosaica	145-160
XII.	Destrucción de la nación	161-170
XIII.	Junto a los canales de Babilonia	171-180
XIV.	El sacerdote Ezequiel	181-197
XV.	Un reino de sacerdotes	198-213
XVI.	Las alabanzas de Israel	214-223
XVII.	El comienzo de la sabiduría	224-240
XVIII.	El drama incompleto	241-249
Esquemas cronológicos		

Font: Elaboració pròpia.

Bosch va estructurar l'obra al voltant de tres eixos concrets: els temes històrics, les qüestions teològiques i l'exegesi bíblica. En aquest sentit, els apartats històrics normalment serveixen com a marc interpretatiu per a les discussions teològiques i exegetiques, que són les que ocupen un espai més gran dins del text, amb llargues digressions sobre temes com les fonts del Pentateuc, el concepte d'Aliança, l'elecció d'Israel o el significat del moviment profètic. Només reben un tractament més extens aquells episodis històrics considerats clau per entendre la trajectòria de l'antic Israel i la conformació de la seva fe.

Des del punt de vista cronològic, l'obra abraça des del segon mil·lenni a. de la n. e. fins a l'època hellenística. És a dir, des de l'etapa patriarcal i l'Èxode (Pentateuc) fins a la data de composició dels darrers llibres de l'Antic Testament analitzats per Bosch (Jonàs, Ester, Primer llibre dels Macabeus, Segon llibre dels Macabeus, Daniel).

Pel que fa a les fonts utilitzades per a la redacció del manuscrit, la veritat és que, com dèiem, Bosch va ser molt poc explícit sobre aquesta qüestió. Com que es tracta d'un text que no estava destinat a ser publicat, l'autor moltes vegades es referí a les seves fonts de manera imprecisa. De fet, al llarg de les 256 pàgines del text, Bosch tan sols va citar de forma més o menys completa un total de catorze referències bibliogràfiques, que repassem a continuació.

En primera instància, esmentava quatre edicions de la Bíblia, una de catalana, dues de castellanes i una d'anglesa: la Bíblia de Montserrat (p. 1), la Bíblia de Jerusalén (p. 7), la traducció de Nacar-Colunga (p. 179) i la Revised Standard Version of the Bible (p. 125). En aquest apartat en concret sorprèn que no esmentés en cap moment la traducció publicada per l'editorial Montaner y Simón en què ell havia participat. Per a les fonts extrabíbliques, va fer servir l'antologia clàssica de James B. Pritchard¹⁰ (p. 224 i 236), així com la seva traducció parcial al castellà¹¹ (p. 13).

Més enllà de les fonts primàries, són dues les obres més esmentades per Bosch. La primera és *Theologie des Alten Testaments*, de Gerhard von Rad, a la qual es refereix tres vegades (p. 2, 39 i 214). En aquest sentit, cal notar que, de manera una mica sorprenent, Bosch no citava l'original alemany ni la traducció castellana de l'obra de Von Rad,¹² sinó la versió francesa. El segon treball més utilitzat per Bosch va ser *La historia de Israel*, de John Bright, al qual també es va referir tres vegades (p. 70, 171 i 172). De fet, al llarg del text és fàcil constatar que Bosch va utilitzar Von Rad com a guia prioritària per a les qüestions teològiques i exegetiques, i Bright per als temes pròpiament històrics.

A banda d'aquests dos treballs, la resta de citacions eren al·lusions de caràcter puntual que miraven d'il·lustrar temes concrets. Així, es referia a una obra de Deissler per analitzar el procés de creació del Pentateuc (p. 174);¹³ a un article de Roland de Vaux¹⁴ i un llibre d'André Parrot¹⁵ sobre la formació de les sagues patriarcal (p. 7), a un treball de Mircea Eliade¹⁶ per estudiar la relació

10. PRITCHARD, 1950.

11. PRITCHARD, 1966.

12. RAD, 1975.

13. DEISSLER, 1966.

14. DE VAUX, 1946, 1948 i 1949.

15. PARROT, 1962.

16. ELIADE, 1971.

històrica entre Jahvè i Israel (p. 214), a una monografia de Pierre Grelot¹⁷ sobre la importància de l'Èxode en la tradició històrica hebrea (p. 163), i a un comentari de Samuel Terrien¹⁸ sobre el llibre de Job (p. 234).

Tal com s'aprecia en el repàs que acabem de fer, la majoria de les obres esmentades per Bosch eren o bé originals francesos o bé traduccions franceses. La seva predilecció evident per la tradició francesa d'estudis bíblics devia de ser conseqüència directa de les estades que va fer a la dècada de 1950 a l'EBAF. Aquesta institució, fundada el 1890 pel pare Marie-Joseph Lagrange, va ser des del primer moment el centre d'estudis bíblics més innovador i oberturista dins l'àmbit catòlic. Compromesa amb l'ús de la filologia semítica, la història de l'antic Pròxim Orient, la geografia i l'arqueologia com a fonts auxiliars per a l'estudi de la Bíblia, l'EBAF recollia molts dels plantejaments de l'escola historicocrítica alemanya, i va possibilitar una exegesi catòlica moderna, allunyada dels postulats apologetics i concordistes més conservadors.¹⁹ La qualitat de la docència i de la investigació que s'hi duïen a terme va fer que alguns biblistes catalans, entre els quals Bosch mateix, hi completessin la seva formació, per la qual cosa la influència dels seus plantejaments a la ciència bíblica catalana és més que notable, tal com queda reflectit a «Los libros históricos del Antiguo Testamento».

4. Bosch i la historiografia de l'antic Israel

Des del punt de vista historiogràfic, el manuscrit de Bosch aborda amb detall quatre dels temes principals de discussió al voltant de la història antiga d'Israel: la formació del Pentateuc, l'origen d'Israel, el problema de la conquesta i la monarquia unida. Tot seguit, analitzarem les idees de Bosch sobre aquests quatre temes.

Pel que fa a l'origen del Pentateuc, diverses necrològiques de Bosch, escrites per deixebles i col·legues seus, coincideixen a l'hora d'assenyalar que era un seguidor ferm de la teoria documentària de Wellhausen i de l'Escola de les Formes (*Formgeschichtliche Schule*) de Hermann Gunkel, unes propostes teò-

17. GRELOT, 1963.

18. TERRIEN, 1963.

19. Sobre la importància de l'École Biblique, vegeu, entre d'altres, MURPHY-O'CONNOR, 1990; VESCO, 1990; GARCÍA CORDERO, 1991; MONTAGNES, 2004.

riques noves en aquell moment que va conèixer gràcies als seus estudis al PIB i l'EBAF i que, segons aquestes necrològiques, dificultaren el seu accés a la docència a la Facultat de Teologia de Barcelona, on es consideraven massa modernes, radicals i polèmiques.²⁰

La veritat és que el manuscrit que aquí analitzem confirma plenament aquesta qüestió. Bosch, tot i que no citava en cap moment Wellhausen, sí que va fer referències contínues a la hipòtesi documentària, i reconeixia el caràcter complex i compost del Pentateuc. De fet, més que Wellhausen, Bosch seguia la versió de la hipòtesi documentària de Von Rad, i acceptava al peu de la lletra les seves propostes sobre l'origen i la cronologia de les quatre fonts que teòricament es trobaven a l'origen dels primers llibres de l'Antic Testament: font J (segle x), font E (segle ix), font D (segle vii) i font P (segle vi) (p. 7).

Pocs anys abans que Bosch escrivís «Los libros históricos del Antiguo Testamento» es van publicar diverses obres que criticaven la hipòtesi documentària, especialment la datació de les quatre fonts proposada per Von Rad, alhora que posaven en relleu la dificultat evident a l'hora de distingir les possibles fonts en determinats passatges bíblics.²¹ Les crítiques plantejades en el seu moment per autors com John Van Seters, Hans Heinrich Schmid o Rolf Rendtorff amb el temps van obrir la porta a la superació i a l'abandonament de la teoria documentària, com a mínim, tal com l'havien formulada Wellhausen i Von Rad. Tot i això, la veritat és que Bosch no va citar cap d'aquestes obres ni es va fer ressò d'aquell rebuig incipient a la teoria documentària. Únicament va manifestar en alguns moments les dificultats que ell mateix trobava a l'hora de distingir entre les fonts J i E (p. 19 i 116).

Pel que fa a l'Escola de les Formes, encara que Bosch tampoc no va citar Gunkel al llarg del manuscrit, sí que va demostrar el seu interès pels conceptes desenvolupats per aquell autor sobre la necessitat de determinar a quin gènere literari pertanyien les unitats bàsiques del Pentateuc (contes, mites, sagues, llegendes, etc.) i quin era el medi vital de cadascuna de les formes literàries (*Sitz im Leben*).²² Concretament, Bosch va recórrer a l'Escola de les Formes per descriure la configuració definitiva dels relats relacionats amb l'Èxode (p. 32-33), així com per establir quina havia estat la funció original

20. FERRER, 2004; SÁNCHEZ BOSCH, 2005.

21. VAN SETERS, 1975; SCHMID, 1976; RENDTORFF, 1976.

22. Vegeu, per exemple, GUNKEL, 1895.

dels salms, d'acord amb les propostes de Sigmund Mowinckel, un altre dels representants principals de l'Escola de les Formes²³ (p. 216).

Pel que fa a l'origen d'Israel, Bosch es mostrava partidari, encara que sense citar-ne l'autor, de la vella hipòtesi d'Albright²⁴ segons la qual els patriarques hebreus pertanyien a l'ètnia amorrea. La proposta d'Albright (i de Bosch) vinculava el periple d'Abraham des d'Ur fins a Canaan amb les migracions amorrees de finals del tercer i principis del segon mil·lenni a. de la n. e., ben testificades a la documentació cuneïforme (p. 10). Així mateix, Bosch celebrava, de nou sense citar-les, les teories de Cyrus Gordon i Ephraim Speiser sobre els paral·lelismes existents entre les tauletes cuneïformes de Nuzi i determinats costums socials i legals relacionats amb els patriarques, tal com apareixen descrits al llibre del Gènesi (p. 10-11).²⁵ Aquells plantejaments de Gordon i Speiser foren utilitzats en el seu moment com a prova de la fiabilitat històrica de les sagues patriarcales. En qualsevol cas, és probable que Bosch no conegués directament els treballs d'Albright, Gordon i Speiser, sinó únicament la seva menció a la *Historia de Israel* de John Bright que utilitzava com a guia.

Encara pel que fa a l'origen d'Israel, Bosch abordava la controvertida qüestió de la història de Jahvè. En aquest sentit, afirmava que l'anomenada «hipòtesis quenita» li semblava una «hipòtesis muy atractiva», tot i que es mostrava prudent a l'hora d'acceptar-la completament (p. 19). Aquesta hipòtesi defensava que l'origen històric de Jahvè no es trobava al territori d'Israel, sinó més al sud, a les muntanyes quenites, a la regió de Madian. La hipòtesi va ser plantejada per primera vegada per F. W. Ghillany, sota el pseudònim de Richard von der Alm,²⁶ i fou acceptada per figures tan destacades com Eduard Meyer,²⁷ Gerhard von Rad,²⁸ Martin Noth,²⁹ Manfred Weippert³⁰ i Moshe Weinfeld.³¹ Tot i això, també va comptar amb veus crítiques, com les de Roland de Vaux, que la va definir com «une hypothèse indémontrable».³²

23. MOWINCKEL, 1921-1924.

24. ALBRIGHT, 1961. Per a una discussió sobre aquesta teoria vegeu, per exemple, FINKELSTEIN, 2007.

25. GORDON, 1940; SPEISER, 1963.

26. ALM, 1862.

27. MEYER, 1881.

28. RAD, 1975, p. 18-21.

29. NOTH, 1948, p. 150-151.

30. WEIPPERT, 1967.

31. WEINFELD, 1987.

32. DE VAUX, 1969.

Bosch també va analitzar la qüestió de la relació entre les cartes d'Amarna i el text bíblic. Amb la frase «algunos autores han pensado que las cartas describen los hechos del libro de Josué» (p. 43), es referia de manera tàcita als treballs d'autors com Archibald H. Sayce, Claude R. Conder, Fritz Hommel o Albert T. Olmstead, entre d'altres,³³ els quals, efectivament, van veure en els textos d'Amarna una confirmació extrabíblica dels relats de la conquesta de Canaan. Tanmateix, Bosch creia que «esto difícilmente puede ser admitido». D'aquesta manera, s'allunyava dels postulats maximalistes per alinear-se al costat de la majoria d'especialistes, que coincideixen a l'hora de descartar que la documentació amarniana contingui informació relacionada amb el relat bíblic de la conquesta de Canaan.³⁴

Més confusa era la seva postura sobre els *habiru* i la seva possible relació històrica amb els hebreus. Així, els dedicava un apartat monogràfic (p. 11), on els definia com «un pueblo poco brillante». Més endavant, però, i de manera una mica sorprenent, afirmava que en realitat no eren un poble, sinó «una clase social». Per tant, Bosch aparentment acceptava les dues teories antitètiques existents al voltant dels *habiru*. D'una banda, en qualificar-los com a «pueblo», es feia ressò de les primeres reaccions d'autors com Heinrich Zimmern, Claude R. Conder o Hugo Winckler, que ràpidament van identificar els *habiru* amb els hebreus.³⁵ Les raons que van portar a plantejar aquesta identificació eren la similitud fonètica entre tots dos vocables, així com el fet que les cartes d'Amarna recollissin notícies d'atacs de bandes d'*habiru* a ciutats cananees, uns atacs que recordaven molt els protagonitzats pels israelites al llibre de Josuè. De l'altra, en definir-los com a «clase social» sense una identitat ètnica concreta, Bosch es feia ressò de les tendències més recents, que interpretaven el terme *habiru* no com un poble o entitat ètnica, sinó com un apel·latiu per a designar persones apartades del seu context social, generalment per motius polítics o econòmics. Aquests *habiru* actuaven com a bandolers i mercenaris, i no tenien una connexió directa o immediata amb els hebreus històrics.³⁶ Tot i això, Bosch acabava l'apartat afirmant que «el marco de vida de los Habiru coincide con el marco de vida de los patriarcas», amb la qual cosa admetia l'existència d'una correlació històrica entre *habiru* i hebreus.

33. CONDER, 1893; SAYCE, 1894 i 1895; HOMMEL, 1897; OLNSTEAD, 1931.

34. Vegeu, per exemple, LIVERANI, 1998, p. 15 i s.

35. ZIMMERN, 1890; CONDER, 1890; WINCKLER, 1897.

36. LEWY, 1927; LANDSBERGER, 1929; BOTTÉRO, 1955; GREENBERG, 1955.

D'aquesta manera, semblava fer marxa enrere i es distanciava dels corrents més renovadors en l'estudi d'aquesta qüestió. Queda clar, per tant, que Bosch va intentar combinar sense èxit dues interpretacions irreconciliables sobre la naturalesa dels *habiru*.

Pel que fa a l'aparició de les tribus d'Israel a Canaan, Bosch fou un ferm partidari de la hipòtesi de la conquesta, defensada per William F. Albright i els seus deixebles.³⁷ En aquest sentit, l'argument clau que el portava a decantar-se per aquesta hipòtesi és que, segons ell, havia estat confirmada per l'arqueologia: «existen muchas pruebas arqueológicas que apoyan la tradición de que los israelitas hicieron un asalto decisivo contra la región montañosa cananea en la última parte del siglo XIII» (p. 45). Certament, reconeixia que les excavacions de Judith Marquet-Krause a Ai i de Kathleen Kenyon a Jericó desmentien la literalitat de Josuè, 6-8 sobre la conquesta d'ambdues ciutats. Tanmateix, considerava que les dades obtingudes en altres jaciments com Hazor, Laquish o Betel eren suficients per a mantenir la vigència de la hipòtesi de la conquesta: «hay muchas pruebas en favor de la afirmación central del libro de Josué, de que en el siglo XIII los israelitas, probablemente capitaneados por las tribus de José y Benjamín, fueron victoriosos en arrebatar una buena parte de territorio de la región montañosa central de los cananeos» (p. 46).

Bosch també va fer referència a la hipòtesi de la infiltració, plantejada pels que ell anomenava «historiadores críticos» (p. 45). Aquests historiadors crítics, que no esmentava, eren Albrecht Alt i Martin Noth, els quals van proposar que les tribus israelites, lluny de protagonitzar una conquesta militar del territori, en realitat van portar a terme un assentament a Canaan de caràcter pacífic i dilatat en el temps.³⁸ Per contra, Bosch no feia cap referència a la tercera gran teoria que existia en aquells moments sobre l'aparició d'Israel a Canaan. Ens referim a la hipòtesi de la revolta camperola, plantejada per George E. Mendenhall i Norman Gottwald,³⁹ segons la qual l'emergència d'Israel es va produir com a conseqüència de la revolta de poblacions camperoles contra les autoritats cananees. L'absència de qualsevol referència a aquesta proposta en el manuscrit de Bosch s'explica segurament per raons cronològiques, ja que el llibre de Gottwald, on s'exposa aquesta proposta de manera orgànica i siste-

37. ALBRIGHT, 1935 i 1939.

38. ALT, 1925; NOTH, 1930.

39. MENDENHALL, 1962; GOTTWALD, 1979.

màtica, es va publicar només dos anys abans del manuscrit de Bosch i els seus plantejaments gairebé no havien començat a discutir-se en l'àmbit acadèmic.

Finalment, i pel que fa a la monarquia unida, Bosch, per raons cronològiques òbvies, no es va fer ressò de la controvèrsia generada durant les dècades de 1980 i 1990 al voltant de la historicitat de Saül, David i Salomó.⁴⁰ Així, doncs, la narració històrica de Bosch sobre el segle x a. de la n. e. era perfectament canònica, basada en les informacions recollides als llibres de Samuel i dels Reis. D'aquesta manera, no dubtava a l'hora d'acceptar que Israel va assolir la unitat nacional sota el lideratge de Saül, gràcies a l'existència d'una conjuntura internacional favorable, sense interferències dels grans imperis (p. 66 i s.). Alhora, també reconeixia la historicitat dels regnats de David i Salomó, creadors d'un veritable imperi regional «que se extendía desde las montañas del Líbano a los mismos bordes de Egipto, desde el Mediterráneo hasta el desierto de Arabia» (p. 72).

Certament, Bosch es va referir a alguns dels problemes que plantejaven les fonts bíbliques relacionades amb la monarquia unida. Així, per exemple, a les p. 66 i 71 es feia ressò del Segon llibre de Samuel 21,19, un passatge on s'afirmava que el botxí de Goliat havia estat Elhanan i no pas David, com pretenia el Primer llibre de Samuel 17. També a la p. 71 reconeixia l'existència de dues versions diferents i contradictòries sobre l'entrada de David a la cort de Saül (1Sa 16 i 1Sa 17). Tanmateix, considerava que es tractava de problemes menors, mers «embellecimientos legendarios y teológicos», del tot insuficients per qüestionar la veracitat essencial dels relats sobre la monarquia unida.

Alhora, convé ressaltar la reivindicació que Bosch va fer de la figura de Saül, així com la duresa amb què, de vegades, es referia a David i Salomó. Pel que fa a Saül, Bosch considerava que la imatge negativa recollida pel primer llibre de Samuel era el resultat de «la parcialidad de los historiadores de las tribus del Sur», embrancats en la «glorificación de David» (p. 67). Per a Bosch, només seria possible una valoració més equilibrada de la figura de Saül si disposéssim d'una «narración histórica de un círculo dominado por la simpatía hacia Saül» (p. 67). Evidentment, aquesta narració no existeix. Malgrat tot, a partir del material disponible, Bosch es va esforçar a rehabilitar la figura del primer rei d'Israel, que definia com un líder «capaz de inspirar gran devoción

40. Vegeu, entre d'altres, LEMCHE, 1988; THOMPSON, 1992; DAVIES, 1992; WHITELAM, 1996.

y confianza a sus contemporáneos», com un hàbil militar i com un polític talentós que posà els fonaments per al desenvolupament posterior d'Israel. També exaltava la seva virtut religiosa, ja que «a pesar de todas sus debilidades, era un hombre de fe sincera y apasionada, era un yavista convencido» que «quería servir a Yahweh de todo corazón» (p. 68). Bosch concloïa la seva anàlisi amb una frase una mica col·loquial, però molt significativa: «Ni David fue tanto, ni Saúl tan poco» (p. 67).

Bosch reconeixia David com «uno de los más grandes jefes militares y un gran estadista», «el arquitecto de la nación y el campeón real de la fe de Israel» (p. 71). Però s'esforçava per fugir de la descripció hagiogràfica, alhora que cridava l'atenció sobre les seves «debilidades» (p. 75), i afirmava que en la vellesa es convertí en una «una figura patética, de corazón roto, exhausto» (p. 74). Una situació similar es repeteix amb Salomó. En aquest sentit, Bosch denunciava que la historiografia deuteronomista el descrivia de forma poc realista, car el presentava com el «más grande de todos los reyes de la tierra por sus riquezas y su sabiduría», una visió que considerava tenyida «con cristales de color rosa» (p. 77). En realitat, segons Bosch, Salomó va ser un monarca «ambicioso y egoísta por naturaleza» (p. 77), que va imposar sobre els seus súbdits «duras medidas de explotación» i un «opresivo programa de trabajos forzados» (p. 78) per poder complir amb els seus ambiciosos projectes arquitectònics i imperials.

És interessant remarcar que aquesta visió particular de Bosch sobre els tres primers reis d'Israel es basava només de manera parcial en les idees de John Bright, l'autor que, com dèiem, va utilitzar com a guia per confegir els apartats històrics del seu text. En aquest sentit, Bright, com Bosch, no dubtà a l'hora de tractar alguns dels aspectes més controvertits de les biografies de David i Salomó. Tanmateix, en cap moment mirà de rehabilitar la figura de Saül, per la qual cosa en aquest punt concret podem constatar una oberta discrepància entre Bosch i el seu historiador de referència.

5. Consideracions finals

En una obra recent, el biblista Jordi Cervera ha definit Bosch com el darrer representant de l'antiga escola bíblica catalana, una figura de transició que, amb la seva jubilació el 1992, va donar pas a una nova generació de professors postconciliaris (Armand Puig, Ignasi Ricart, Jordi Latorre, Claustre Solé, Joan Ramon Marí, Agustí Borrell, Ramon Ribera, Damià Roure, Sa-

muel Sais, etc.).⁴¹ Nosaltres creiem, però, que en realitat Bosch ha de ser considerat com un pioner en la superació dels paradigmes apologetics i concordistes que fins aleshores havien caracteritzat l'estudi de la Bíblia, com a mínim a la Facultat de Teologia de Barcelona. Gràcies sobretot a la seva formació internacional adquirida al PIB i a l'EBAF, Bosch va ser l'encarregat d'introduir els postulats de l'exegesi historicocrítica a Catalunya, uns postulats que llavors encara eren vistos amb recels als cercles catòlics més conservadors i que, segons Jordi Sánchez Bosch, van dificultar, com a mínim en un primer moment, la seva progressió acadèmica al Seminari de Barcelona.⁴² La seva aposta decidida i ferma per idees com la teoria documentària de Wellhausen i Von Rad i la Formgeschichtliche Schule de Gunkel i Mowinckel va suposar una gran notícia per a l'escola bíblica catalana, ja que va permetre l'entrada al Seminari dels corrents exegètics més moderns que ja feia anys que dominaven el panorama acadèmic dels principals centres d'estudis bíblics internacionals. Certament, la tasca de Bosch es va centrar molt més en la docència que no pas en la investigació, per la qual cosa el significat del seu treball gairebé no es pot rastrejar a escala bibliogràfica. Afortunadament, «Los libros históricos del Antiguo Testamento» ens ofereix el testimoni perfecte de la tasca exegètica renovadora de Bosch, una tasca que cal reivindicar.

Bibliografia

- ALBRIGHT, William F. «Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 163 (1961), p. 36-54.
- «Archaeology and the Date of the Hebrew Conquest of Palestine». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 58 (1935), p. 10-18.
- «The Israelite Conquest of Canaan in the Light of Archaeology». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 74 (1939), p. 11-23.
- ALM, Richard von der. *Theologische Briefe an die Gebildeten der deutschen Nation*. I. Leipzig: Otto Wigard, 1862, p. 320-322 i 480-483.
- ALT, Albrecht. *Die Landnahme der Israeliten in Palästina*. Leipzig: Druckerei der Werkgemeinschaft, 1925.

41. CERVERA, 2017, p. 117.

42. SÁNCHEZ BOSCH, 2005, p. 209.

BORRÀS, Antoni; SOLÀ, Francesc de P.; TORELLÓ, Josep M. *Escriptors jesuïtes de Catalunya: Bibliografia 1931-1976*. Sant Cugat del Vallès: Facultat de Filosofia i Teologia Sant Francesc de Borja, 1979.

BOSCH, Eduard. «Absalón, hijo de David». *Historia y Vida*, 10 (1969a), p. 16-17.

— «Débora, un líder que salva a Israel». *Historia y Vida*, 11 (1969b), p. 36-37.

— «Helí, o el fracaso de la hierocracia». *Historia y Vida*, 12 (1969c), p. 104-105.

— «Jueves Santo, eucaristía, fraternidad». *Diario de Barcelona* (11 abril 1963), p. 56.

BOTTÉRO, Jean. *Le problème des Habiru*. París: Impr. Nationale, 1955.

BRIGHT, John. *La historia de Israel*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1966.

CERVERA, Jordi. *Mestres catalans de l'exegesi historicocrítica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017.

CONDER, Claude R. «Monumental Notice of Hebrew Victories». *Palestine Exploration Quarterly*, 22 (1890), p. 326-329.

— *The Tell Amarna Tablets*. Londres: Palestine Exploration Fund, 1893.

DAVIES, Philip R. *In Search of Ancient Israel*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992.

DE VAUX, Roland. «Les patriarches hébreux et les découvertes modernes». *Revue Biblique*, 53 (1946), p. 321-348; 55 (1948), p. 321-347, i 56 (1949), p. 5-36.

— «Sur l'origine Kénite ou Madianite du Yahwisme». *Eretz Israel*, 9 (1969), p. 28-32.

DEISSLER, Alfons. *El Antiguo Testamento y la moderna exégesis católica*. Barcelona: Herder, 1966.

ELIADE, Mircea. *Cosmos and History*. Nova York: Harper & Row, 1971.

FERRER, Joan. «Mn. Eduard Bosch, biblista». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 83 (2004), p. 46-47.

FINKELSTEIN, Israel. «Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?». En: SCHMIDT, Brian B. (ed.). *The Quest for the Historical Israel*. Leiden: Brill, 2007, p. 41-56.

GARCÍA CORDERO, Maximiliano. «Centenario de "l'École Biblique" de Jerusalén». *Salmanticensis*, 38 (1991), p. 225-236.

GORDON, Cyrus H. «Biblical Customs and the Nuzu Tablets». *The Biblical Archaeologist*, 3 (1940), p. 1-12.

GOTTWALD, Norman. *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 B.C.E.* Maryknoll: Orbis Books, 1979.

- GREENBERG, Moshe. *The Hab/piru*. New Haven: American Oriental Society, 1955.
- GRELOT, Pierre. *Introduction aux livres saints*. París: Librairie Classique E. Belin, 1963.
- GUNKEL, Hermann. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1895.
- HOMMEL, Fritz. *Die altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung*. Múnic: Hermann Lukaschik, 1897.
- LANDSBERGER, Benno. «Habiru und Lulahu». *Kleinasiatische Forschungen*, 1 (1929), p. 321-334.
- LEMCHÉ, Niels P. *Ancient Israel: A New History of Israelite Society*. Sheffield: JSOT Press, 1988.
- LEWY, Julius. «Habiru und Hebräer». *Orientalistische Literaturzeitung*, 30 (1927), p. 738-746 i 825-833.
- LIVERANI, Mario. *Le lettere di el-Amarna*. Vol. 1: *Le lettere dei «Piccoli Re»*. Brescia: Paideia, 1998.
- MENDENHALL, George E. «The Hebrew Conquest of Palestine». *Biblical Archaeologist*, 25 (1962), p. 66-87.
- MEYER, Eduard. «Kritik der Berichte über die Eroberung Palästinas». *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 1 (1881), p. 117-146.
- «Mn. Eduard Bosch Bellver». *Butlletí de l'Arquebisbat de Barcelona*, 144 (2004), p. 20-21.
- MONTAGNES, Bernard. *Marie-Joseph Lagrange: Une biographie critique*. París: Cerf, 2004.
- MOWINCKEL, Sigmund. *Psalmestudien I-VI*. Christiania: Dybwad, 1921-1924.
- MURPHY-O'CONNOR, Jerome. *The École Biblique and the New Testament: A Century of Scholarship (1890-1990)*. Friburg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.
- NOTH, Martin. *Das System der Zwölf Stämme Israels*. Stuttgart: Kohlhammer, 1930.
- «Der Gottesberg und die Midianiter». En: *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*. Stuttgart: Kohlhammer, 1948, p. 150-151.
- OLMSTEAD, Albert T. *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest*. Nova York: Charles Scribner's Sons, 1931.
- PARROT, André. *Abraham et son temps*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1962.
- PRITCHARD, James B. (ed.). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press, 1950.
- *La sabiduría del Antiguo Oriente*. Barcelona: Garriga, 1966.

- RAD, Gerhard von. *Teología del Antiguo Testamento*. Salamanca: Sígueme, 1975. 2 v.
- *Theologie des Alten Testaments*. Múnic: Kaiser Verlag, 1957-1960. 2 v.
- RENDTORFF, Rolf. *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*. Berlín: De Gruyter, 1976.
- ROWLEY, Harold Henry. *The Biblical Doctrine of Election*. Londres: Lutterworth, 1950.
- SÁNCHEZ BOSCH, Jordi. «Eduard Bosch (Barcelona, 1921 - Vallvidrera, Barcelona, 2004)». *Revista Catalana de Teologia*, 30 (2005), p. 209-210.
- SÁNCHEZ CARO, José Manuel; CALVO GÓMEZ, José Antonio (ed.). *La Casa de Santiago en Jerusalén: El Instituto Español Bíblico y Arqueológico en Tierra Santa*. Estella: Verbo Divino, 2015.
- SAYCE, Archibald H. *The «Higher Criticism» and the Verdict of the Monuments*. Londres: Society for Promoting Christian Knowledge, 1894.
- *Patriarchal Palestine*. Londres: Society for Promoting Christian Knowledge, 1895.
- SCHMID, Hans Heinrich. *Der sogenannte Jahwist. Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*. Zúric: Theologischer Verlag, 1976.
- SOPENA, Mireia. «Los satélites de la curia diocesana. Censores eclesiásticos en la Barcelona de los sesenta». *Represura*, 1 (2015), p. 66-92.
- SPEISER, Ephraim A. *Genesis*. Nova York: Doubleday & Company, 1963.
- TERRIEN, Samuel. *Job*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1963.
- THOMPSON, Thomas L. *Early History of the Israelite People*. Leiden: Brill, 1992.
- VAN SETERS, John. *Abraham in History and Tradition*. New Haven: Yale University Press, 1975.
- VESCO, Jean-Luc. *L'Ancien Testament. Cent ans d'exégèse à l'École biblique*. París: J. Gabalda, 1990.
- WEINFELD, Moshe. «The Tribal League at Sinai». En: HANSON, Paul D.; MCBRIDE, Dean S.; MILLER, Patrick D. (ed.). *Ancient Israelite Religion. Essays in Honor of Frank Moore Cross*. Filadèlfia: Fortress Press, 1987, p. 303-314.
- WEIPPERT, Manfred. *Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- WHITELAM, Keith W. *The Invention of Ancient Israel*. Londres: Routledge, 1996.
- WINCKLER, Hugo. «Die Hebräer in den Tell-Amarna-Briefen». En: *Semitic studies in memory of Alexander Kohut*. Berlín: S. Calvary & Co, 1897, p. 605-609.
- ZIMMERN, Heinrich. «Palästina um das Jahr 1400 vor Chr. nach neuen Quellen». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 13 (1890), p. 133-147.

Els préstecs dels jueus al Consell Municipal de Cervera (1332-1333)

Josep M. LLOBET I PORTELLA

Universitat Nacional d'Educació a Distància, Centre Associat de Cervera
ORCID: 0009-0001-2864-6976

Rebut: 21.02.2023 — Acceptat: 10.07.2023

Resum. En aquest article, a partir principalment d'unes anotacions del llibre de clavaria de l'any 1333 i d'uns comentaris del llibre de consells dels anys 1332-1333 de la Paeria de Cervera, donem diversa informació sobre els préstecs que feren en aquell temps alguns jueus al Consell Municipal d'aquesta població. Adjuntem la bibliografia de les obres citades i la transcripció de les susdites anotacions.

Paraules clau: jueus, préstecs, interessos, govern municipal, Cervera, anys 1332-1333

Loans from Jews to the Municipal Council of Cervera (1332-1333)

Abstract. In this article, drawing mainly on entries in the 1333 treasury book and comments in the 1332-1333 book of council meetings of the municipal authorities of Cervera, we offer information on the loans that certain Jews made to the Municipal Council of Cervera in the period in question. The article includes a bibliography of the works cited and a transcript of the aforementioned entries.

Keywords: Jews, loans, interest, municipal government, Cervera, years 1332-1333

Correspondència: Josep M. Llobet i Portella. Universitat Nacional d'Educació a Distància, Centre Associat de Cervera. Carrer del Canceller Dou, 1. ES-25200 Cervera. UE. Tel.: 00 34 973 530 789. A/e: jllobet@cervera.uned.es.

1. Introducció

Jaume Riera, un dels millors coneixedors de la vida dels jueus catalans medievals, escrivia: «No es pot negar que l'activitat en què els jueus de Catalunya s'implicaren majoritàriament fou el préstec de diners. [...] la dedicació al préstec era compatible amb qualsevol ofici mecànic i artístic».¹ No ens ha d'estranyar, doncs, que la documentació que mostra aquesta activitat sigui molt abundant.² Bona part dels manuals dels notaris cerverins contenen documents que ho posen de manifest.³ Amb tot, almenys a Cervera, i també a Tàrraga, no tots els jueus estaven en disposició de prestar diners. Els que ho podien fer, si més no en quantitats importants, eren una minoria.

En aquest treball oferim la transcripció de les anotacions d'uns pagaments del clavari municipal de Cervera de l'any 1333 i alguns comentaris del llibre de consells dels anys 1332-1333 que ens permeten obtenir força informació sobre aquest tema. Podem veure com el Consell Municipal cerverí no tingué altre remei que endeutar-se amb quatre jueus de Tàrraga i amb dos possiblement de Cervera. I ho va fer a uns interessos força elevats.⁴

2. Context econòmic

L'origen de la vila medieval de Cervera, que serà de domini reial i cap de vegueria, cal situar-lo en un castell esmentat l'any 1026 fronterer amb el territori dominat pels musulmans. La pertinença de la construcció al comte de Barcelona i la seva ubicació propera al camí que des de Barcelona es dirigia a Lleida i a l'Aragó va fer que aviat s'estenguessin els habitatges al peu del castell i es formés una població que amb el pas del temps obtingué importants privi-

1. RIERA, «La vida jueva», p. 127.

2. Hom pot consultar una extensa bibliografia sobre els préstecs dels jueus en territoris de la Corona catalanoaragonesa a Assis, «Els jueus de Barcelona», p. 30, nota 3.

3. Un manual dels anys 1352-1354 del notari cerverí Ramon Rama ha estat estudiat a GRAELLS, «L'activitat creditícia».

4. Les finances municipals de Cervera han estat estudiades extensament per Max Turull i Pere Verdés. La biografia de cada un d'aquests historiadors és fàcilment consultable a Dialnet. Hom pot veure també «Bibliografia cerverina (1972-2002)», *Miscel·lània Cerverina*, 14 (2000-2001), p. 299-333, i «Bibliografia sobre Cervera i la Segarra (2003-2009)», *Miscel·lània Cerverina*, 18 (2008), p. 227-249. Agraïm a aquests dos investigadors els suggeriments que ens han fet arribar.

legis reials. Al cap de poc més de cent anys ja existia un mercat i, a començament del segle XIV, a la vila ja hi havia més de 1.200 famílies. Aquest context va propiciar, segurament, que els comtes de Barcelona, a partir del final del segle XII, consideressin que la vila de Cervera era una de les poblacions catalanes que calia tenir en compte a l'hora de buscar recursos econòmics, bàsicament mitjançant tributs i donatius.⁵

L'estudi de la política fiscal cerverina a la baixa edat mitjana indica que, a partir de les acaballes de la tretzena centúria, la hisenda municipal de Cervera es va anar ampliant i consolidant progressivament fins a transformar-se en un diversificat sistema fiscal i financer que, durant la segona meitat del segle XIV, administrava un volum d'ingressos i despeses anuals que s'atansava als 120.000 sous barcelonesos de mitjana.⁶

Una anàlisi de la situació del Consell Municipal de Cervera als volts de l'any 1333 mostra que els ingressos més importants provenien de la recaptació de quèsties i la venda de violaris. Les quèsties eren uns tributs que pagaven els veïns de la població amb la finalitat de lliurar-ne l'import al rei, mentre que els violaris comportaven l'obligació de satisfer una pensió a les persones que havien deixat el capital. És interessant conèixer que, al final del mes de juliol d'aquell any 1333, el Consell cerverí s'havia vist obligat a vendre tres violaris a causa de la necessitat que tenia de disposar de diners, especialment perquè calia lliurar l'import de la quèstia al monarca i no es disposava de capital suficient. A més, com veurem, el Consell devia una elevada suma de diners a alguns jueus, que havia de ser liquidada. En conseqüència, l'any 1333, el Consell Municipal cerverí, potser per la lentitud amb què es portava a terme la recollida de diners per tal de satisfer la quèstia, tenia evidents dificultats econòmiques.⁷

3. Els préstecs

Com acabem de dir, aquell any 1333 calia tornar a determinats jueus l'import dels préstecs que havien fet l'any anterior. Aquests préstecs eren els que es poden veure a la taula 1:

5. TURULL i VERDÉS, «Gobierno municipal y fiscalidad», p. 508-509.

6. VERDÉS, «“Administrar les pecúnies e béns de la universitat”», p. 189.

7. TURULL, «“El mal any primer a Cervera”», p. 34-35.

TAULA 1
Prestadors i préstecs

<i>Prestadors</i>	<i>Import pagat</i>	<i>Import dels préstecs</i>	<i>Interessos</i>
Samuel Saporta, de Tàrrega	3.890 s., 10 d.	3.900 s., 00 d.	
Vives de Camprodon, de Tàrrega	724 s., 00 d.	700 s., 00 d.	
Mossé Natan, de Tàrrega	3.242 s., 06 d.	2.970 s., 00 d.	35 % i 20 %
Adret Daviu, de Cervera?	5.150 s., 00 d.	5.200 s., 00 d.	
Salamó Natan, de Tàrrega	7.378 s., 04 d.	6.550 s., 00 d.	20 %
Samuel Saporta, de Tàrrega	4.961 s., 00 d.	4.725 s., 00 d.	35 % i 20 %
Astruch Sullam Cohén, de Cervera?	1.400 s., 00 d.	1.404 s., 00 d.	
Totals	26.746 s., 08 d.	25.449 s., 00 d.	

Font: Elaboració pròpia.

Podem veure, doncs, que l'import total dels préstecs era de 25.449 sous, entre capital i interès, i que l'import total de les devolucions d'aquell any 1333 fou de 26.746 sous i 8 diners.⁸ Atès que no coneixem l'interès inicial d'alguns dels préstecs ni el temps dels allargaments, no podem saber amb exactitud el total del capital prestat. Segons Max Turull, l'any 1332, el pagament de deutes representava el 83,20 % del total de les despeses, del qual el 17,30 % corresponia als imports dels deutes als jueus.⁹

4. La gestió dels préstecs

El llibre de consells municipals dels anys 1332-1333 ens aporta diversa informació sobre la gestió que el Consell Municipal de Cervera feu en relació amb els préstecs que li havien fet els jueus. Les anotacions que conté són les següents:¹⁰

8. Un sou equivalia a 12 diners.

9. TURULL, «“El mal any primer a Cervera”», p. 27 i 35.

10. Aquest llibre de consells municipals ha estat transcrit i publicat a TURULL, *Liber consiliorum*. La susdita publicació ha estat la font dels nostres comentaris.

2 d'abril de 1332. Amb la finalitat de gestionar el deute que tenia el Consell amb un jueu de Tàrrega, fou acordat que tres persones anessin a aquesta població a entrevistar-s'hi per tal d'arribar a un acord i, si això no era possible, que prolonguessin el deute fins a la propera festa de Tots Sants (f. 3v).

7 de maig de 1332. Atès que Salamó Natan, jueu de Tàrrega, havia demanat que els divuit o vint prohoms que, en nom de la vila de Cervera, havien contret un deute amb ell li paguessin la quantitat que li devien o, en cas que no ho fessin, es constituïssin en ostatges a la vila de Tàrrega, fou acordat que un paer i un prohomo anessin a parlar amb el susdit jueu per tal d'aconseguir un allargament del deute (f. 11 bis v).

15 de maig de 1332. Atès que en un consell anterior havia estat acordat que un paer i un prohomo anessin a la vila de Tàrrega a parlar amb Salamó Natan amb la finalitat que el pagament dels 1.700 sous que li devien fos allargat, en cas que això no fos possible, hom acordà manllevar dues-centes lliures de safrà a un prohomo i que, del seu preu, fos liquidat el deute amb l'esmentat jueu (f. 12v).

29 de juny de 1332. Els paers deixaren constància que, el dia anterior, havien estat manlevats de Samuel Saporta, jueu de Tàrrega, 3.500 sous, per un període d'un any, a un interès de set diners per lliura (o sigui, per 240 diners), cosa que representava un deute total de 4.725 sous, segons constava en escriptura pública atorgada pel fill de Ramonet Aguiló, notari de Tàrrega.¹¹ Amb tot, si aquest deute es volia liquidar al cap de quatre mesos, pagant els interessos corresponents, es podria fer. Com hem vist anteriorment, per liquidar aquest deute es pagaren 4.961 sous. Per tant, el préstec durà més d'un any. L'interès acordat equivalia al 35 % durant un any i el 20 % durant el temps que s'allargà el deute (f. 22r).

18 d'agost de 1332. Atès que els paers anteriors havien manllevat 1.040 sous a un jueu anomenat Astruch Sullam i aquest jueu demanava que l'import li fos tornat, i atès que la universitat cerverina no tenia diners per pagar-li el deute, fou acordat que s'intentés que el susdit jueu allargués el deute fins que la vila tingués diners per tornar-li l'import del préstec (f. 25r).

17 de febrer de 1333. Atès que la vila estava pagant als jueus interessos mensuals superiors al de 7 diners per lliura (equivalent a un 35 % anual), fou acordat que s'intentés fer avinences amb aquests jueus (f. 55r).

11. Comentat a TURULL, *La configuració jurídica*, p. 492.

30 de juliol de 1333. Atès que la universitat devia a alguns jueus de Tàrraga ben bé 17.000 sous, que eren pagadors «sots grans e desmesurades usures», els paers digueren que seria més beneficiós vendre violaris per un import de 3.000 sous i pagar les quantitats degudes que no pas allargar aquests deutes que tenien amb els jueus targarins (f. 83r-83v).

23 d'agost de 1333. Atès que en el consell que fou celebrat el dia 30 de juliol havia estat acordat que, per tal de pagar els 17.000 sous que eren deguts als jueus de Tàrraga, fossin venuts violaris per un import de 3.000 sous i que amb aquesta quantitat fossin pagats els deutes, les autoritats certerines nomenaren síndics per portar a terme aquesta venda, ja que hi havia dos compradors de la ciutat de Barcelona (f. 90r).

5. Els interessos

Segons la documentació esmentada, l'interès, anomenat «guany», era fixat indicant els diners que es pagarien mensualment per cada lliura prestada, o sigui, per cada 240 diners.¹² Als textos, hi consten dos tipus d'interès: el de 7 diners per lliura i el de 4 diners per lliura. Les equivalències eren, respectivament, el 35 % anual i el 20 % anual. En el cas de Mossé Natan, l'interès inicial fou de 7 diners per lliura durant un any i de 4 diners per lliura durant el temps posterior fins a la devolució. Quant a Salamó Natan, el que correspongué al temps de l'allargament del deute també fou el de 4 diners per lliura. Pel que fa al segon préstec de Samuel Saporta, l'interès inicial fou de 7 diners per lliura durant un any i de 4 diners per lliura durant el temps posterior. Sembla, doncs, que, en algunes ocasions, als prestadors els convenia allargar

12. A les *Constitutions y altres drets de Cathalunya*, volum III, llibre IV, títol, VI, «De usuras e baratas», l'interès mensual dels préstecs fets pels jueus fou establert en 4 diners per lliura, o sigui, el 20 % anual. Malgrat no disposar de les escriptures de préstec esmentades en les anotacions transcrits, la lectura de documents similars en els protocols dels notaris certerins d'aquell temps ens mostra que aquests documents notariais només incloïen la quantitat total que calia tornar al prestador durant el període pactat. En alguns documents, però, s'estableix que, si cal allargar el préstec, l'interès serà de 4 diners per lliura mensual, o sigui, l'interès legal. Aquesta redacció del text dificulta saber l'import del capital prestat i de l'interès inicial. Sortosament, en algunes de les anotacions es concreta quins eren els interessos que calia satisfer. Atès que es diu que l'interès inicial era de 7 diners per lliura mensual, hom pot suposar que aquest interès no es feia constar al document notarial perquè era superior al legal.

el deute, ja que acceptaven la disminució d'interessos per al temps posterior a l'inicial, que era, segons la documentació, d'un any.

6. Els prestadors

Els prestadors jueus documentats eren els sis següents: Samuel Saporta, Vives de Camprodon, Mossé Natan, Adret Daviu, Salamó Natan i Astruch Sullam Cohén. Del quart i el sisè no en consta el veïnatge. La resta pertanyien al call de Tàrrega.¹³

En un document atorgat pel notari Pere Dan, de Cervera, l'any 1346, apareix esmentat el jueu targarí Samuel Saporta.¹⁴ L'any següent, Samuel Saporta, Bonjuhà Caravida i Bonadona, vídua d'Asdai Caravida, tots ells jueus de Tàrrega, nomenaren Jucef Içac Gallipapa, jueu també de Tàrrega, com a procurador seu. El mateix dia de l'atorgament del document anterior, Samuel Saporta, Salamó Saporta i el seu fill, Astruc Saporta, de Tàrrega, nomenaren Pere Guilart, de Cervera, procurador seu.¹⁵ A més, l'any 1352, Pere de Robió i Pere Rama, habitants de Cervera, es reconeixien deutors de Samuel Saporta, jueu de Tàrrega.¹⁶ L'últim document que coneixem relacionat amb aquest jueu és de l'any 1375. Conté determinats tractes entre Ramonet Serra, veí de Cervera, i l'aljama de Tàrrega. Samuel Saporta hi consta com a conseller. També hi ha el nom de la seva esposa: Rafael.¹⁷

De Vives de Camprodon, que resta documentat que era jueu de Tàrrega, no en tenim cap més informació que la conté el text transcrit.

Mossé Natan i Salamó Natan eren dos germans que, com consta en els documents, vivien a Tàrrega aquells anys. Muntané els situa en aquesta vila durant la primera meitat del segle XIV i diu que la casa que tenia Mossé Natan a Tàrrega estava situada dins el call targarí, igual que la del seu germà Salamó. L'any 1328, aquest últim va obtenir permís reial per construir-hi un forn de pa. Mossé Natan, a més de la casa, posseïa, almenys, una propietat rústica, ja que, l'any 1344, és l'únic jueu que pagava per l'ús de la séquia

13. Sobre els prestadors jueus de Tàrrega en aquell temps, hom pot consultar MUNTANÉ, *Regest*, p. CXVII-CXX.

14. LLOBET, *Algunes notícies*, p. 7, n. 12.

15. LLOBET, *Algunes notícies*, p. 7, n. 14.

16. LLOBET, *Algunes notícies*, p. 8, n. 20.

17. LLOBET, *Algunes notícies*, p. 11, n. 40.

Comtal. Les activitats comercials de Mossé Natan foren nombroses, especialment les relacionades amb el crèdit.¹⁸

Sabem que, segons el text transcrit, Adret Daviu era fill de Daviu Adret. Consta, també, que, l'any 1347, a Cervera hi vivia un Daviu Adret, que era procurador del seu fill Adret Daviu.¹⁹ A més, resta documentat que un Adret Daviu, també de Cervera, fill de Daviu Adret, l'any 1337 viatjà a l'Orient sense llicència reial. Obtingué del rei Pere una remissió del seu delictes i una llicència per tornar-hi a viatjar per tal de recuperar béns del seu pare que hi havien romàs després que aquest últim hi morís durant un altre viatge. Aquest Adret Daviu tenia un germà anomenat Saltell Adret. La seva mare es deia Astruga.²⁰

Aquest Adret Daviu i vuit prohoms més, l'any 1350, foren encarregats de redactar unes noves ordinacions per a la manifestació de béns dels jueus certerins. La manifestació de béns servia de base per a la contribució personal. És probable que alguns, o la majoria, fossin experts en dret hebreu. Altres formaven part de la comissió per preeminència personal, o sigui, per potència econòmica.²¹ Adret Daviu certament pertanyia a aquest segon grup, sense que això, però, l'excloués de pertànyer també al grup primer. Ho fa creure la crida a consulta que li feu, l'any 1373, el rei Pere per a una qüestió de dret que s'havia plantejat a la seva audiència.²²

L'any 1369, el jueu Bellshom Efrahim fou denunciat per haver comès uns excessos. L'acusat redimí aquests excessos a canvi d'una important quantitat de diners, una part de la qual havia de ser satisfeta pel seu pare i vint jueus de la comunitat de Cervera, un dels quals era Adret Daviu.²³

Astruch Sullam Cohén també sembla que era certerí, ja que resta documentat un jueu amb aquest nom a Cervera l'any 1325. Havia acollit a casa seva una conversa provinent de Provença per tal que alletés una filla seva. Atès que una cristiana no podia conviure amb una família jueva, el fet fou denun-

18. MUNTANÉ, *El llibre*, capítol I. Hom pot veure també LLOBET, «Uns versos inèdits» i «Mossé Natan».

19. SURRIBAS, «Onomàstica», p. 208.

20. RIERA, «La vida jueva», p. 121. Aquest autor diu que, segons alguns documents, Daviu Adret morí al voltant de l'any 1331. Si fos així, hi hauria almenys dues persones anomenades Daviu Adret.

21. RIERA, «La vida jueva», p. 123.

22. RIERA, «La vida jueva», p. 178.

23. RIERA, «La vida jueva», p. 147.

ciat a la cort de l'infant Alfons, però, abans que fos dictada sentència, la dida ja havia estat acomiadada.²⁴ Sembla que era el mateix jueu esmentat en documents cerverins, almenys, entre l'any 1331 i el 1351, data, potser, de la seva mort.²⁵

7. Conclusions

Tot el que hem dit ens pot portar a les conclusions següents:

Als volts de l'any 1333, els ingressos més importants del Consell Municipal de Cervera provenien de la recaptació de quèsties i la venda de violaris.

Al final del mes de juliol d'aquell any 1333, el Consell cerverí s'havia vist obligat a vendre tres violaris a causa de la necessitat que tenia de disposar de diners, especialment perquè calia lliurar l'import de la quèstia al monarca i no es disposava de capital suficient.

D'altra banda, el Consell devia una elevada suma de diners a quatre jueus de Tàrraga i a dos possiblement de Cervera. Sorpren que, vista la importància que tenia la comunitat jueva de Cervera, el Consell Municipal cerverí demanés diners prestats a alguns jueus de Tàrraga. Pot ser que aquests jueus targarins tinguessin una capacitat econòmica difícil de trobar entre els jueus cerverins.

En conseqüència, hom pot deduir que l'any 1333, el Consell Municipal de Cervera tenia evidents dificultats econòmiques.

L'import dels préstecs als jueus era de 25.449 sous, quantitat que comprenia el capital i els interessos.

En no conèixer el temps que durà cada préstec, no podem saber el capital de cada un d'ells.

L'import pagat corresponent a les devolucions dels diners prestats i els seus interessos fou de 26.746 sous i 8 diners.

Per tant, l'import dels interessos afegits per allargament dels préstecs va ser de 1.297 sous i 8 diners.

L'interès, almenys en alguns préstecs, era de 7 diners per lliura, o sigui, per 240 sous, mensual, equivalent al 35 % anual, durant el primer any, i si

24. RIERA, «La vida jueva», p. 179.

25. SURRIBAS, «Onomàstica», p. 244.

s'allargava el préstec, era de 4 diners per lliura mensual, equivalent al 20 % anual.

Hom pot deduir que, en algunes ocasions, als prestadors els convenia allargar el préstec, ja que acceptaven la disminució d'interessos per al temps posterior a l'inicial, que era d'un any.

Els prestadors foren quatre jueus de Tàrrega: Samuel Saporta, Vives de Camprodon, Mossé Natan i el seu germà Salamó Natan, i dos jueus probablement de Cervera: Adret Daviu i Astruch Sullam Cohén.

Bibliografia

- ASSIS, Yom-Tov. «Els jueus de Barcelona i el comerç marítim amb la Mediterrània oriental». *Tamid*, 2 (1998-1999), p. 29-71.
- CONSTITUTIONS *y altres drets de Cathalunya*. Barcelona: Joan Pau Martí i Josep Llopis, Estampers, 1704. 3 v.
- GRAELLS I VILARDOSA, Montse. «L'activitat creditícia dels jueus de Cervera a mitjans del segle XIV». *Miscel·lània Cerverina*, 11 (1997), p. 45-69.
- LLOBET I PORTELLA, Josep M. *Algunes notícies sobre els jueus de Tàrrega, 1303-1486*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1984.
- «Mossé Natan, valedor dels jueus de Tàrrega (segle XIV)». *Urtx*, 14 (2001), p. 147-150.
- «Uns versos inèdits de Mossé Natan, jueu de Tàrrega (segle XIV)». *Urtx*, 9 (1996), p. 135-139.
- MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep Xavier. *El llibre 'Qüestions de vida' de Moixé Natan, jueu de Tàrrega*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2009.
- *Regest dels documents de l'Arxiu Parroquial de Verdú relatius als jueus (1265-1484)*. Barcelona: Institut d'Estudis Mòn Juïc, 2015. 2 v.
- RIERA I SANS, Jaume. «La vida jueva a Cervera a l'edat mitjana». *Miscel·lània Cerverina*, 23 (2018), p. 115-196.
- SURRIBAS CAMPS, María José. «Onomàstica dels jueus de Cervera (1281-1492)». *Miscel·lània Cerverina*, 23 (2018), p. 197-258.
- TURULL I RUBINAT, Max. *La configuració jurídica del municipi baix-medieval. Règim municipal i fiscalitat a Cervera entre 1182-1430*. Barcelona: Fundació Noguera, 1990.
- «*Liber consiliorum*. Llibre de consells de la Paeria de Cervera (1332-1333)». *Initium: Revista Catalana d'Història del Dret*, 9 (2004), p. 815-943.

TURULL I RUBINAT, Max. «“El mal any primer a Cervera”: trasbals socio-polític i crisi de subsistència (1333)». *Miscel·lània Cerverina*, 4 (1986), p. 23-54.

TURULL RUBINAT, Max; VERDÉS PIJUAN, Pere. «Gobierno municipal y fiscalidad en Cataluña durante la Baja Edad Media». *Anuario de Historia del Derecho Español*, 76 (2006), p. 507-530.

VERDÉS, Pere. «Administrar les pecúnies e béns de la universitat”. La política fiscal i les estratègies financeres d’un municipi català a la baixa edat mitjana (Cervera, 1387-1516)». *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, xv (2004), p. 181-191.

Apèndix documental²⁶

1333. Cervera

Els paers de Cervera fan pagar a alguns jueus diverses quantitats de diners, que són l'import de préstecs i de despeses ocasionades per aquests préstecs.

Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), Cervera, Fons Municipal, *Clavaria*, 1333, f. 3r-4v, 32v, 36v i 38r.

Dates de zo que Berenguer de Vilagrassa e en Arnau de Mecina e en Bernat de Foix e en Bonanat za Rovira, predecesors nostres, posaren en deute en lo lur conte e d'altres deutes.

[1]. Primerament, pagam a-n Daviu Adret, procurador d'en Samuel ça Porta, juheu, de Tàrrega, al qual la vila los devie e los quals eren estats manlevats per en Bernat Andreu e per en Guillem Caherci e lurs companyons com eren regidors de la dita vila e los quals encara los dits na Arnau de Mecina e sos companyons, paers predecessors nostres, posaren en deute en LIII^a carta del lur compte, e cobram la carta del deute, e avem-ne àpocha,

[*Al marge dret:*] III mille DCCC XC sòlidos, x diners, barchinonesos.

[*Al marge esquerre:*] Reterem la carta del deute trencada, que és de III mille DCCCC sòlidos entre cabal e guaany. Ítem, reterem la àpocha de III mille DCCC XC sòlidos, x diners.

[2]. Ítem, pagam a-n Vives de Camp Rodon, juheu, de Tàrrega, al qual la vila los devie, entre cabal e guany, dels quals manlevaren los dits Arnau de Mecina e sos companyons de cabal D sòlidos, e los dits Arnau de Mecina e en Berenguer de Vilagrassa posaren en deute al dit juheu en LIII^a carta del lur comte DCC sòlidos, e nos avem-li a dar de guaayn, oltra lo terme, XXIII sòlidos, e cobram la carta del deute, e avem-ne àpocha,

[*Al marge dret:*] DCC XXIII sòlidos.

[*Al marge esquerre:*] Reterem la carta del deute e carta de loch dat pel dit en Vives a-n Salamó Sullam e Adret Daviu trenta diners, e és la carta del deute, entre cabal e guaany, de DCC sòlidos. Ítem, reterem àpocha dels dits avent loch de DCC XXIII sòlidos.

26. En l'edició dels documents s'han seguit els criteris següents: s'han desenvolupat les abreviatures, s'ha puntuat el text, s'han regularitzat les majúscules i minúscules, s'han escrit en versaletes els nombres en xifres romanes i s'han eliminat els punts que els emmarquen.

[3]. Ítem, pagam a'n Mossé Nazan, juheu, de Tàrrega, del qual foren manlevats II mille CC sòlidos de cabal, a for de VII diners per lliura, a I any, feren-li carta, entre cabal y guaayn, de II mille DCCCC LXX sòlidos, los quals los dits paers predecessors nostres posaren en deute en LIIII carta del lur comte, e nos, pagan-li de guaany, oltra lo terme, a for de IIII diners per lliura, CC LXXII sòlidos, VI diners, e, axí, pagan-li, entre cabal y guaany, e cobram la carta del deute, e avem-ne àpocha,

[*Al marge dret:*] III mille, CC XLII sòlidos, VI diners.

[*Al marge esquerre:*] Reterem la carta del deute de quantitat de II mille DCCCC LXX sòlidos, entre cabal e guaany, trencada. Ítem, àpocha de III mille CC XLII sòlidos, VI diners, que pagàrem.

[4]. Ítem, pagam a'n Adret Daviu, juheu, fiyl d'en Daviu Adret, avent loch del dit pare seu, al qual eren deguts per la vila, entre cabal e guaany, v mille CC sòlidos, ab carta pública, e, com comtam ab el, lexans tot lo guaayn, oltra lo terme, e encara de la dita quantitat nos lexà L sòlidos, e, axí, pagan-li, dels quals avem àpoches, e cobram la carta del deute,

[*Al marge dret:*] v mille, CL sòlidos.

[*Al marge esquerre:*] Reterem la carta del deute de quantitat de v mille CC sòlidos, trencada, e II àpoches que mostren que'n an pagats v mille CL sòlidos.

[5]. Ítem, pagam a'n Salamó Nazan, juheu, de Tàrrega, al qual la vila devie, d'una part, entre cabal e guaany, ab I carta pública, v mille CC sòlidos.

Ítem, d'altra part, los quals li eren deguts per la universitat, ab altra carta pública, M CCC L sòlidos barchinonesos.

Ítem, d'altra part, los quals li donam de guaany, com comtam ab el, a rahó de IIII diners per lliura, oltra lo terme contingut en les dites cartes, tro al dia que li fem esta paga, e comptam ab el, DCCC XXVIII sòlidos, IIII diners.

E, axí, són aquestes quantitats, les quals pagam al dit Salamó Nazan, en suma de les quals avem àpocha, e cobram II cartes del deute,

[*Al marge dret:*] VII mille, CCC LXXVIII sòlidos, IIII diners.

[*Al marge esquerre:*] Reterem I carta de v mille CC sòlidos de deute, trencada. Ítem, altra carta de deute, trencada, de M CCC L sòlidos. Ítem, reterem I àpocha de VII mille CCC LXXVIII sòlidos, IIII diners, que'n pagàrem.

[6]. Ítem, pagam a'n Samuel za Porta, juheu, de Tàrrega, al qual la universitat devie, ab carta pública, entre cabal e guaayn, IIII mille DCC XXV sòlidos. E, d'altra part, los quals li donam del guaany, oltra lo terme, a rahó de IIII diners per lliura, tro al dia que comtam ab el, CC XXXVI sòlidos, e, axí, donam al dit Samuel, dels quals avem àpocha, e cobram la carta del deute,

[*Al marge dret:*] IIII mille, DCCCC LXI sòlidos.

[*Al marge esquerre:*] Reterem la carta del deute, trencada, de quantitat de III mille DCC XXV sòlidos, entre cabal e guany. Ítem reterem àpocha de III mille, DCCCC LXI sòlidos, que'n pagàrem.

[7]. Ítem, com la vila fos tenguda e degués a'n Astruch Suyllam Coffen, entre cabal e guaayn, ab IIes cartes, M CCCC III sòlidos, e lo guaayn, oltra lo terme, en les dites cartes contengut, e com nos comtam ab el, xv dies ans de Nadal del an M CCC XXXIII, no·ns volgués fer neguna lexa del guaayn, per tal que d'aquí avant no·ns pogués demanar logre ne pogués fe reeclam de la dita quantitat, posam la dita quantitat e paga del dit juheu en poder d'en Bernat Castel, mercader de Cervera, puixs en Miquel Maeler e en Jacme Miró, paers successors nostres, reeberen-los e feren-ne-se'n carta, e, axí, posam-los per donats als dits paers, qui·ls deven metre en lur reebuda,

[*Al marge dret:*] M CCCC sòlidos.

[*Al marge esquerre:*] Car^a és sens àpocha. Ítem reterem la àpocha.

[...]

Ítem, donam a i juheu que'n Salamó Nazan, juheu, de Tàrrega, tramés a Cervera, a nos, e alongà lo deute que la vila li devie,

[*Al marge dret:*] II sòlidos.

[...]

Ítem, donam a i juheu qui hic aportà i letra d'en Mossé Nazan per lo deute que la vila devie,

[*Al marge dret:*] VI diners.

[...]

Ítem, com en Salamó Azan, juheu, de Tàrrega, agués tramés azí un juheu, procurador seu, qui requerie los paers passats e aquels prohòmens qui per els eren obligats al dit en Salamó que li anassen tenir hostatge a Tàrrega, per tal que lo dit juheu nos alongàs tro aguéssem aüts los diners del violari que aviem venut e que no fees la dita requisició dels hostatges, donam-li per messió e de servey,

[*Al marge dret:*] V sòlidos.

[*Al marge esquerre:*] No y cal àpocha.

[...]

a. Car, *lectura dubtosa*.

Un relat fundador de literatura moderna en llengua hebrea: *En el cor dels mars* (בְּלֵב יָם), de X. Y. Agnon (ש״י עגנון). Traducció de l'hebreu i estudi hermenèutic

Joan FERRER,¹ Oriol PONSATÍ-MURLÀ²

1. Universitat de Girona. ORCID: 0000-0001-5625-4673

2. Universitat de Girona. ORCID: 0000-0002-4804-0568

Rebut: 14.03.2023 — Acceptat: 12.06.2023

Resum. Aquest article presenta, per primera vegada en llengua catalana, la traducció íntegra del relat *En el cor dels mars* (בְּלֵב יָם), del premi Nobel de Literatura (1966) X. Y. Agnon (ש״י עגנון), així com un assaig d'interpretació que intenta proporcionar algunes de les principals claus de lectura d'aquest text, que inaugura la tradició literària moderna en llengua hebrea. Escrit el 1926 i publicat íntegrament per primera vegada el 1934, *En el cor dels mars* relata, en un model estilístic i lingüístic únic i sorprenent, un viatge des del cor de l'hassidisme europeu (la ciutat de Buchach, a la Galítsia avui ucraïnesa) fins a la Terra d'Israel. Aquesta obra, que ja disposava de traduccions en llengües com l'anglès, el francès, l'italià, el castellà, el romanès, el suec o l'ídic, veu aquí per primera vegada la llum en llengua catalana.

Paraules clau: literatura hebrea moderna, X. Y. Agnon, *En el cor dels mars* (בְּלֵב יָם), hassidisme

Correspondència: Autor de la traducció: Joan Ferrer i Costa. Universitat de Girona. Facultat de Lletres. Plaça de Josep Ferrater i Móra, 1. ES-17004 Girona. UE. Tel. 00 34 972 418 200. A/e: joan.ferrer@udg.edu. Autor de l'estudi introductori: Oriol Ponsatí-Murlà. Universitat de Girona. Facultat de Lletres. Plaça de Josep Ferrater i Móra, 1. ES-17004 Girona. UE. Tel. 00 34 972 418 200. A/e: oriol.ponsati@udg.edu.

A foundational story of modern Hebrew literature:

In the heart of the seas (בְּלֵב יָם) by S. Y. Agnon (ש״י עגנון). Translation from Hebrew into Catalan and hermeneutic study

Abstract. This article presents the first full translation into Catalan of *In the heart of the seas* (בְּלֵב יָם), a story by the winner of the 1966 Nobel Prize for Literature S. Y. Agnon (ש״י עגנון), which ushered in the Hebrew language's modern literary tradition. The article also includes an introductory essay that attempts to provide some of the main keys to interpreting the tale. Written in 1926 and first published in its entirety in 1934, *In the heart of the seas* tells the story, using a unique and surprising stylistic and linguistic approach, of a journey from the centre of European Hasidism (the city of Buchach, in the part of the region of Galicia lying in modern-day Ukraine) to the Land of Israel. *In the heart of the seas* has already been translated into languages such as English, French, Italian, Spanish, Romanian, Swedish and Yiddish; here, we offer its first ever translation into Catalan.

Keywords: Modern Hebrew literature, S. Y. Agnon, *In the heart of the seas* (בְּלֵב יָם), Hasidic Judaism

1. Estudi introductori

1.1. *Galítsia, «cruïlla de tots els patiments»*

L'estiu de 1915, l'escriptor austríac Stefan Zweig va viatjar a la regió de Galítsia per comprovar en primera persona els efectes que havien tingut sobre aquest racó de l'Imperi austrohongarès els set mesos (octubre de 1914 - maig de 1915) d'ocupació russa i la posterior ofensiva alemanya que havia permès recuperar la totalitat d'aquell territori. Les llargues cròniques publicades per Zweig a la premsa alemanya entre agost i octubre de 1915 deixen constància del seu zel nacionalista i d'una febre i un entusiasme bel·licistes que, anys més tard, ell mateix procuraria dissimular en el seu cèlebre relat autobiogràfic¹ i que, certament, han aconseguit passar força desapercebudes entre el públic general. Quan Zweig viatja a Galítsia, la petjada de la guerra i de la destrucció

1. Stefan ZWEIF, *El món d'ahir: Memòries d'un europeu*, Barcelona, Quaderns Crema, 2001.

és omnipresent, però l'esforç per la reconstrucció ja ha començat i l'escriptor es mostra admirat per aquest impuls vital irrefrenable:

Aquí encara regna la gran foscor que precedeix el dia, i només s'albira la tímida resplendor de la nova aurora, però aquest pressentiment, aquesta intuïció d'un nou escalf vital, és meravellosa. Potser d'altres, aquí, només hi han percebut l'horror de la destrucció, però jo hi he pres consciència, cada vegada amb més claredat, d'una altra cosa, i això és que en l'abisme del sofriment hi ha una força de vida que no és comparable amb res més d'aquest món, una embriaguesa de renovació, una intensificació de la voluntat interna, desconegudes en el temps ordinari. Aquí, en la guerra em va semblar veure-hi el més gran, però aviat vaig adonar-me que el més poderós és la força que la venç. A cap altre país sentireu avui el poder victoriós de la vida amb tanta intensitat com en aquesta cruïlla de tots els patiments, com a Galítsia, ja que aquest país —que, com un Winkelried a la batalla de Sempach,² ha parat totes les llances que es dirigien contra l'imperi— segueix viu, sagnant i vacil·lant, i coneix el valor de la vida.³

Pres per l'entusiasme de la victòria alemanya, Zweig era més propens a fixar-se en els indicis tímids de reconstrucció que no pas en l'evidència d'una destrucció que era omnipresent. L'escriptor, això no obstant, no pot deixar de certificar que Galítsia és la «cruïlla de tots els patiments». Quan Zweig fa aquesta afirmació, ho fa pensant principalment en l'embat rus que acaba de tenir lloc i que —estem tot just a l'inici de la Primera Guerra Mundial— havia constituït el primer desafiament seriós a la reeixida estratègia alemanya que, fins aleshores, s'havia saldat amb l'ocupació de Bèlgica i Luxemburg i havia demostrat la clara superioritat germànica. Imbuït com està per l'embriaguesa de la victòria alemanya, Zweig no té present que aquesta desgraciada cruïlla ja ha canviat de mans, només en els darrers cent cinquanta anys, fins a tres vegades (Regne de Galítsia i Lodomeria sota la casa d'Habsburg, Imperi d'Àustria, Imperi austrohongarès —sota domini pràctic de la noblesa polonesa—) i, naturalment, no pot preveure que, després del breu període de domini rus de 1914-1915, la resolució de la Gran Guerra partirà Galítsia en dues meitats: l'occidental quedarà sota domini de la restaurada República de Polònia i

2. La figura llegendària de l'heroi suís Arnold von Winkelried està indissociablement unida a la Batalla de Sempach (1386), en què la Confederació Suïssa va vèncer les tropes de Leopold III d'Àustria, duc d'Habsburg.

3. Stefan ZWIG, «La curació de Galítsia», en *El món de 1914*, trad. de Marc Jiménez Buzzi, Girona, Edicions de la Ela Geminada, 2014, p. 760 (publicat a *Neue Freie Presse* (Viena) el 30 d'agost de 1915).

l'oriental gaudirà d'un breu període d'independència abans de caure, primer, en mans soviètiques (República Socialista Soviètica de Galítsia) i, després de la Pau de Riga (1921), en mans poloneses. Vint anys després, durant la Segona Guerra Mundial, la regió tornarà a ser moneda de canvi entre soviètics i alemanys, fins que les conferències de Yalta i Postdam (1945) en decretin l'annexió a la República Socialista Soviètica d'Ucraïna. Galítsia es mantindrà annexionada a Ucraïna en el moment de la proclamació d'independència d'aquest país (1990). I mentre escrivim aquestes línies, diversos mitjans de comunicació informen que la capital de Galítsia, Lviv, acaba d'ésser víctima d'un bombardeig rus que ha provocat la mort de cinc persones civils (9 de març de 2023).

Sí, Galítsia és la cruïlla de tots els patiments, un dels territoris més castigats pels litigis bèl·lics que han transformat les fronteres d'Europa oriental durant els darrers dos-cents anys. No ha deixat de ser-ho mai, i ho és avui, encara. Tot i que Zweig era fill d'una família jueva no practicant i aquesta ascendència l'obligaria, durant els anys trenta, a abandonar l'Alemanya nazi, exiliar-se a Londres i adquirir la nacionalitat britànica, quan viatja a Galítsia no es mostra gens sensible a l'evidència que aquest territori concentra la major part d'assentaments jueus (השטטל *štetl*) de l'Europa oriental i que, per tant, en moltes de les ciutats assolades per la guerra que recorren els seus ulls i descriuen les seves cròniques, la població jueva hi és, encara, majoritària.⁴ Diem *encara*, és clar, perquè aquesta situació canviarà dràsticament a partir de 1939. Primer, amb la deportació massiva de jueus en camps d'extermini a Sibèria després de l'ocupació soviètica. Més tard, amb l'anihilació pràcticament total de la població jueva restant per part de l'Alemanya nazi.

Situada a només cent cinquanta quilòmetres de Lviv, capital de Galítsia, la ciutat natal de Xemuel Yossef Agnon (1888-1970), Buchach, la ciutat d'on parteix el viatge que es descriu a *En el cor dels mars*, la ciutat, per tant, d'on escapen els seus protagonistes, és una ciutat situada al bell mig d'aquesta «cruïlla de tots els patiments», passats, presents i futurs que, al llarg dels segles, han impactat especialment en la població jueva. Una ciutat com la que evocava el poeta, també galitsià, Adam Zagajewski (Lviv, 1945 - Cracòvia, 2021):

4. Vegeu *The YIVO Encyclopedia of Jew in Eastern Europe*, Yale, Institute for Jewish Research i Yale University Press, 2008.

Vaig tornar a la ciutat
 en la qual vaig ser un nen
 i un jove i un vell de trenta anys.
 La ciutat em va rebre indiferentment
 i als carrers els megàfons murmuraven:
 ¿no sents l'estrèpit de les flames?
 Ves-te'n.
 Busca un altre lloc.
 Busca.
 Busca la veritable pàtria.⁵

Zagajewski no era jueu. Va néixer en una Galítsia jueva, però on la presència jueva ja era del tot residual. L'exigència de cercar una «veritable pàtria», per a ell, res té a veure amb la Terra d'Israel. I això no obstant, sent amb la mateixa intensitat que Agnon el sentiment de l'apàtrida. Zagajewski i Agnon són tots dos apàtrides perquè Galítsia ha estat sempre «cruïlla de tots els patiments». Agnon trobarà la veritable pàtria, primer (1908-1913), en una Palestina encara otomana; més tard (1924-1948), en una Palestina britànica, i més tard (1948-1970), en una palestina israeliana.⁶ Dificilment entendríem el sentit del viatge que se'ns descriu a *En el cor dels mars* i el deler d'arribar a la Terra d'Israel per part dels seus protagonistes si no tinguéssim present que, en tot exili, és tant o més important entendre d'on se surt que on s'arriba. On i, és clar, també, quan.

En el cor dels mars va ser escrita l'any 1926 i Agnon en va publicar alguns fragments en un volum miscel·lani, en homenatge al filòsof i teòleg judeo-alemany Franz Rosenzweig (1886-1929). Fins al 1934 no apareixeria sencera, novament en un llibre d'homenatge, aquesta vegada al poeta insígnia de la literatura hebrea, Hayyim Nahman Bialik (1873-1934). Bialik morí aquell mateix any, però lloà públicament la novel·la d'Agnon, la qual cosa contribuï d'una manera important al seu reconeixement i projecció. Convé no perdre de vista, per tant, que el moment en què s'escriu la novel·la és posterior a la Primera Guerra Mundial i al panorama de destrucció descrit per

5. Adam ZAGAJEWSKI. «Busca», en *Terra del foc*, trad. de Xavier Farré, Barcelona, Quaderns Crema, 2004, p. 27.

6. Ens abstenim, aquí, de proporcionar les dades biogràfiques d'Agnon estrictament necessàries per a situar la novel·la que introduïm i remetem el lector a la biografia escrita per Dan LAOR: *S. Y. Agnon: A biography* (en hebreu) i a les primeres pàgines de l'article de Joan FERRER *et alii* publicat a *Tamid*, 11 (2015). Vegeu la bibliografia.

Zweig, però força anterior, encara, a la Segona Guerra Mundial. Igualment, hem de tenir present que Agnon havia abandonat la seva ciutat natal, Buchach, el 1907, amb només dinou anys, i quan escriu *En el cor dels mars* ja és a la Palestina sota mandat britànic, després d'haver passat gairebé una dècada a Alemanya. I, per acabar-ho de complicar, l'autor evita deliberadament situar temporalment l'acció de la novel·la amb exactitud, però alguns elements de crítica interna⁷ ens permeten ubicar-la vers 1835, molt abans, per tant, de la Primera Aliyyà (1881-1903), que iniciaria les successives onades de retorn de la diàspora a la Terra d'Israel, i molt abans, no cal dir, de la Segona Aliyyà (1904-1914), dins la qual s'inscriu el periple vital d'Agnon mateix. En definitiva, diguem-ho clar: *En el cor dels mars* és una obra el temps de la qual no correspon ni al present de l'autor que l'escriu ni a un passat històric fefaent. És una obra, per tant, fora del temps, perquè no és pas una novel·la històrica, sinó una novel·la que vol construir una història, una llegenda, un mite. Aquesta realitat intemporal queda establerta des de la primera frase: «Abans que els primers hassids pugessin a la terra d'Israel». Perquè el que se'ns explicarà tot seguit serà, és clar, l'ascens a la Terra d'Israel d'un grup d'hassids que ho haurien fet (de manera impossible) abans que els primers hassids ho fessin.

1.2. *Els mars i els dies*

L'argument de la *nouvelle* que presentem és tan simple com insondable. És simple perquè el que en podríem dir estrictament la trama del relat es deixaria resumir, més o menys, de la manera següent: deu homes i set dones es troben a Buchach i decideixen emprendre un viatge fins a la Terra d'Israel.⁸ Per fer-ho, hauran de travessar Moldàvia i Romania

7. En el segon capítol d'*En el cor dels mars*, Agnon esmenta la seva pròpia obra *L'allunyat* (1923), l'acció de la qual transcorria el 1815. Rabí Gerxom és un personatge comú a totes dues novel·les i els fets que tenen lloc a *En el cor dels mars* haurien hagut de transcórrer uns vint anys després dels que se'ns narren a *L'allunyat*.

8. En aquest text, farem servir l'expressió d'arrel bíblica *Terra d'Israel* (ארץ ישראל) per a designar el regne bíblic d'Israel tal com és descrit, a grans trets i de manera no del tot coincident, en Nm 34,1-2 i Ez 47,13-20, un territori que abraçava el Líban i, fins i tot, part de Síria. Convé no confondre en cap cas aquesta designació amb la del modern Estat d'Israel (1948).

fins a arribar a Galați, baixaran en barca pel riu Danubi fins a la ciutat costanera de Vylkove i aquí s'embarcaran i solcaran el mar Negre fins a Istanbul. A Istanbul s'embarcaran novament a través del Mar Egeu, però una forta tempesta els desorientarà i, quan ja estan convençuts d'arribar a les envistes de la Terra d'Israel, resultarà que han reulat i tornen a ser davant la capital turca. Emprendran novament el viatge des d'Istanbul i, aquesta vegada sí, finalment, aconseguiran arribar al port de Jafa i, d'aquí, a Jerusalem. L'argument, efectivament, presenta ben poques dificultats i caldria completar-lo, només, amb les peripècies pròpies de qualsevol viatge d'aquesta durada (no en sabem exactament els dies) i longitud (uns tres mil cinc-cents quilòmetres). Ara bé, tot a *En el cor dels mars* sembla amagar sentits ocults i que ens endinsen molt més enllà del que la superfície del relat podria donar-nos a entendre. D'entrada, deu homes i set dones vol dir, en realitat, set homes amb les seves set dones i tres homes més tots sols, disset en total. I dir: $7 + 7 + 3 = 17$ ja equival a posar en marxa tot un imaginari numèric d'arrel bíblica. Agnon ens proporciona el nom de tots aquests protagonistes, excepte d'un, «el nom del qual hem oblidat» (cap. 2), la qual cosa resulta, si més no, sorprenent, però no pas menys sorprenent que, a mig viatge, quan els protagonistes s'embarquen a Vylkove, es descuidin un dels seus companys a terra ferma. És a dir, que hi ha un personatge de qui oblidem el nom i un altre que oblidem directament. No és qualsevol personatge, d'altra banda, sinó ni més ni menys que el protagonista de la història, Hananyà, que desapareix al capítol 8, encara no a la meitat de la història, i no en tornarem a saber res més fins a la recta final de la novella, al capítol 12. La qual cosa equival a dir que *En el cor dels mars* és la història, també, d'una absència sorprenent: la del seu principal protagonista. I, en contrast amb aquesta absència (tothora present, perquè els seus companys no deixen d'evocar-lo i recordar-lo fins que no s'hi retroben), una presència que se'ns escola: la de l'autor mateix. Agnon s'introdueix a si mateix en la seva obra com un dels disset personatges que viatgen a la Terra d'Israel: «I va entrar rabí Xemuel Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita» (cap. 2). Si la d'Hananyà és una absència present, la d'Agnon dins la ficció és una presència absent perquè la transformació de l'autor en personatge ens l'apropa com a mínim en la mateixa mesura que ens l'allunya, la seva presència s'intensifica i alhora es difumina: qui (i on) és, finalment, Xemuel Yossef (autor) un cop ha entrat dins la seva obra i qui (i on) és Xemuel Yossef (personatge) un cop s'ha erigit en autor de si mateix? El joc d'absències i

presències no s'acaba, però, aquí. Una de les històries laterals de la novel·la, aparentment anecdòtica però que aconsegueix convertir-se en un dels fils que relliga tot el relat, és la del bandit jueu Zuixa, desaparegut després del seu assassinat i recercat desesperadament per la seva vídua. Tot i que la mort de Zuixa havia tingut lloc abans d'iniciar-se, pròpiament, el relat del viatge, el bandoler aconsegueix convertir-se en un personatge ben present pel simple fet que la seva dona no deixa de buscar-lo («aquesta dona encara no havia desesperat d'ell i el cercava d'un lloc a l'altre», cap. 6) i arriba a desplaçar-se fins a Vylkove, seguint les indicacions de rabí Meïr de Przemyśl. Serà a Vylkove on Hananyà desapareixerà per resoldre, precisament, la desaparició de Zuixa. I, d'aquesta manera, una desaparició n'explica una altra i tant una absència com l'altra s'acaben resolent en presència.

Però, posats a buscar càrrega de profunditat en allò aparentment simple, podríem començar pel títol mateix: *En el cor dels mars* (בְּלֶבֶב יָמִים). El sintagma, sense verb, ens remet a Jonàs 2,4, a l'oració que el profeta adreça al Senyor després de tres dies i tres nits dins del ventre del peix, just abans de ser-ne alliberat. Quina relació tenen, però, els mars de Jonàs amb els mars d'Agnon? La més òbvia, naturalment, és que en el relat d'Agnon hi apareix no un, sinó dos mars (Negre i Mediterrani) i, encara, una llarga travessia fluvial Danubi avall, des de Galați fins a Vylkove. Efectivament, la immensa major part del viatge és realitzada per mar i és sobre una embarcació que els nostres protagonistes pateixen tempestes terribles, temen acabar morts i insepults *en el cor del mar*, tenen visions, evoquen navegacions bíbliques i resen diversos passatges de la Bíblia hebrea, entre els quals —en un nou gir metaliterari per part d'Agnon— «els vuit versets que va pregar Jonàs en el ventre del peix» (cap. 8), és a dir, Jonàs 2,3-10, el mateix passatge dins del qual apareix la frase que dona títol a la novel·la. Però Agnon vincula explícitament fins a tres vegades, dins del seu relat, l'expressió «en el cor dels mars» amb la travessia fantàstica realitzada per Hananyà a bord del seu mocador desplegat per indicació divina:

Les ones del mar es gronxen i van d'ací d'allà. En surten espurnes de llum i un mocador hi sura al damunt, com un vaixell en el cor del mar. I un home seu damunt del mocador amb la cara cap a orient. [...] Cada vegada que ataïllaven el mar veien davant d'ells espurnes de llum que sortien del mar i un mocador que hi surava, com un vaixell en el cor del mar, i un home que seia sobre el mocador amb la cara cap a orient (cap. 9).

I la vinculació és reblada en el darrer paràgraf de la novella:

[...] fins que jo em vaig alçar per escriure les aventures d'Hananyà en un llibre, que he intitulat *En el cor dels mars*, en el bon nom d'Hananayà —que sobre ell sigui la pau—, que va entrar en el cor dels mars i en va sortir estalvi.

Novament, però, la relació és massa simple per no permetre lectures més profitoses. La travessia d'Hananyà té, al capdavant —en el context d'un relat de caràcter eminentment realista— el paper, gairebé, d'una interpolació fantasiosa. El contrast entre els detalls perfectament banals i quotidians que Agnon s'entreté a desplegar davant dels ulls del lector i el meravellós viatge nàutic de milers de quilòmetres sobre un mocador per part d'Hananyà és massa accentuat. Aquí convé apuntar, com a mínim, tres coses.

En primer lloc, a la referència a Jonàs 2, 4, caldria afegir-hi, com a mínim, les cinc vegades que l'expressió **בְּלִבְּיָמִים** apareix en els capítols 27 i 28 d'Ezequiel:

בְּלִבְּיָמִים, גְּבוּלֵיָּךְ; בְּנִיךָ, כָּלְלוּ יָפִיךָ («Tenies el recinte al cor dels mars; els qui et van edificar t'havien fet d'allò més bella.» Ezequiel 27,4; traducció de la BCI.)

אֲנִיּוֹת תַּרְשִׁישׁ, שְׂרוֹתֶיךָ מִעֲרָבָד; וְתַמְלָאֵי וְתַכְכְּדֵי מָאָד, בְּלִבְּיָמִים («Amb grans vaixells de Tarsis transportaves les mercaderies. Anaves plena, carregada fins dalt en el cor dels mars.» Ezequiel 27,25; traducció de la BCI.)

בְּמִים רַבִּים הִבְאוּךָ, הַשָּׁטִיִּם אֶתְךָ; רוּחַ, הִקְדִּים, שְׁבָרְךָ, בְּלִבְּיָמִים («Els teus remers t'havien dut a alta mar quan el vent de llevant et va desarborar en el cor mateix dels mars.» Ezequiel 27,26; traducció de la BCI.)

אֵל אֲנִי, מוֹשֵׁב אֱלֹהִים יִשְׁבְּתִי, בְּלִבְּיָמִים («Soc un déu, visc en una seu divina en el cor mateix dels mars.» Ezequiel 28,2; traducció de la BCI.)

לְשַׁחַת, יוֹרְדוּךָ; וְמָתָה מְמוֹתֵי חָלָל, בְּלִבְּיָמִים («Et faran baixar a la fossa i moriràs de mort violenta en el cor mateix dels mars» Ezequiel 28,8; traducció de la BCI.)

Els capítols 27 i 28 del llibre d'Ezequiel estan situats enmig del bloc de vuit capítols (25-32) que aquest llibre dedica al judici de Déu contra les nacions dels ammonites, moabites, edomites, filisteus (25), contra Tir (26-28) i contra Egipte (29-32). A diferència del que succeeix en el llibre de Jonàs, on l'expressió **בְּלִבְּיָמִים** té un sentit exclusivament de profunda tribulació, en Ezequiel passa de designar l'auge i la plenitud de la ciutat de Tir, tant per la seva situació («en el cor dels mars») com per la seva activitat comercial (que li permet transportar mercaderies «en el cor dels mars»), a indicar la

seva decadència i el seu naufragi figurat («el vent de llevant et va desarborar en el cor mateix dels mars»). És a dir, l'expressió pren un caire dinàmic, que primer denota plenitud i, més tard, certifica la ruïna de la ciutat. El motiu d'aquesta ruïna no és altre que la seva altivesa, l'oblit de Déu i la supèrbia de pretendre suplantar-lo («La teva supèrbia t'ha fet dir: “Soc un déu, visc en una seu divina en el cor mateix dels mars», Ezequiel 28,2) i el consegüent càstig mitjançant l'enviament d'uns «estrangers, els més violents de tots els pobles», que «et faran baixar a la fossa i moriràs de mort violenta en el cor mateix dels mars» (Ezequiel 28,7-8). Es fa difícil imaginar que Agnon no tingués presents aquestes reiterades referències al cor dels mars en el text d'Ezequiel, que multipliquen els sentits que podem donar al títol. Més enllà del viatge per mar (o per mars) des de Galítsia fins a la Terra d'Israel i de la referència a la pregària de Jonàs des del ventre del peix, la incorporació dels sentits acumulats en Ezequiel ens permet llegir el títol d'Agnon —i, per extensió, el conjunt de la novel·la— com una referència a l'auge i declivi de la Terra d'Israel (hem de tenir present que Tir, la ciutat de la complanta que recull Ezequiel, formava part d'una de les dotze tribus d'Israel, la d'Aser, fill de Jacob) i alhora com el reconeixement d'una culpa col·lectiva, la d'haver-se oblidat i allunyat de la Terra d'Israel i no haver complert el precepte de residir-hi, i fins i tot com una explicació de les vicissituds viscudes a la diàspora per part del poble jueu, en mans d'«estrangers, els més violents de tots els pobles».

En segon lloc, tot i que sigui Agnon mateix qui estableixi, en el darrer paràgraf de la novel·la, la vinculació explícita entre l'expressió **בְּלִבָּב יָמִים** i el viatge prodigiós d'Hananyà sobre el seu mocador mars a través, no podem passar per alt que aquesta imatge té un rerefons clarament hellènic. I aquesta constituirà una de les virtuts del text que tenim entre mans. La història d'Agnon és, indubtablement, una història jueva, forjada mitjançant una llengua, un estil i un sistema de referents inequívocament jueus. Però Agnon sap, igualment, obrir aquesta construcció èpica hebrea a una dimensió hellenística i dona lloc, d'aquesta manera, a una original síntesi hebrea-hellenística. Ho fa de manera clara en el capítol 8, quan la llegenda dels nens que canten des del fons del mar és reelaborada de tal manera que dialogui amb el cèlebre passatge de l'*Odissea* (XII, 158-200) en què es desplega l'episodi d'Ulisses i les sirenes:

I hem sentit de gent que diu la veritat un fet que s'esdevingué a gent que navegaven pel Mar Gran cap a la Terra d'Israel i que van sentir una veu agradable i

volien saltar enmig del mar per poder anar darrere la veu; els mariners els van haver de lligar amb els seus cinturons fins que la nau no es va haver allunyat d'allà (cap. 8).

I ho fa, no pas de manera menys clara, precisament amb la història clau de la navegació d'Hananyà sobre el seu mocador, que no pot deixar d'evocar el passatge de l'*Odissea* (V, 333-462) en què Ulisses sobreviu a alta mar, després de la destrucció del rai que s'havia construït abans d'abandonar l'illa d'Ogígia, gràcies al vel que Ino Leucòtea li proporciona i que, estès sota el seu pit, li permet navegar durant dos dies i dues nits sense negar-se.

I hi ha, finalment, encara, un tercer aspecte sobre el títol que no pot deixar de cridar-nos l'atenció. Més enllà, com hem vist, de les seves múltiples resonàncies bíbliques, el títol **יָמִים בְּלֵבב יָמִים** presenta una ambigüïtat que no pot ser casual. La proximitat gràfica i fonètica entre **יָמִים** (*yamim* 'mars') i **יָמִים** (*yomim* 'dies') obre la porta a transitar d'*En el cor dels mars* a *En el cor dels dies*. Totes les calamitats viscudes pel poble jueu a la diàspora al llarg dels segles teixeixen, al capdavant, una història i, fins i tot, una filosofia de la història, en què la tensió entre la història bíblica i la història de les vicissituds del poble d'Israel a l'exili són inseparables. Aquesta tensió situa la noció de *retorn* (el *νόστος* grec, la promesa del retorn, **קִיבוּץ גְּלוּיּוֹת**, que trobem en Deuteronomi 30,1-5 en la cultura jueva) al bell mig de qualsevol concepció històrica en clau jueva. El retorn que ens és narrat a *En el cor dels mars* és, doncs, un retorn que esdevé clau de volta d'una anomalia històrica, resol aquesta anomalia i, d'algun manera, esdevé el fi i el final d'una història. Retornar equival a penetrar en el cor dels dies, a deixar enrere una història d'exili i sofriment. D'Hananyà, Agnon ens recorda en dues ocasions les penalitats que ha sofert *durant dies* per poder pujar a la Terra d'Israel:

[...] va penar durant molts dies sols per poder pujar a la Terra d'Israel (cap. 11).

[...] quants de dies Hananyà havia penat amb ells, quantes desventures havia hagut de passar i sols per poder pujar a la Terra d'Israel! (cap. 12).

Un cop arribat a la Terra d'Israel, en canvi, se'ns en diu que: «Hananyà va allargar els seus dies i anys i cada any que passava afegia força i vigor» (cap. 14). D'aquesta manera, espai (els mars) i temps (els dies) queden íntimament fusionats en el relat d'Agnon. Cap història no es pot separar dels escenaris en què aquesta història té lloc. En el cas de la història jueva, els llocs determinen els temps i el Temps es resol en el Lloc.

1.3. *Hananyà: l'antiheroi*

Tot i les referències que, dins d'*En el cor dels mars*, ens permeten vincular l'èpopeia jueva amb l'imaginari grec, Hananyà té poc a veure amb Ulisses. La seva virtut no rau ni en la força ni en l'enginy, sinó, ben al contrari, en un sentit d'humanitat i una santa simplicitat que el mantenen sempre amatent a les necessitats que sorgeixen al seu voltant. Aquesta deferència constant d'Hananyà envers tot allò que l'envolta no es limita a les persones, sinó que ateny tota mena d'objectes i la seva actitud envers ells revela tota una ètica i una estètica de la matèria:

No soc ni courer ni relligador de llibres, però quan veig un objecte malmès m'ompló de compassió per ell i em dic: «Aquest objecte demana una reparació», i el Sant Beneït em diu: «Fes així o fes aixà», i jo ho faig (cap. 1).

Hananyà no és ni courer ni relligador de llibres, però adoba els canelobres rovellats fins que «són dignes de fer pujar la llum davant d'Aquell qui la llum és per a Ell a Sió» (cap. 1), fixa els canelobres en bols plens d'oli, frega i poleix la pica, la galleda, els objectes sagrats i «tots els objectes on s'amaga la Divina Presència» (cap. 1), repara els llibres estripats i els relliga amb cobertes noves i els folra amb pells boniques. Tampoc no és fuster, però construeix cofres per a tots els seus companys de viatge i els pinta de color vermell «perquè és un color bonic per als objectes» (cap. 1) i construeix una arca per al llibre de la Torà, especialment clivellada amb claus de fusta. Tampoc no és cotxer, però mena amb destresa un dels dos carros —aquell en el qual viatgen les dones—, tot i reconèixer no haver-ho fet mai abans: «Mai de la vida no havia menat ni un carro ni cavalls fora d'una vegada que vaig veure un jueu que es negava en el riu amb els seus cavalls, que els en vaig fer sortir i els vaig portar a casa» (cap. 3). Així, la destresa no és fruit ni de l'aprenentatge ni de la competència tècnica, sinó que es converteix en una característica moral: qui fa les coses ben fetes sap fer bé les coses. Ell, però, que fa cofres per a tothom, no se'n fa cap per a ell, i es conforma amb el seu mocador de farcell. Aquest seu mocador és tot un símbol de la seva senzillesa, i apareix reiteradament al llarg del relat. No és gens estrany que sigui sobre aquest mocador, justament, que Hananyà empenydrà el seu viatge prodigiós sobre les ones. Al llarg del relat, diversos dels seus companys de pelegrinatge intenten convèncer-lo que substitueixi el farcell per un altre objecte més pràctic. Péssah li ofereix un cinturó perquè no hagi de «desembolicar i embolicar, embolicar i desemboli-

car» cada vegada que arriba l'hora de la pregària i Hananyà ha de desfer l'embalum del seu farcell. La seva resposta, però, és: «Cal tractar amb respecte els objectes; fins i tot si en trobeu un de més bonic que el d'abans, no l'heu pas d'arraconar» (cap. 11). Igualment, Milkà li havia regalat una saca per a tragar els seus estris, però ell continuà fent servir el mocador de farcell, preguntant-se si «el fet que el mocador no tingui boca m'autoritza a menysprear-lo» (cap. 11).

D'Hananyà no n'arribem a saber ni els orígens, ni l'ofici, ni la família. Tot el que sabem del seu passat es redueix al conjunt de les penalitats que ha sofert per arribar, des de la seva ciutat, fins a Buchach, d'on partirà la comitiva que viatjarà fins a la Terra d'Israel i on comença, pròpiament, la novel·la d'Agnon. Interrogat pels seus companys de viatge sobre on ha estat, respon, de manera sibil·lina: «on he estat i on no he estat» (cap. 1). Hananyà ha estat on ha estat i on no ha estat, és clar, perquè els fets que constitueixen la seva història i que marquen el seu periple no són ben bé seus, sinó perfectament comuns. És a dir, tant allò que tenen d'extraordinari (no comú) com allò que tenen de comú (no extraordinari) constitueix, al capdavant, una experiència tristament comuna, compartida pel conjunt del poble jueu. La característica principal de l'antiheroi Hananyà és, en realitat, la seva manca absoluta de singularitat, la seva capacitat per dissoldre la seva personalitat en una personalitat col·lectiva que és la suma de persones perfectament anònimes, tot el bagatge de les quals és la simplicitat, l'observança de la llei jueva, la fe en una promesa, la diligència en el treball, el nodriment de la pregària. Si Hananyà pot (des)aparèixer durant bona part del relat és perquè el seu personatge representa, de fet, l'heroi ocult, la presència del qual es revela amagant-se, revelant-se sempre des de la discreció.

El perfil desdibuixat d'Hananyà és, al capdavant, la transposició literària d'un malestar, d'un desarrelament i d'una desorientació. Un dels passatges en què aquesta manca d'orientació es fa més evident és en el relat de la seva arribada en un país on «hi havia treball cada dia i no tenien ni dissabtes ni festes, fins que vaig oblidar quan era dissabte i no em movia mai d'un lloc a un altre sinó per dues mil colzades» (cap. 1). Díficilment es podia expressar de manera més simple i efectiva la pèrdua absoluta de la noció del temps, similar a la del presoner que arriba a perdre el compte dels dies que fa que es troba engabiat o que no és capaç de distingir el dia de la nit. Les precaucions d'Hananyà per no caminar cap dia més de dues mil colzades, per assegurar-se que no ho està fent en dissabte, acaben servint-li de ben poc. El dia que es decideix a pujar en

un carruatge i encaminar-se a la ciutat és ni més ni menys que el de la festa de Yom Kippur, el dissabte de tots els dissabtes, una jornada d'estricta descans (Levític 16,29; 23, 27).

El caràcter intemporal que més amunt apuntàvem i que és una característica del conjunt de la novel·la, doncs, es plasma de manera especialment eficient en la caracterització del seu protagonista Hananya, un home que no troba *el seu temps* fins que no s'estableix a la Terra d'Israel. El model de llengua i l'estil utilitzats per Agnon reforcen igualment aquest caràcter llegendari, temporalment indefinit. D'entrada, Agnon opta per no escriure netalement en ídix, la llengua viva dels llogarets jueus de Centreeuropa i escollida pel també premi Nobel Isaac Bashevis Singer (Leoncin, Polònia, 1903 - Surfside, Florida, 1991), sinó en un hebreu molt característic i amb una important influència de l'ídix, però que mira deliberadament cap a un passat mític: la llengua dels llibres de pietat jueus dels segles XVIII i XIX. El resultat: una obra creada en ple segle XX, però a partir d'un material que prové d'un món pretèrit, que ja no és. A cap lector hebreu que s'apropi a aquesta obra d'Agnon en la seva versió original no se li escapa aquest seu caràcter literalment *intempestiu*. La temptació per part del traductor de salvar aquest escull per proporcionar al lector d'avui un text menys extemporani no és pas poc important. I no tots els traductors (n'hi ha versions en alemany, anglès, italià, castellà, francès, romanès, suec, ídix...) s'hi han sabut resistir amb prou força. La traducció del doctor Joan Ferrer que ara introduïm constitueix un autèntic *tour de force* que vetlla tothora per ser fidel al model de llengua i a l'estil d'Agnon, preserva la literalitat del text, també —o sobretot— allà on aquest es revesteix d'una deliberada estranyesa, i no escatima, per tant, al lector una experiència de lectura tan propera com pugui ser-ho la que porti a terme un lector competent en la llengua original de l'autor. Al capdavall, és aquest estil únic el que converteix *En el cor dels mars* en un relat fundador de la literatura moderna en llengua hebrea i converteix Agnon en un puntal de la seva tradició, mundialment reconegut en forma de Premi Nobel l'any 1966.

2. *En el cor dels mars*⁹

Capítol 1

Pols de camins

Abans que els primers hassids¹⁰ pugessin¹¹ a la Terra d'Israel, un home que es deia Hananyà feu cap a la seva casa d'estudi.¹² Duia els vestits estripats i els peus embolcallats amb parracs; anava amb els peus sense calçar i els cabells del cap i els pèls de la barba eren coberts per la pols dels camins. Tots els seus béns eren en un mocador de farcell que duia a la mà. Va dir Hananyà als nostres benivolguts:¹³ «Fills del Déu viu, he sentit que us prepareu per pujar a la Terra d'Israel: si us plau, apunteu-me en el vostre quadern!» Li van dir: «El qui ens farà pujar a nosaltres, també et farà pujar a tu.» I el van inscriure a la seva llista i li van donar estada a la casa d'estudi. Es va alegrar amb ells perquè pujarien junts i ells es van sentir contents de poder completar el *minyān*¹⁴ per al trajecte.

9. Traduïm l'edició de *ימים בלבב ימים* publicada per Schocken a Tel-Aviv l'any 1956. Hem tingut en compte les traduccions següents, tot i que la nostra versió, que intenta reproduir l'estil singularíssim d'Agnon, és independent de la resta de les versions: Xemuél Yossef AGNON, *In the heart of the seas*, trad. d'I. M. Lask, Nova York, Schocken, 1947; Xemuél Yossef AGNON, *En el corazón de los mares*, trad. d'Àngel Sabrido i Martín Escurdia, Barcelona, Plaza y Janés, 1967; Xemuél Yossef AGNON, *Au cœur des mers*, trad. de l'hebreu d'Emmanuel Moses, París, Gallimard, 2008; Xemuél Yossef AGNON, *Nel cuore dei mari*, a cura d'Ariel Rathaus, Milà, Adelphi, 2013.

10. Són els seguidors del moviment de renovació del judaisme que s'escampà per l'Europa oriental a partir de mitjan segle XVIII entre els adeptes del predicador carismàtic Israel ben Elièzer, conegut com el *Baal Xem Tob* el 'Senyor del bon Nom [de Déu]'. L'hassidisme comportà una profunda renovació interior de l'experiència religiosa jueva. Cf. Jean BAUMGARTEN, *La naissance du hassidisme*, París, Albin Michel, 2006; Nahman de Bratslav, *Contes cabalistics*, edició bilingüe, ed. i trad. de Joan Ferrer i Jordi Sidera, Barcelona, Fragmenta, 2016.

11. El tractat Zebahim del Talmud de Babilònia 54b diu: *וארץ ישראל גבוהה מכל ארצות* 'la Terra d'Israel és més alta que totes les terres'. Es refereix, és clar, a la seva alçària espiritual. Per això, en la tradició jueva s'usa el verb *pujar* per a indicar un pelegrinatge a Terra Santa o bé la immigració per a establir-se a Israel.

12. Cambra en una sinagoga —o la mateixa sinagoga— on els homes piadosos passaven moltes hores pregant o estudiant els llibres de la tradició religiosa del judaisme.

13. Més literalment: «els homes de la nostra pau».

14. És el nombre prescrit de deu homes adults des del punt de vista religiós (és a dir, que ja hagin fet tretze anys) que és necessari per a constituir una comunitat i, així, poder celebrar la litúrgia pública.

Els nostres benvolguts van dir a Hananyà: «Es veu que has petjat molts de camins amb els teus peus.» Els va dir: «Així són els fets. El meu camí no ha estat curt.» Li van dir: «On has estat?» Els va dir: «On he estat i on no he estat.» El van fer girar amb paraules fins que va començar a enumerar tots els seus viatges.

Va dir Hananyà: «Al començament vaig anar de la meua ciutat a una altra ciutat i d'aquella ciutat a una altra ciutat. Així vaig anar de lloc a lloc fins que vaig arribar als confins d'un altre país on no deixaven que cap home travessés si no pagava un impost al rei. Em van prendre els diners i em van despullar —nu— i no em van deixar res més que un mocador per a cobrir-me. Els homes de la ciutat es van apiadar de mi, em van vestir i em van donar tot el que em mancava: un tallit, unes filactèries i un xal petit amb serrells rituals.¹⁵ En aquell país el fred mana allí la majoria dels dies de l'any: per la festa de les Setmanes¹⁶ hi ha neu a les cases i per la festa de les Cabanyelles¹⁷ cap home no pot agafar amb la mà la branca de palmera¹⁸ per causa del fred; i no tenen poncems, de manera que les comunitats se n'han de repartir un de sol: un grill per a una comunitat i un grill per a una altra comunitat. I santifiquen el dissabte amb pans negres¹⁹ i la “separació”²⁰ amb llet perquè no tenen ni un bocí de farina neta ni vi. I quan els vaig dir cap a on anava em van prendre per un exagerat perquè en els dies de la seva vida no havien mai sentit a dir que un home anés a la Terra d'Israel. I jo mateix vaig començar a dubtar que

15. El tallit és el xal ritual amb serrells als quatre angles que els homes porten durant algunes pregàries; les filactèries són uns estoigs de cuir que contenen pergamins amb fragments de la Torà o del Pentateuc que els homes jueus duen durant la pregària matinal dels dies feiners (l'un va lligat al braç esquerre i l'altre al front); el xal petit amb serrells rituals és una mena de samarreta rectangular o ponxo que porta cosides unes borles o serrells als quatre angles; els hassids els solen portar a sota del vestit ordinari.

16. És la festa de Pentecosta, que se celebra set setmanes després de la festa de Pasqua, cap a finals del mes de maig o a principi de juny. Celebra el lliurament de la Llei de Déu al Sinaí.

17. És la festa de Sukkot o dels Tabernacles, que se celebra el mes de setembre o d'octubre. Recorda l'època en què el poble d'Israel vivia en tendes en el desert després de la seva sortida d'Egipte.

18. En la festa de les Cabanyelles hi ha el costum de portar a la sinagoga les quatre espècies: una branca de palmera, una de salze, una altra de murtra i un poncem (fruit del poncemer, d'aspecte semblant a la llimona).

19. El pa per a la celebració del dissabte ha de ser blanc.

20. La pregària que assenyala la fi del dissabte, que va acompanyada de tres benediccions, una de les quals es pronuncia sobre el vi.

la Terra d'Israel existís en aquest món, fins que els vaig deixar i me'n vaig anar. Jo deia: "Val més morir pel camí que desesperar de la Terra d'Israel." No recordo quan vaig caminar ni en quins llocs vaig ser fins que vaig arribar a una espluga de bandits. Els bandolers em vam permetre d'estar amb ells i no em van fer res, però cada vegada que eixien a atracar la gent em deien que pregués per ells perquè no fossin enxampats. La majoria eren homes mesurats i persones compassives que sostenien l'indigent en l'hora de fretura i creien en el Creador de l'univers i que quan juraven per Aquell qui viu eternament no es desdeien de les seves paraules ni que els prenguessin llurs vides. No havien estat pas bandolers des del principi, sinó que uns prínceps els asserviren i van haver de deixar llurs camps i dedicar les mans al pillatge. En vaig veure un que portava filactèries i em vaig errar en pensar-me que era jueu, però de fet no era jueu, sinó que l'arxibandoler d'abans solia portar filactèries i quan va ser mort, ell li va prendre les filactèries. I així fou com va ser mort l'arxibandoler: ell solia deixar en dipòsit el botí en mans d'un capellà grec. Una vegada el capellà va negar que hagués rebut el dipòsit i l'arxibandoler el va amenaçar que en prendria venjança. Aleshores el capellà el va delatar davant del rei i el rei va manar que el matessin. Quan sortia per a ser matat, li van dir: "Si ens reveles el lloc dels teus companys et deixarem anar." Els va dir: "Feu el que hàgiu de fer." Van estrènyer la corda al voltant del seu coll i va lliurar la seva ànima. A l'hora de la mort va dir: "Ai de mi per la meva dona! Ai de mi pels meus fills, que us deixo orfes!"»

I Hananyà va dir: «Una vegada el bandoler de les filactèries volia portar-me a la Terra d'Israel a través d'una foradada; però em va entrar en el cor el pensament que no era pas la voluntat del Beneït que tingués per acompanyant d'honor un bandoler. I després que m'hagués entrat en el cor aquest pensament ja no vaig anar amb ell perquè si hagués estat la voluntat del Beneït que anés amb ell, de cap manera no m'hauria entrat en el cor una pensada com ara aquesta. Em va fer vergonya no haver acceptat el seu favor i me'n vaig anar a un altre país. En aquell país hi havia treball cada dia i no tenien ni dissabtes ni festes, fins que vaig oblidar quan era dissabte i no em movia mai d'un lloc a un altre sinó per dues mil colzades²¹ per dia, no fos cas que fos dissabte aquell dia o que fos un dia de festa. Una vegada em vaig trobar un senyor pel camí. Va dir: "On vas?" Li vaig dir: "A la ciutat." Em va invitar a pujar al seu

21. Les lleis jueves sobre el dissabte —especificades en el tractat Eruvin de la Mixnà— sols permeten caminar dues mil colzades (uns dos quilòmetres) els dissabtes i els dies festius.

carruatge. En veure que no hi pujava va alçar la veu i cridà: “Xadday.”²² Ell parlava en llengua polonesa i en polonès “siadaj” significa “seu”. Aleshores va desaparèixer de mi l’escrúpol: vaig pensar que volia dir el Nom Sant, vaig fer un salt i vaig pujar al seu carruatge. Aquell dia era el dia de l’Expiació,²³ però jo no ho sabia fins que no vam arribar a la ciutat on feien la pregària de *Nei-là*.²⁴ Tot seguit vaig saltar fora del carruatge, em vaig llevar el calçat i vaig entrar a la sinagoga, vaig quedar estès a terra tota la nit i tot l’endemà. Vaig sentir que esmentaven la Terra d’Israel. Vaig parar atenció i vaig sentir dir que els homes de Buchach havien decidit de pujar a la Terra. Immediatament em vaig posar dempeus i vaig fer camí vers vosaltres. Com que anava descalç se’m van inflar els peus i la meva caminada es va fer llarga.»

Van anar a cercar i li van portar unes sabates, però no les va acceptar. Li van dir: «Rabí Aqibà²⁵ va prescriure set coses, i una d’aquestes era “sigues curós amb el calçat”.» Va dir Hananyà: «Els meus peus, que no han percebut la santedat del dia de l’Expiació, aniran descalços.»

Després d’haver acabat Hananyà d’explicar totes les coses, va deslligar el seu farcell i en feu sortir el llibre dels Salms²⁶ i el va llegir fins que va arribar l’hora de la pregària de la tarda. Després de la pregària va agafar una llàntia i va tornar a llegir. Va veure que el canelobre tenia rovell, va agafar el seu farcell i hi va fer una marca. L’endemà, quan va treure el tallit i les filactèries del farcell va dir: «Aquesta marca, per què és? —Pel canelobre, que és rovellat.» Va agafar el canelobre i tots els altres llumeners de la casa d’estudi, va barrejar sorra i aigua i anà a seure darrere l’estufa i els va fregar i enllustrar fins que van resplendir com peces noves. Aquell dia van dir: «Els canelobres de la nostra casa d’estudi són dignes de fer pujar la llum davant d’Aquell qui la llum és per a Ell a Sió.²⁷ I Hananyà encara va fer una altra cosa: va fixar als canelobres

22. És un dels noms bíblics de Déu que se sol traduir com «el Totpoderós».

23. És una de les festes més importants del judaisme. Se celebra el dia 10 del mes de tixrí (setembre-octubre) i és un dia de dejuni i penitència rigorosos per a implorar el perdó dels pecats.

24. És la pregària conclusiva de la litúrgia de la festa del dia de l’Expiació. Inclou la confessió dels pecats i altres pregàries penitencials.

25. És un dels grans savis jueus de l’època de la Mixnà (redactada cap a l’any 200 dC). Havia nascut vers l’any 50 dC i va ser martiritzat durant la persecució d’Adrià († 138 dC).

26. Llibre de la Bíblia que conté 150 poemes-pregàries, que són la base de la pregària i de l’espiritualitat jueves.

27. Concepte emblemàtic de la tradició jueva. Designava en origen un dels turons de Jerusalem i passà a adquirir un valor simbòlic per a referir-se a Jerusalem i a Israel.

uns bols. En els països d'Edom²⁸ encenen candeles de greix que es posen dretes dins del canelobre, mentre que a la Terra de la Gasela²⁹ solen encendre llumeners d'oli, de manera que omplen un bol amb oli i hi posen un ble. I va preparar i va fer uns bols a la boca dels canelobres a fi que s'omplissin amb oli; i no sols als llumeners, sinó també a la pica i a la galleda i als objectes sagrats i a tots els objectes on s'amaga la Divina Presència, els va fregar i polir i els va donar una cara resplendent. També va reparar els llibres estripats i els va relligar amb cobertes noves i els va folrar amb pells ben boniques. Ahir eren estripats i ennegrits i avui estan alegres com quan van ser donats al Sinaí.³⁰ Li van dir: «No deus pas ser un coure?» Els va dir: «No soc ni coure ni relligador de llibres, però quan veig un objecte malmès m'omple de compassió per ell i em dic: "Aquest objecte demana una reparació" i el Sant Beneït em diu: "Fes així o fes aixà", i jo ho faig.» Els nostres benvolguts van dir: «És un home senzill que de cada paraula i paraula que li surt de la boca n'hi ha per a aprendre una qualitat bella. Un home com aquest, arreu on ronda, el seu Déu és amb ell.»

Un va demanar a Hananya: «Potser sabries fer un cofre per als bagatges?» Ell va dir: «És possible que en sàpiga.» Li va dir: «Vet aquí que nosaltres hem de fer un camí llarg i heus ací que necessitem estris per al camí. És que em podries fer una arca o un cofre o una caixa?» Ell va dir: «Ho puc provar.» Li respon: «Com ho provaràs?» Ell va sortir al bosc i en va portar troncs, els serà i en feu taulons, els tallà, els ribotejà, engalzà les posts i va fer un cofre, que va pintar de vermell perquè és un color bonic per als objectes. En veure la resta dels pelegrins que el cofre feia goig de veure, li van demanar que els fes també per a ells cofres. Va sortir al bosc, va portar fusta i els va fer cofres com el que havia fet per a aquell altre. També va fer una arca per al llibre de la Torà³¹ que havien de fer pujar a la Terra d'Israel. Tots els cofres estaven clavats amb claus de ferro, llevat de l'arca, que acoblà amb clavilles de fusta perquè quan arribessin —Déu nos en guard!— a les muntanyes imantades, que extreuen els metalls dels objectes, aquesta arca no s'esbalandrà. Hana-

28. Denominació d'un territori del sud de la Terra d'Israel, que s'usà simbòlicament per a referir-se als països cristians.

29. Designació simbòlica d'Israel.

30. La muntanya on Déu, en la tradició bíblica recollida en el llibre de l'Èxode, va lliurar les «deu paraules», que constitueixen el nucli de la revelació i de l'aliança de Déu amb Israel.

31. Els cinc llibres que la tradició atribueix a Moisès, que formen la secció inicial de la Bíblia hebrea i que es llegeixen setmanalment a la sinagoga. Contenen el fonament de la fe d'Israel.

nyà va fer cofres per a tots els viatgers, però ell en tenia prou amb el seu farcell.

Capítol 2

Els convidats

El mes d'adar³² ja gairebé havia transcorregut. Els núvols que havien cobert la roda del sol s'havien encongit i el sol s'anava fent més gran. El que ahir era el temps de la pregària del capvespre, avui és el temps de la pregària d'havent dinat; el que ahir era el temps de llevar-se, avui és el temps de la pregària matinal.

La neu s'havia escalfat i s'havia fos, els arbres del camp negrejaven. Avui són negres com la terra i demà faran sortir gemmes i floriran com el Líban. Estanys i pantans es cobreixen d'un tel i els ocells fan regalimar el seu cant. Cada dia voleteja un altre ocell i refila sobre cada teulat. Els nostres cars germans surten i es demanen quan el camí serà practicable per al viatge, el mes més propici per als vianants. Mai no havien temut la mort com en aquesta ocasió. Que n'és, de gran, la santedat de la Terra d'Israel, fins i tot en el seu assolament! I què és el vigor d'un cos, fins i tot en la plenitud de la força? Vet aquí que un home que ha cercat de pujar a la Terra d'Israel i no hi ha pujat, de sobte se'n va la seva ànima del cos i vet aquí que resta llançat com una pedra, inert, i no hi puja: on són totes les seves esperances? Qui sap llegir, seu i llegeix; qui sap estudiar, seu i estudia per reforçar el seu cor amb les paraules de la Torà. Durant tots aquells dies ni el sol ni la lluna no van veure cap home d'aquells ociós. Tot i que anaven aqueferats amb la venda de les cases i amb la comptabilitat dels diners, embellien els dies amb la Torà i la pregària.

La festa de Pasqua³³ havia passat. El sol s'havia fortificat en el firmament i l'aigua de les basses s'havia eixugat, fins i tot les tolles més grans s'havien quedat sense aigua. Els camins demanaven complir la seva funció i els carreters es posaven en camí. Els cavalls renillaven d'un confí a l'altre del món i els seus

32. Dotzè mes de l'any religiós jueu i sisè de l'any civil, que correspon normalment a febrer-març.

33. És una de les grans festes de l'any religiós jueu. Celebra el record de la sortida del poble hebreu d'Egipte, tal com és narrat en el llibre bíblic de l'Èxode.

esquellerincs cascavellejaven i els carreters feien ressonar els fuets tot cridant: «arri!, osquei!»

Els qui pujaven es van aplegar a la seva casa d'estudi. El vell rabí³⁴ Xelomó entrà, un *cohén*,³⁵ molt enraonat, que havia estat ocupat tots els seus dies amb el comerç, però a la fi havia deixat els béns d'aquest món i havia donat el cor a pujar a la Terra d'Israel. Rabí Xelomó solia dir: «Si un rei s'aïra contra els seus servents, Déu nos en guard que s'allunyessin d'ell, sinó que s'han d'estar a la porta del rei i plànyer-se per ells mateixos, fins que vegi el seu destret i se n'apiadi.» I va entrar rabí Alter l'escorxador ritual,³⁶ que havia lliurat el seu coltell al seu gendre, i amb ell entrà rabí Alter el mestre, fill del seu sogre, que havia passat tots els seus dies assegut a la tenda de la Torà, examinant amb els alumnes amb cura i acríbia els textos. Una vegada, tot estudiant el tractat sobre els contractes matrimonials, se li va acudir que la Terra d'Israel era un contracte nupcial entre Israel i el Sant Benèit, i ens resulta evident que està prohibit de restar sense contracte matrimonial. Va sentir en la seva ànima que tot el temps que habités fora de la Terra no tindria repòs. Va deixar el seu Talmud,³⁷ dispersà els seus alumnes, es va vendre la casa, la Mixnà amb els comentaris de rabí Alfassí,³⁸ i va anar a inscriure's ell mateix en el registre dels qui pujaven. I va entrar rabí Péssah, administrador de la casa d'estudi, que anava amb Tsirl, la seva esposa, per a benefici i satisfacció d'ells, que potser el mèrit de la Terra d'Israel causaria que mereixessin fills. I va entrar rabí Yossef Meïr, que s'havia divorciat de la seva muller perquè havia refusat de pujar a la Terra d'Israel. El pare d'ella li havia enviat un missatge: «Si és desig teu reprendre la meva filla i viure amb ella a Buchach, tal com has viscut amb ella, jo us doblaré el dot.» Li va respondre: «M'he promès amb una altra núvia i no la puc pas avergonyir.» I va entrar rabí Moixé, el germà de rabí Gerxom —que sobre ell sigui la pau—; és aquest rabí Gerxom l'ànima del qual va sortir en el

34. Aquí és un títol de respecte, tot i que en el nostre text altres vegades té el sentit de cap espiritual d'una comunitat jueva.

35. Títol que es dona als descendents de família sacerdotal d'època bíblica, segons la tradició.

36. La persona que té la tasca de sacrificar els animals que han de ser consumits segons les normes rituals del judaisme.

37. Obra fonamental del judaisme, que conté la Mixnà (compilació de la llei oral) i la Guemará (comentaris a la Mixnà dels grans rabins d'època antiga).

38. Yisshaq ben Yaaqob Alfassí (1013-1103), gran erudit estudiós del Talmud i compilador de normes i decisions jurídiques relatives a la vida jueva.

verset: *El rei m'introdueix a les seves estances*,³⁹ tal com s'explica en el llibre *L'allunyat*.⁴⁰ Per amor a la Terra d'Israel, rabí Moixé havia deixat les seves dues filles i havia inscrit el seu nom i el nom de la seva esposa en el registre dels qui pujaven. I entrà rabí Yehudà Méndel, supervivent dels fidels del gran rabí Uriel, que la seva ànima sigui a les estances secretes de les altures. Tot el temps que rabí Uriel va ser viu, una franja de la Terra d'Israel s'estirava i anava fins a casa seva, però quan ell va traspasar, per a rabí Yehudà Méndel no hi havia en el món res que fos desitjable fins que el Lloc Sant li va posar en el cor de pujar a la Terra d'Israel. I en va entrar també un el nom del qual hem oblidat. I va entrar Léibuix, el carnisser, que la Terra hauria vomitat després d'això perquè deia ultratges com ara: «Heu vist mai una Terra on no hi hagi altra carn que la d'ovella?» I va entrar rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai⁴¹ el levita⁴² —que la seva memòria sigui per a benedicció—, que era un expert en les llegendes de la Terra d'Israel (aquelles llegendes que en elles santifiquen el nom del Sant Benèït), que quan començava a lloar la Terra semblava com si el Nom Inefable de Déu fos gravat a la punta de la seva llengua. En entrar ells, Hananyà estava dempeus a la porta amb el farcell a la mà, que contenia el tallit, les filactèries i la resta de bagatges, com un home preparat per a partir immediatament.

A l'hora en què els homes seien a la casa d'estudi, les dones s'estaven a la galeria de les dones. Madò Milkà, la venedora de corall, que havia entrat en una segona unió a fi que el seu marit pugés amb ella a la Terra d'Israel, però no hi va voler pujar i ella se'n va divorciar. Al seu costat hi havia Feigue, la seva parenta, la vídua de rabí Yúdel de Stryi, que sobre ell sigui la pau, fill de notables i administradors que trametien diners per als pobres de la Terra d'Israel. Al costat d'ella hi havia Hinde, l'esposa de rabí Alter, l'escorxador ritual. A la vora d'ella hi havia Tsirl, la muller de rabí Péssah, l'administrador. Al seu costat s'hi estava Ester, l'esposa de rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita. Al seu costat es trobava Sara, la dona de rabí Moixé, fill

39. Ct 1,4.

40. És una obra del mateix Agnon que va ser publicada l'any 1923.

41. És el nom complet d'Agnon i del seu pare. Cal notar que l'esposa d'aquest personatge del nostre relat es diu Ester, com es deia l'esposa d'Agnon. El narrador d'aquestes llegendes de la Terra d'Israel reflecteix, d'alguna manera, com un mirall —establint un lligam entre la ficció i la realitat—, l'home Agnon i la seva pròpia història.

42. És un títol de família sacerdotal jueva, inferior al de *cohen*, que ha aparegut anteriorment.

de la filla de rabí Avigdor, el cap de la comunitat, que la seva memòria sigui benedicció. Al seu costat hi havia Péssil, la filla de rabí Xelomó el Cohén, que havia enviudat en aquell període i s'havia unit al seu pare per a fer camí i així rebre sofriments a la Terra d'Israel.

Rabí Xelomó, el *cohén*, es va alçar, i dempeus, posà totes dues mans sobre la taula, abaixà el cap i els digué: «Per què voleu pujar a la Terra d'Israel? Que no sabeu que als viatgers els venen al damunt molts de destrets? A banda de la fretura d'aliments i del terror de les bèsties feroços i dels bandits, especialment en el mar.» Van respondre els nostres benvolguts i van dir: «No tenim cap temor. Si som dignes davant d'Ell —que sigui beneït—, ens conduirà a la Terra d'Israel, i si no som dignes —Déu nos en guard— és que som dignes de tots els destrets que ens vindran al damunt.» El que havia dit als homes ho va dir a les dones i el que havien respost els homes, això mateix van respondre les dones. Va dir rabí Xelomó: «Feliços vosaltres que us heu adherit a la Terra d'Israel, Terra que va ser creada sols per a Israel, i sols Israel és immutable a la Terra d'Israel. Us he dit totes aquestes coses sols per acréixer la vostra recompensa. Rabí Alter l'escorxador ritual va posar la mà a l'espatlla de rabí Alter el mestre i rabí Alter el mestre va posar la seva mà a l'espatlla de rabí Alter l'escorxador ritual i van començar a dansar i a cantar: *Qui donarà de Sió la salvació a Israel? Quan el Senyor farà tornar la captivitat del seu poble, exultarà Jacob, s'alegrarà Israel.*⁴³

Rabí Xemuel Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita va demanar a rabí Moixé: «Potser vós recordeu la melodia amb què rabí Guerxom, el vostre germà —que la seva memòria sigui benedicció— entonava el verset: *El rei m'introdueix a les seves estances?*» Li digué: «Aquesta melodia nosaltres no la solem cantar perquè fou amb aquesta que el meu germà va deixar el món, però sé la tonada de: *Atrau-me darrere teu! Correm.*⁴⁴ Si la voleu escoltar, us la cantaré davant vostre.» Tots els convidats van abaixar el cap i rabí Moixé va començar a cantar: *Atrau-me darrere teu! Correm!* Rabí Yossef Meïr es posà dempeus i digué: «Déu vulgui que ens fem mereixedors de cantar el verset: *El rei m'introdueix a les seves estances* a Jerusalem, la ciutat santa.» Els convidats van dir: «Amén.» I van anar cadascú a casa seva en pau.

Quan van sortir de la casa d'estudi ja tota la ciutat estava endormiscada. Les cases s'havien refugiat sota l'amagatall de la nit i s'ocultaven en la fosca.

43. Salm 14,7.

44. Són les paraules del començament d'aquest mateix verset bíblic: Ct 1,4.

La lluna s'ocultava encara en el firmament i sols els estels il·luminaven els cims dels turons. Buchach és asseguda a la muntanya i sembla com si els estels estiguessin lligats als seus teulats. De sobte va sortir la lluna i il·luminà tot el llogaret. El riu Strypa, al principi cobert per la fosca, brillà sobtadament com l'argent i del pou del mercat van fluir les dues canelles de plata. Un va respondre i va dir: «Mai no havia sabut que aquest llogaret fos tan bell. Em sembla que en tot el món no hi ha cap llogaret tan bell com el nostre.» El seu companyó va respondre i va dir: «Realment aquesta mateixa paraula m'havia pujat al cor per dir-la.» Va dir rabí Alter l'escorxadador ritual: «Tota ciutat on viuen persones belles és bella.» Va dir rabí Alter el mestre: «Ara aquestes belles persones van a pujar a un indret bell.»

En aquesta mateixa hora una dona va dir a una seva comare: «No sé pas què em passa. Pensava i em deia que mai no havia vist una nit com aquesta i de sobte em sembla el contrari: que ja he vist una nit com aquesta i fins i tot que les paraules que he sentit aquí, que ja les havia sentides. Sé que no és així, però amb tot no puc dir que no sigui així.» Li va dir la companya: «Podria ser que una altra vegada ja haguéssim viatjat a la Terra d'Israel i que tot el que hem sentit i vist aquí ja ho haguéssim sentit i vist una altra nit.» Li va dir: «Si és així, per què som aquí i no pas a la Terra d'Israel?» Li va dir la comare: «Companyona, ja hi hem estat!» Li replicà l'amiga: «Si hem estat allà, com pot ser que siguem aquí?» Hi va tornar la companya: «Amiga, abans que em demanis com és que nosaltres som aquí, jo et preguntaré com és que vam ser exiliats de la Terra d'Israel i dispersats entre les nacions» Li digué la companyona: «No entenc pas el que dius.» L'altra amiga va dir: «Companya, que no m'has dit: “de sobte em sembla que una nit com aquesta realment ja l'he vista en la meua vida?”»

Noliejaren dos carros alts i llargs envelats com si fossin una cabanyella; bescanviaren tots els estris de les cases per diners, llevat dels utensilis que els eren necessaris per al camí, i van guardar els diners dins els vestits. Van omplir els cofres de cassoles, bols, gots, gerres, plats, carn fumada, galetes primes, de les que es poden guardar molts dies, i després van anar a obtenir el permís dels morts. Uns es van dirigir a les tombes dels pares i a les tombes dels parents, altres van anar a les tombes dels justos —la solidesa del món— que van acceptar per a ells mateixos de ser sebollits fora de la Terra i sofrir la pena de la migració dels morts⁴⁵ a fi de protegir la ciutat de persecucions. Van

45. La tradició de la mística cabalística creu que la resurrecció dels morts tindrà lloc a la Terra d'Israel, de manera que els enterrats en els països de la diàspora hauran de passar grans

esclatar en plors i se'ls va desvetllar un gran sentiment perquè les tombes dels justos desvetllen per al penediment. Tot plorant anaren de retorn fins al llinard del cementiri. Es van girar de cara a les tombes i van guaitar. Va venir rabí Abraham, el circumcidador, aquest rabí Abraham, el circumcidador, que havia fet entrar més de la meitat del llogaret en l'aliança d'Abraham el nostre pare —que sobre ell sigui la pau— i va agafar el coltell de la circumcisió sota la planta dels peus de cadascun d'ells i va dir: «Fills meus, vet aquí que jo tallo sota de vosaltres perquè no se us agafi la pols del vostre llogaret.» També va fer passar el coltell sota dels seus peus. Tots van esclatar en plors i van retornar a llurs cases. Es van calçar els peus amb sabates grosses preparades per al camí, amb les soles clavades amb claus de ferro perquè aguantin molts de dies. En fer camí se sentia el retruny dels seus passos d'un extrem del llogaret fins a l'altre. Per això a Buchach se sol dir a propòsit de gent baladrera: «Fan tant de brogit al llogaret com si pugessin a la Terra d'Israel.»

Van rondar per totes les sinagogues i cases d'estudi de la vila, i per tots els carrers amb les paraules de la Torà, la pregària i l'almoïna a fi que no els calgués haver de tornar a cap d'aquells llocs per reparar alguna falta comesa allí i anaren de casa en casa per acomiadar-se dels vivents. Demanaven a tothom: «Que teniu alguna cosa contra mi? Que potser us dec diners?» I van obrir les capsas de rabí Meïr Senyor del Miracle,⁴⁶ en van recollir els diners per portar-los als seus germans que eren a la Terra d'Israel; van besar totes les *mezuzàs*⁴⁷ fins que van arribar al riu Strypa. Quan van arribar al riu Strypa es van aturar i van demanar perdó a l'aigua. Van dir: «Tots els rius van a la mar: si us plau, aigües de l'Strypa, no us aïreu contra nosaltres en el camí.» Finalment van entrar a la seva casa d'estudi per pregar. Acabaren pujant als seus carruatges: els homes en un carro i les dones a l'altre. El carreter menava el dels homes i el de les dones va ser lliurat a mans d'Hananyà, constituït ell mateix en mosso, com fan els cotxers que tenen dos carruatges, que en lliuren un a mans d'un viatger i a aquest no li fan pagar el viatge. Tota la vila va sortir a acompanyar-los, llevat del rabí, que solia dir: «Els qui viatgen a la Terra d'Israel abans

sofriments a través de passatges subterranis fins que arribaran a la resurrecció plena, a la Terra d'Israel.

46. Nom amb què eren conegudes les recaptas d'almoïna per als pobres de la Terra Santa. No se sap amb certesa qui era aquest rabí.

47. Són uns petits rotlles de pergami que contenen certs passatges de la Bíblia. En la tradició jueva es posen dins d'una capseta allargada o d'un tub que es fixa en els muntants de la porta de la casa on es viu.

de la vinguda del Messies em semblen els vailets que salten davant del nuvi i la núvia abans de la cerimònia nupcial.

Capítol 3

Partença

Van sortir de la vila i es van confiar als cavalls. Els cavalls van acotar el cap i van flairar el camí vers on els demanaven d'anar. El carreter va pujar al primer carro i Hananyà a l'altre. El carreter va estirar els cavalls amb les brides i els va acuitar per fer camí. Les bèsties van redreçar el cap preparades per al camí, i encara algun va ronsejar, no fos cas que algú hagués oblidat alguna cosa i hagués de retornar. Quan ja no se sentia res més que els sanglots dels plors de separació, van redreçar els peus i van tirar.

Hananyà va agafar el fuet amb la dreta i el va alçar per damunt dels caps dels cavalls, que van inclinar les testes, van fer-li una mirada i van avançar. Les dones que estaven avesades a viatjar a les fires van dir: «En tota la nostra vida mai no havíem viatjat tan suaument com en aquest viatge. Que sou carreter?» Els va respondre: «Jo no soc pas cotxer, però els cavalls són cavalls i saben què se'ls demana i tiren.» El carreter va dir a Hananyà: «A mi em dieu que no sou carreter? Amb l'aire amb què moveu el fuet se us coneix que sou carreter.» Li va respondre Hananyà: «Mai de la vida no havia menat ni un carro ni cavalls fora d'una vegada que vaig veure un jueu que es negava en el riu amb els seus cavalls, que els en vaig fer sortir i els vaig portar a casa seva.»

I així van viatjar gairebé dues hores per camps, boscos i llogarets fins que van arribar a la comunitat santa de Yazlovets'. El carreter va fer un xiulet als cavalls i va aturar el carruatge, ja que havia estat convingut des del principi del viatge de fer una parada a Yazlovets' a fi de veure-hi els parents abans d'emprendre la partença.

No hi ha cap llogaret més proper a Buchach que Yazlovets': realment el cap d'un és al costat de la cua de l'altre, tot i que no hi ha pau entre aquests. Per què? Perquè quan va traspasar el rabí vell de Buchach, els ancians de la vila havien posat els ulls en el seu gendre, el rabí de Yazlovets', a fi d'atreure'l vers ells. Van anar a casa d'ell, però no ho va acceptar. Va dir: «Com podria deixar Yazlovets', que és un llogaret menut on ningú no em distreu de l'estudi, per anar a una vila gran plena de savis i de comerciants que importunen el

rabí: uns amb les seves qüestions subtils i els altres amb els seus tràfecs? Què va fer la gent de Buchach? Van agafar un carro i cavalls i van entrar a casa del rabí de nit, el van fer seure en el carro, van fugir amb ell i el van menar a Buchach. Encara no brillava el dia que Buchach ja resplendia de la seva glòria i que la llum de Yazlovets' s'enfosquia. En endavant, quan un de Buchach va a Yazlovets' es barallen amb ell i li estiren el capell perquè Buchach els va prendre la corona. Ara que ells deixaven Buchach i es disposaven a pujar a la Terra d'Israel s'havia esvaït la tírria de la gent de Yazlovets' contra ells. I no sols això, sinó que tot Yazlovets' s'havia aplegat en honor d'ells i els havien rebut amb begudes, pastissos, confitures i amb aigua fresca que havien portat de la font. Fins i tot els gentils⁴⁸ els van mostrar respecte per honorar la Terra d'Israel. No s'havia vist un respecte com aquest en aquells països. Es prosternaren literalment davant d'ells, els besaven els vestits, van donar farratge als cavalls per causa de l'amor per la Terra d'Israel. Sols els armenis no van participar en aquell honor, perquè els armenis són de la raça d'Amaleq⁴⁹ i Amaleq té odi a Israel. Els armenis habiten en tots els països i fan comerç amb els fills d'Orient i fan venir d'allà pebre i perfums, i trepitgen els peus d'Israel. La seva terra és propera al riu Sambatyon⁵⁰ i fan guerra amb Daniel el Piadós, que abat mil víctimes d'un sol cop i viu a Armènia en la comunitat de la Sang del Pollet, i és un rei gran i ferm i té l'alçada d'un gegant i trenta-un reis li estan subjectes. La consuetud dels armenis és que quan un pega el seu company i el mata ha de pagar tres-cents seixanta-cinc dinars d'or, com els tres-cents seixanta-cinc tendons que hi ha en la persona, però a Israel no li poden fer res perquè ja Josuè⁵¹ els va afeblir.

Després que els afectuosos haguessin recobrat les seves ànimes del camí, van entrar a la gran sinagoga; era aquella sinagoga que les criatures de la casa del rabí van trobar amagada a la muntanya, i la van apaiar. El Baal Xem Tob,⁵² que la seva memòria sigui benedicció, se solia amagar en els graons de

48. Designació genèrica de les persones que no són jueves; en aquest cas es tracta, evidentment, de cristians.

49. És l'enemic per antonomàsia del poble d'Israel (Ex 17,8-16; Dt 25,17-19).

50. És un riu llegendari de la tradició jueva: a l'altra banda del Sambatyon van ser exiliades les deu tribus d'Israel deportades pels assiris en el segle VIII aC.

51. És el successor de Moisès, que va dirigir l'ocupació de les tribus hebrees de la Terra Promesa, segons es narra en el llibre bíblic de Josuè.

52. «El senyor del bon nom [de Déu]», nom amb què és conegut rabí Israel ben Elièzer (1698-1760), fundador de l'hassidisme, místic, guaridor i home profundament carismàtic.

la paret a estudiar la càbala i allí va merèixer una elevació de la seva ànima. Allí les pregàries no ensopeguen amb cap mena d'idolatria i arriben totes en la seva completeness a les portes de la misericòrdia. Els nostres estimats van pregar per a ells mateixos, a fi que poguessin pujar en pau i no fossin danyats durant el camí per escamots de feres ni per bandolers per terra o per mar. Després tornaren i pujaren als carruatges i tota la vila els va acompanyar fins al límit de l'espai que es pot recórrer en dissabte. Qui no ha vist els homes de Yazlovets' encaixant les mans amb els homes de Buchach no ha vist pas en la seva vida l'afecte que es tenen els d'Israel. En el moment en què els grans s'abraçaven l'un a l'altre, els menuts allisaven les cues dels cavalls pel fet que les seves manetes no arribaven a les mans dels viatgers del carro. És per això que a Yazlovets' diuen, quan un petit vol estar en el lloc d'un gran: «Ves a allisar la cua dels cavalls.»

Capítol 4

Una prova

Els viatgers van viatjar unes quantes hores i van arribar a la comunitat santa de Yahil'nytsya. Hi van passar una nit i van sortir a fer camí i van arribar als encontorns de Laskivtsi. Allí es fa una gran fira: no n'hi ha cap com aquesta en tot el món. Més de cent mil mercaders hi van cada any a fer comerç els uns amb els altres. En aquells dies profans era temps de fira i es van trobar amb grups de comerciants amb carros carregats amb tota mena de mercaderies: realment tot el sòl s'esfondrava sota d'aquests.

Va venir Satanàs i se'ls va posar en el camí i els digué: «Cap a on viatgeu?» Li van dir: «A la Terra d'Israel.» Digué: «I de què menjareu allà?» Digueren: «Hi ha qui ha venut la casa d'obra i n'hi ha que tenen provisions de béns d'algun altre lloc.» Digué: «Ja sabeu que el camí empetiteix el diner?» Van dir: «Ho sabem i per això cadascun de nosaltres ha treballat afanyosament per disposar de recursos per a pagar-se el cost de l'hostatgeria i del vaixell.» Digué: «I per a omplir la gola dels guàrdies de la frontera? I el peatge⁵³ per al rei d'Ismael,⁵⁴ qui us el pagarà?» Digueren: «Quant demana?» Va dir: «Si tan sols

53. Literalment: «el rescat de l'ànima».

54. En la tradició jueva, Ismael designa el món àrab.

us deixés menjar per a un àpat...» «Si és així, què hem de fer? Entrarem a Laskivtsi i mirarem de guanyar diners. Benaurat el qui viu a la Terra d'Israel i no confia la seva alimentació damunt les viles santes! Amb tot el que ens hem hagut d'escarrassar per arribar fins a Laskivtsi i ara que hem vingut fins aquí no ho podem pas deixar estar la taleia.»

Al mateix temps que Satanàs estava ocupat amb els homes també s'ocupava de les dones. Els mostrava mocadors, xals i vestits, fins que llurs cors van començar a gemegar i anhelar, segons la manera de les dones quan veuen un vestit bell i el cobegen. Va dir Satanàs a les dones: «Rebeca, la vostra mare, quan va arribar a la Terra d'Israel, què hi ha escrit d'ella? *Va agafar el vel i es va cobrir*,⁵⁵ a fi de mostrar la seva estimació per les coses belles. I vosaltres que voleu anar cap a les vostres mares,⁵⁶ no fareu les obres de les mares? És que és lluny Laskivtsi? Vet aquí que la teniu davant del nas. Algú esternuda aquí i a Laskivtsi li responen "salut". Fins i tot els cavalls tiren per anar a Laskivtsi. És que l'animal sap cap a on s'inclina el camí.»

Rabí Xelomó va treure una bufeta i va omplir la seva pipa, va prendre un pedrenyal i la va picar amb un ferro i va encendre les fulles de tabac de la pipa; va cloure els ulls i va fer pujar fum amb rapidesa, com un home que cerca fer alçar els seus pensaments. Va veure que els cavalls dubtaven del camí: volien anar cap a aquesta banda, però tiraven vers l'altre cantó. Amb la llarga canya de la pipa va tocar el carreter i li va dir: «Tira cap a Borshchiv» i el va acuitar a fer camí perquè els qui van a la Terra d'Israel és com els qui van a la sinagoga, que tenen el precepte de córrer. El cotxer va alçar el fuet i va fer espetegar la corretja d'ací d'allà, va tocar l'ase vers els cavalls i els va menar cap a la banda de Borshchiv. Els cavalls van estirar els caps i van picar de peus fins que van fer pujar cap amunt la pols de sota les potes. Tot seguit van desaparèixer els carros de mercaderies i la contrada es va omplir de rancs, cecs i de tota mena de gent esguerrada amb formes dels òrgans de cera a les mans: una imatge d'una mà, un model d'una cama, que feien camí vers les tombes dels seus sants; les feien servir de candeles a fi que veiessin les seves tares i les hi guarissin. Els nostres estimats van comprendre que aquestes temptacions no eren per a res més que per a entretenir-los, de manera que, ocupats en el comerç a fi d'aplegar diners per poder viure satisfactòriament a la Terra d'Israel, la seva ànima seria recollida fora de la Terra.

55. Gn 24,65.

56. Són les matriarques d'Israel: Sara, Rebeca, Raquel i Lia.

És la paràbola d'un rei que va convidar els seus estimats a un àpat. Els intel·ligents hi van acudir immediatament. Es van dir: «Hi pot mancar res a la casa del rei?» Els ximplets, en canvi, van estar-se a casa fins que es van haver omplert el ventre de les seves viandes a fi de no haver de necessitar les del rei. Així les coses, els uns van seure davant del rei i van menjar i van beure de la taula d'aquell i el van beneir, mentre que els altres seien a casa seva i s'embriagaven amb el seu vi, i es van embrutar els vestits de pols, de manera que no podien pas mostrar-se davant del rei. El rei s'alegrà de la vinguda dels intel·ligents i els va estimar més que tota la resta de gent, però es va indignar amb els ximplers i els va fer entrar en desassossec. Així doncs, el Rei de reis, el Sant Beneït, convida els seus estimats a la Terra d'Israel: els intel·ligents hi van immediatament i beneeixen el seu gran nom amb la Torà i amb càntics i lloances. El Sant, beneït sigui, s'alegra de la seva vinguda i els estima; els ximplets que romanen a casa d'ells fins que no s'hagin omplert les butxaques amb diners per no haver de necessitar d'Ell, per dir-ho així, a la Terra d'Israel, a la fi s'acaben embriagant del seu vi —dels diners— i s'ensutzen els vestits de pols —és a dir, el seu cos és sebol·lit en la pols de fora de la Terra.

Hi va intervenir rabí Alter el mestre i va dir: «Jo odio la mala inclinació que fa anar les criatures a les mans del pecat.» Rabí Moixé va prendre la paraula i va dir: «La mala inclinació és mereixedora de ser odiada, però jo no l'odio pas perquè tots els meus mèrits m'han vingut per mitjà seu. En la lletra de la llei, els malvats l'haurien d'odiar perquè pequen contínuament, però ells en lloc d'odiar-la li van al darrere com si fos un estimat.» Rabí Xelomó va dir: «Ben dit.» Va prendre la paraula el cotxer i va dir: «Viatgen a la Terra d'Israel, però es mostren benivolents amb la mala inclinació. No m'estranyaria pas que la fessin pujar amb ells a la Terra d'Israel.» Li va dir Léibuix, el carnisser: «No tinguis pena per nosaltres: val més que apressis els teus cavalls, que no ens atrapi pel camí.» El carreter, indignat, girà la cara vers ell i va dir: «És que per a fer-los córrer puc fer servir dos fuets?» Rabí Yehudà Méndel va esguardar amb bons ulls Léibuix, el carnisser, de bella conversa, i va ficar les mans a les mànigues del seu vestit perquè el dia declinava i el sol s'havia afeblit.

El carreter va tibar les regnes i apressà els cavalls. Van fer camí i arribaren a un llogaret a prop de Borshchiv, on tots els viatgers fan parada. Els cavalls, ells mateixos, van anar a l'hostal i es van aturar a la porta de l'estable. El cotxer va baixar, va desenganxar els cavalls, els donà civada i els abeurà. Hananyà ajudava els nostres estimats a fer baixar els coixins, els edredons i la resta de bagatges. Els viatgers van estirar les cames i van entrar a l'hostal per donar repòs als seus cossos i fer les pregàries de la tarda i del vespre.

*Capítol 5**Baixada i pujada*

Quan l'hostaler ho va veure, va restar perplex. Tothom viatjava a la fira i aquests venien aquí! Rabí Xelomó va prendre la paraula i va dir: «Al món sencer el mou el fat de baixar a la fira, mentre que a nosaltres ens mou el fat de la pujada.» S'hi afegí rabí Alter el mestre i va dir: «El món sencer va cap a la fira mentre que nosaltres deixem la fira i anem a la Terra d'Israel.» L'hostaler s'alegrà amb ells i portà dues ampolles d'aiguardent a fi que es purifiquessin la gola de la pols del camí. Els digué: «Què us estimeu més: fort o dolç?» Rabí Moixé va picar les mans amb alegria i va exclamar: «Oh, jo l'estimo quan és fort i quan és dolç!» L'hostaler pensava que ho deia del licor, però ell no es referia a altra cosa que al Pare dels cels. Van dir la benedicció, van beure per la vida i van fer la pregària de la tarda i del vespre, els homes a l'interior de la casa i les dones a la cambra exterior. Que en feia, de temps, que en aquella casa no hi havia santedat ni benedicció! I de sobte hi prega un quòrum de deu homes! El passavins i la seva esposa haurien volgut canviar el seu estatge a la ciutat perquè a la ciutat se sent la santedat i la benedicció cada dia. Una vegada, un home just es va hostatjar a casa d'ells. Els va dir: «Com sabeu que el Sant Beneït necessita la vostra santedat i benedicció? Potser anhela un gotet d'aiguardent i un plat de farro. Us garanteixo que l'àpat que vosaltres doneu als vianants, li és tan agradable, per dir-ho així, com tots els càntics i les lloances amb què és lloat a la ciutat.» Per causa de les paraules d'aquell just no van traslladar el seu estatge a la ciutat i maldaren per servir bé el menjar i la beguda als qui van i venen.

Mentre pregaven, l'hostalera s'estava davant dels fogons i preparava el sopar. Felix la dona que havia merescut uns hostes com aquells! Fins i tot el foc que hi havia sota el trespeus sabia qui eren els hostes. Encara no havien tingut temps d'acabar la seva pregària que ja van trobar l'àpat preparat: farro cuinat amb llet munyida poc abans de la pregària de la tarda. La colla va seure al voltant de la taula: els homes en un costat i les dones a l'altre. I rabí Xemuel Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita, va endolcir l'àpat amb llegendes en què es lloava la Terra d'Israel. Encara que sigui desolada, la Santedat hi és present, i Elies, de bona memòria, ofereix els sacrificis quotidians en el temple; encara que es trobi assolat, la Santedat roman en aquell lloc, i els pares del món, que s'estaven a la seva esquena com a es-

corta i Assaf, Eman i Jedutun⁵⁷ cantaven i amb la pell dels animals sacrificats, ell —Elies— en feia rotlles i rotlles i hi escrivia la fortuna d'Israel.

Després d'haver menjat i begut i d'haver dit les benediccions, van treure els llibres de llurs bosses i van seure a estudiar. Les dones en van fer sortir agulles i fil i van seure a fer mitja. El carreter envià els cavalls a pasturar pel prat, però els fermà per les potes perquè no anessin al bosc i fossin devorats per les bèsties ferotges. Mentrestant, Hananyà apariava la palla dels carros i arranjava els seients a fi de no haver-se d'entretenir a la sortida. Ell també va seure en el carro i va fer sortir el llibre dels Salms del seu farcell i es posà a llegir a la llum de la lluna. Uns gentils van arribar del poble i es van aturar a la porta de l'hostal. Es van llevar els capells en honor dels hostes i van dir: «Hostes a la casa, Déu a casa.» Els nostres estimats van callar mentre miraven els incircumcisos, que eren alts com gegants, amb els cabells negre com la pega, abundants al clatell i tallats curts al front, i resplendents, perquè no tenien pintes i s'untaven el cap amb greix de porc a fi que brillés. Tenien la barba afaitada i els bigotis tallats pels dos caps. Els ulls eren enfosquits per la servitud amb què els asservien els seus amos. El seu capitost es va apropar a la taula i va dir: «Escopiu-nos als ulls,⁵⁸ els qui aneu a la Terra d'Israel.» Milkà va treure un pastís de mel que havia pres per al camí i els el repartí. Ells van alçar el tall a l'alçada dels ulls i van dir: «Un regal de Déu, un regal de Déu!» El van besar i se'l posaren al si, davant del cor, es van acomiadar i se'n van anar.

Rabí Alter l'escorxador ritual va veure que Léibuix, el carnisser, seia ben perplex. Li digué: «Per què seieu tan perplex?» Li digué: «Els gentils, que no tenen part ni heretat a la Terra d'Israel, com és que l'estimen tant?» Li digué rabí Alter l'escorxador ritual: «Per causa del cap d'Esau que és enterrat a la cova de Macpelà.»⁵⁹

Un, el nom del qual hem oblidat, va demanar a rabí Yehudà Méndel, anomenat rabí Yehudà Méndel el piadós: «Com és que va merèixer Esau que la seva testa fos sebollida a la cova de Macpelà?» Li va respondre: «Per Huixim, fill de Dan, que va agafar un bastó i va colpejar el cap d'Esau. Aleshores el cap d'Esau va caure als peus de Jacob i així el van sepultar amb ell.» Va dir

57. Esmentats en 1Cr 25,1: eren levites cantors del temple de Jerusalem en època bíblica.

58. Acte que manifesta una mena de sortilegi benèfic.

59. Lloc de sepultura d'Abraham i de la seva família.

rabí Alter el mestre, fill del sogre de rabí Alter l'escorxador ritual: «Aquesta és l'explicació senzilla de la cosa, però conté un gran secret, perquè tots els anys que es va estar Jacob fora de la Terra, Esaú s'estava a la Terra d'Israel, i per això es van mantenir per a ell drets a la Terra d'Israel. I Jacob temia que no fos que es mantingués el dret a la Terra d'Israel per a Esaú i els seus fills. És per això que l'Escriptura ens fa saber: "Israel, un poble únic a la Terra"⁶⁰ i no pas Esaú i els seus fills.» «I d'Ismael?» «Ja diu l'Escriptura: "Perquè no heretaria el fill de la serventa amb el meu fill Isaac."⁶¹ Va dir el Sant, beneït sigui: "M'estimo aquesta Terra i m'estimo Israel; faré entrar Israel, que m'estimo, a la Terra que estimo.»»

Rabí Xelomó va fer sortir la seva llarga pipa i va omplir el recipient de tabac; va plegar un trosset de paper i la va encendre; les fulles perfumades es van encendre i en va fer pujar el fum. Va mirar amb ulls benèvols la colla que seia enmig de les paraules de la Torà. Quants d'afanys han hagut d'esmerçar fins que no han sortit de la seva vila i quants destrets futurs haurien d'endurar? Adreça els ulls cap amunt i medità en el seu cor: «No sabem què demanar-te, sinó que facis amb nosaltres el que has fet fins avui tota la vida.»

La mestressa de la casa seia silenciosa i esguardava davant d'ella. Hi havia una espelma encesa damunt la taula i se sentia la veu de la Torà que ressonava per la casa. En aquell hostal, que estava eixut de les paraules de la Torà, de sobte la veu de la Torà hi esclatava. Mentre seia va venir una falena i va caure en la candela. Quant havia durat la seva vida? Un moment. Un instant lleu abans d'això era viva. Un instant abans d'això volava per tota la casa. Un instant lleu havia rondat l'espelma per llepar el foc i havia esdevingut carbó. Així mateix per a ella: un instant lleu el Lloc Sant havia allargat el seu espai, un lleu instant li havia encès al davant una gran llum, un lleu instant havia pogut seure tranquil·la escoltant les paraules del Déu viu, però l'endemà els seus hostes partirien i ella tornaria a seure sense Torà, sense pregària i sense vida. Encara ella conversava amb el seu cor quan algunes dones gentils van entrar; es prosternaren davant els pelegrins i van treure una pila de pinyes dels seus davantals per posar-les sota els coixins dels caps dels qui anaven a la Terra d'Israel a fi de fer agradable llur son.

60. 2Sa 7,23.

61. Gn 21,10.

Però els nostres estimats no tenien pressa per anar a dormir, sinó que seien repetint i meditant la Torà mentre les dones seien tot fent mitja. Sara decantà el cap vers rabí Moixé, el seu home, que seia amb el cap sobre el braç i un llibre a la mà. Es va recordar de les dues filles que havien romàs a Buchach i medità en el seu cor: ara els seus marits entren per sopar; és possible que els hagin cuinat farro amb llet i que escampin sucre fi sobre el menjar per fer més agradable el menjar a llurs boques, i que ells no s'adonin de l'esforç que ha hagut de fer la dona i que seguin a la taula amb els ulls fits en el llibre, com un sogre amb el gendre. Mentre ella conversava amb el seu cor, la seva veïna la va tocar i li va dir: «Fixa't en Tsirl: esguarda Péssah, el seu home, com si fossin ells dos sols en el món.» Sara sospirà i va dir: «Qui no deixa res darrere, fins i tot si se'n va de la seva vila està content.»

Els nostres estimats van continuar seient fins que va venir el carreter i va dir: «Doneu-vos un descans fins que empallideixin les crestes dels galls, que aleshores caldrà llevar-se.»

És bell el son per als vianants, especialment en les nits d'iar,⁶² a pagès, en l'hora en què el món fa silenci, les herbes i els arbres callen i les bèsties pasturen en els prats sense cap plany envers la gent i una brisa suau es belluga a fora, bufa i s'entortolliga amb els teulats i rodola entre les tiges dels cereals, que es gronxen amb l'aire amb un xiuxiueig i fan agradívol el son dels homes i els endolceixen els membres. Però els nostres estimats no s'havien pas oblidat que el son ha estat creat per a reforçar el cos, perquè pugui alçar-se sa per al servei diví —que Ell sigui beneït. Encara no s'havia acabat la tercera vetlla que ja s'havien alçat. En aquell moment, el Sant —que sigui beneït— feia traspuntar l'alba i les estrelles i constellacions dequeien.

Els núvols enrogiren i s'envolaren d'ací d'allà. Les herbes i els camps van començar a fremir i els arbres brillaven de rosada. El sol traspuntava i els ocells batien les ales i encetaven el desig de cantar. Els cavalls renillaven, picaven de peus i aixecaven la cua. Els nostres estimats es van posar drets, van pregar, van menjar el pa del matí i van pujar als seus carros. Els homes en el seu i les dones en l'altre. Van anar-se'n de l'hostal i van sortir a fer camí.

62. En el calendari jueu, segon mes de l'any religiós i vuitè de l'any civil, que correspon als mesos d'abril-maig.

*Capítol 6**A través de la terra de Polònia i Moldàvia*

Els carros caminen i avancen, els cavalls aixafaven tota mena d'herbes, grosses i menudes. Bufaven aires bons que desvetllaven el cor. Els brins d'herba s'encorbaven pel camp i mantenien converses davant del Sant, que sigui beneït. Molts pobles llambregaven entre camps i vinyes; els boscos i els estanys restaven en silenci. El sol brillava sobre els rius i les seves riberes i núvols blancs feien als nostres estimats un acompanyament des del cel.

Així van viatjar a través de la terra de Polònia, fins que van travessar-ne la frontera i van arribar a un lloc que es deia Ukip. Van travessar el Dnièster en pau i van passar una nit a Ukip. D'allí van viatjar a Khotín, que es troba a la riba dreta del Dnièster, on hi ha alguns propietaris d'Israel. Aquests viuen a l'ombra de les autoritats i suporten l'exili amb magnanimitat i es dedicaven al comerç i a l'artesanía amb honor i munificència. En cas d'avalots, els notables els amagaven a casa d'ells i no els feien res. Segons la tradició que els és pròpia, s'estan allà des de l'època del Segon temple, llevat dels jueus que hi van arribar des de Polònia. Quan els tàrtars allargaven les seves mans sobre el país de Polònia, s'emportaven captius a la terra d'Ismael per vendre'ls. Aleshores els reis de Polònia hi enviaven jueus per a rescatar-los. Els jueus van veure que la terra era bona i que hi havia poca població i que tot era molt barat, com en cap altra de les terres on Israel habita amb les nacions i que no hi havia res a témer de les nacions, llevat de pagar poca cosa al sobirà, i hi van anar per establir-s'hi. Es va trobar prop de la fortalesa de Khotín una moneda de la casa reial dels Asmoneus que portava gravat el nom de Jerusalem i la forma d'un ramell de raïm, una branca de palmera i un poncem. Hi havia també allí moltes dones abandonades pels seus marits i no hi havia ningú que les pogués alliberar dels lligams de l'abandonament.⁶³ Hi ha marits que van sortir a fer comerç en els països d'Edom o d'Ismael i no van retornar; altres van ser morts pel camí i ningú no sap on van ser enterrats.

Una d'aquestes dones abandonades s'enganxà als nostres estimats durant el camí. L'afer de l'abandonament va ser així: de feia temps que vivia amb el seu

63. Segons la llei jueva, una dona abandonada pel seu espòs —perquè l'ha deixada o bé perquè el marit ha desaparegut— no es pot tornar a casar fins que no es pugui provar la mort d'aquell o bé que el marit li doni l'acta de divorci.

home en pau i li havia parit fills i filles, i en els seus dies no havia sentit mai cap blasme de la seva boca. Els seus tractes eren fidels en el negoci dels cavalls: ell comprava cavalls per als prínceps de les nacions. Tots els prínceps li tenien confiança i li donaven els diners en acompte i mai no va perdre la confiança ni en les paraules que hi ha entre un home i el seu company, ni en les paraules que hi ha entre un home i el Lloc Sant. Una vegada va partir per anar a comprar cavalls, amb molts de diners, i no va retornar. L'afer semblava ben simple: havia estat assassinat pel camí, però es va produir un gran terrabastall entre els jueus, que van sortir a cercar l'occit. Van demanar a molts de vianants si havien vist un jueu així i així, que es deia Zuixa, el marxant de cavalls. Van respondre que no l'havien vist, però que havien sentit dir que uns bandits havien assaltat un jueu i, certament, no n'havia pas sortit viu, de les seves mans. Això mateix havia dit una vella gentil, experta en astrologia. Va dir: «És en va que fan brogit els jueus: aquest home ja ha passat d'aquest món.» Un incircumcís que s'ocupava de bruixeries va dir una cosa semblant, amb poca diferència de paraules. Així deia: «No són pas llestos els jueus: donen la seva carn per una misèria d'ossos.» I no va dir res més perquè l'habitud dels bruixots és no dir el que no saben. Quan li imploraren que tingués pietat de la dona i dels seus fills i que aclarís les seves paraules, va tornar a dir: «No són pas llestos els jueus: cerquen sobre la terra el que és posat dins la terra.» Hi havia allí un jutge ancià. Va dir el jutge: «Si es refereix a l'arxibandoler jueu que van penjar al país d'Ucraïna, us prometo que no el trobaran pas més.» I què van veure per sospitar que aquell bergant era Zuixa? De fet, uns quants anys abans van venir uns jueus que van dir que l'havien vist que s'estava en una cruïlla de camins com un lladre i que li havien dit: «La teva esposa i els teus fills et ploren, pel cel i per la terra, i tu...» No havien pas acabat que els lladres se'ls van tirar al damunt. Però Zuixa els va dir: «Són del meu poble», i els van deixar estar. Va ser sentit per les autoritats i el van enviar a cercar, però no el van trobar perquè ja se n'havia anat a un altre país. No havien passat pas massa dies que va arribar el rumor que un arxibandoler havia estat pres a Ucraïna i que l'havien penjat. Això va ser una profanació del Nom entre les nacions perquè li havien trobat un parell de filacteries i així van conèixer que era un jueu. En endavant no es va sentir res més sobre Zuixa. La seva esposa va prendre els infants i va anar darrere de tots els justos, plorava davant d'ells, però no li responien cap paraula, fins que va anar a casa de rabí Meïr de Przemyśl. Li va dir: «Cerques plorar: ves al lloc on el mar i el Danubi ploren l'un sobre l'altre i tu plora allí.» Meïr no estima pas les llàgrimes. Ella i els seus infants van viatjar al lloc on el riu Danubi desguassa al mar per cercar-hi el seu marit.

Les dones seien tot fent mitja i les llàgrimes els queien dels ulls per la dona que havia restat abandonada i pel seu marit que havia mort pecador i que havia deixat els seus fills orfes. Però aquesta dona encara no havia desesperat d'ell i el cercava d'un lloc a l'altre. ¿Era possible que Zuixa, que vivia en pau amb tothom i que era un marxant de confiança s'hagués unit als bandolers? Certament que no hi havia res d'això i que era una vil calúmnia.

El cotxer va aturar el seu carro i va cridar Hananyà. Aquest hi va anar. El carreter digué a Hananyà: «Has sentit la història de l'abandonada?» Li digué Hananyà: «L'he sentida.» Li va dir: «I tu què en penses, Hananyà: qui era el lladre que van penjar?» Respongué Hananyà: «Jo també penso que aquell home no era altre que Zuixa.»

El sol declinava graó a graó. Les dones van deixar les agulles de fer mitja i es van eixugar les llàgrimes dels ulls. Hananyà va treure el seu farcell i hi feu una marca. Els carros rodaven silenciosos al llarg del riu fins que van arribar a Lipcani, on van fer una parada. De Lipcani van tirar cap al costat de Rădăuți. Allí el carreter va treure els esquellerincs dels cavalls perquè no els sentissin els lladres de camí ral i van viatjar cap a Ștefănești, un llogaret prop del riu Buzău, no gaire lluny del riu Prut. Els homes de Ștefănești són corpulents i ben mancats en Torà i la seva unitat de mesura, que en la tradició jueva s'anomena «de la mida d'una oliva»,⁶⁴ és el que cap en l'arc de la mà, de manera que quan algú vol saber com és «la mida d'una oliva» de què parlen els savis, doblega la mà cap al costat, en forma d'arc, i tot el que entra en aquell espai, vet aquí que per a ells és «de la mida d'una oliva». De Ștefănești van viatjar a Iași i hi van arribar la vigília del dissabte, quan fosquejava. A Iași hi ha vint-i-dues grans sinagogues, a més de cent vint cases d'estudi, oratoris i sales de pregària, però en arribar-hi no van pregar en cap d'aquestes, sinó que van fer un quòrum de pregària en l'hostal perquè no haurien tingut temps de canviar-se de vestits per a la santificació del dia.

Però l'endemà es van afanyar a córrer a la gran sinagoga abillats amb els vestits del dissabte i embolcallats amb els tallits. No hi van arribar fins que els congregats recitaven l'«Escolta, Israel»,⁶⁵ perquè els homes de Iași són gent

64. És una mesura de la tradició rabínica usada per a calcular una quantitat mínima en els preceptes relacionats amb l'alimentació. Les opinions sobre la manera com ha de ser calculada són divergents.

65. És la pregària jueva per antonomàsia. S'anomena així perquè aquestes són les primeres paraules de Dt 6,4. Es compon de tres passatges bíblics: Dt 6,4-9; 11,13-21, i Nm 15,37-41, precedits i seguits de diverses benediccions.

de gerres plenes i s'afanyen a pregar. Qui no ha vist Iași en la seva serenitat no ha vist en tota la seva vida una ciutat sensata. Hi havia més de vint mil fills d'Israel que menjaven i bevien, es divertien i rebien el món futur en aquesta vida. Per a alguns, les *orelles d'Aman* de pasta fullada de Purim⁶⁶ era més important que menjar els pans àzims de Pasqua. Molts justos d'aquella generació havien maldat per fer-los alçar de la pols.

Per dir-ho en poques paraules, els nostres estimats van arribar al bell mig de la recitació de l'«Escala, Israel» en un moment en què no es pot demanar per la pau de cap home. Es van estar en el lloc on s'estaven i ningú no els va prestar atenció. Però quan s'havia de llegir la Torà, l'administrador de la sinagoga els cridà per pujar a llegir la Torà. No n'hi va haver cap que l'administrador no el cridés pel seu nom seguit del nom del seu pare, llevat d'Hananyà, que no hi va ser cridat. El costum que hi ha pel món és que quan un home arriba a un lloc on no és conegut, si l'administrador vol invitar-lo a la lectura de la Torà, li demana el seu nom i el nom del seu pare, i el crida perquè pugui a llegir; però aquest els va cridar i no els havia demanat res d'antuvi. Si no era un profeta és que era un àngel, però fins i tot un àngel ha de preguntar, com és el cas de Jacob, en què l'àngel li va demanar com es deia.⁶⁷

Després de la pregària, l'administrador va oferir un gran convit en honor d'ells. Quan es van asseure els va demanar com els anaven els afers i totes les coses d'aquesta mena. Estaven perplexos perquè els deia tot el que passava a les cases i a la ciutat d'ells. Amb tot, per la manera de menjar i de beure no se'l podia pas conèixer com un de graus místics. Quan entra el vi surt el secret. Els va dir: «No em coneixeu?» Digueren: «No en som dignes.» Els digué: «Us recordeu de Yoixqi Qozaq, que es va vendre per una quipà de zloty d'argent a l'exèrcit del rei?» Li digueren: «Recordem que l'engreixaven amb tota mena de llepolies: si volia panses, li'n donaven; si volia vi hongarès, li'n donaven; si volia un llit de coixins i d'edredons de ploma, li feien el llit amb coixins i edredons; i quan el portaren per al treball del rei, va demanar que li doblessin el salari i li van doblar el sou; i al final va fugir.» Els va dir: «Penseu que va fugir al jardí de l'Edèn?» Li digueren: «Els seus fets no confirmen pas que tingués un lloc preparat al jardí de l'Edèn.» Els va dir: «Voleu veure'l? Alceu els ulls i

66. Equival a la festa de Carnaval. Se celebra el mes d'adar (febrer-març) en record de l'alliberament dels jueus de Pèrsia de l'intent d'extermini planejat pel malvat Aman, segons es narra en el llibre bíblic d'Ester.

67. Gn 32,30.

mireu-me.» El van esguardar i el reconegueren. Els nostres estimats van fer a Iași encara un gran descobriment: un home al qual creixien pèls al palmell de la mà perquè una vegada que parlaven de la vinguda del Messies, aquell va estendre la mà i va dir: «Així com és possible que surtin pèls a la palma de la meua mà, així també és possible que vingui el Messies.» Encara no havia tingut temps de retirar la mà que li havien crescut pèls. Així que portava un drap embolicat a la mà i no se'l treia sinó per mostrar que no cal pas desesperar de la redempció. Tot i que uns burletes havien intentat d'arrancar-li els pèls perquè deien que se'ls hi enganxava amb pega, l'endemà tornaven a créixer-li.

El diumenge van viatjar de Iași a Vaslui, vila que es troba a la riba del riu Vaslui, que desguassa al riu Bârlad. Hi té renom un gran mercat de mel i cera i cinc-cents caps de família s'hi guanyen la vida agradablement. Hi van passar una nit i al matí van viatjar vers la santa comunitat de Bârlad, que s'anomena així pel riu Bârlad, que la travessa pel mig. Hi ha dos cementiris: un de nou i un de vell, on ja no s'hi enterra, que es troba al mig de la ciutat, on hi ha làpides dels morts per la santificació del Nom, que són negres com el sutge i miren a orient. Hi van passar una nit i al matí van viatjar a Tecuci, una gran vila amb cinc o sis congregacions d'orants. Hi van passar una nit i al matí van viatjar a Ivești. D'allí van viatjar a una gran ciutat que es diu Galați, que es troba a la riba del Danubi, d'on salpen els vaixells vers el mar Negre, lloc on arriben els vaixells per anar a Istanbul.

Tots els dies que els nostres benamats van viatjar per aquell país, els carros anaven l'un darrere l'altre entre pobles cenyits per camps, vinyes i melonars. Amb ramats de bestiar menut deixats per tot el país, que pasturaven pels camps i bevien aigua en els coms al costat dels pous. I els pastors seguits amb flautes a la boca, que els tocaven melodies dolces i tristes. El seu so era com la veu de «Pujarà la nostra súplica.»⁶⁸ Uns gentils que pasturaven ramats, ¿com havien merescut d'entonar «Pujarà»? Sobre aquest afer, el Baal Xem Tob, que la seva memòria sigui benedicció, deia que a aquesta nació li havien sobrevingut molts de destrets sense renegar del seu Déu, per aquesta raó va merèixer de cantar els himnes que els sants d'Israel entonen en un dia sant, en un lloc sant davant del Sant, que beneït sigui.

Els carros feien camí i els cavalls anaven uns passos davant d'aquests, alegres i amb la cua dreta; des de les prades els cridaven altres cavalls que no es veien, i inclinaven les orelles ben meravellats. I les ovelles, tantes que no es po-

68. Himne litúrgic que es canta a la sinagoga el dia de l'Expiació.

dien comptar, que caminaven premudes, que es fregaven les unes amb les altres, amb el velló que els feia rínxols. Una columna de núvol s'alça des de les ovelles. I un pastor menut que els va al darrere amb un xiulet menut a la boca amb què xiulava. I muntanyes altes que s'alcen de la terra, una vegada a l'orient i una vegada a l'occident, i aigua que raja de les muntanyes; s'inclinen d'ací d'allà i no deixen que els carros traspassin. Però la destresa del carreter i d'Hananyà, que menaven els cavalls amb seny, els va permetre sortir del con-gost. Una vila entrava i una vila eixia i arreu rebien els nostres estimats amb afecte: llur llit estava preparat, la taula parada amb menjar i beguda i *mamaliga*,⁶⁹ que neda en mantega, amb formatge d'ovella i amb vi. A la sortida, el xantre els acompanya amb el cant «feliços en anar-se'n»,⁷⁰ etcètera.

El dia que van arribar els nostres benamats a Galați, la colla es va esbrancar. Els viatgers es van posar a esperar un vaixell que anés al mar Negre i el carreter va anar a cercar altres viatgers. Els nostres estimats van restar a l'hostal i van escriure cartes als seus germans de Buchach. Tenien moltes coses per escriure i molt van escriure. Es guarda bon record de les plomes de la gent de Galați perquè no foradaven el paper ni esquitxaven tinta a l'hora d'escriure, perquè les oques grasses tenen el plomatge suau.

El carreter anà al mercat i llogà un carro a uns marxants de Laskowice atès que encara durava la fira (a vegades dura quatre setmanes i en algunes ocasions més) i l'altre carro el carregà de pells d'ovella per emportar-se-les a Buchach i esperava, confiant en el Senyor, que l'afer seria profitós.

Pel camí li van sobrevenir pensaments que li van torbar el cor. Tot meditant sobre ell es va dir: no soc pas un ximple, jo? Aquells pugen a la Terra d'Israel i jo retorno a Buchach i de nou abeuraré els cavalls, els forniré farratge i allò que vaig fer ahir ho faré avui i així cada dia fins que arribi la meva fi i em llencin a la terra, amb les dents cap amunt i que els cucs se'm mengin. Però, què en trauré de deixar que m'entrin tals pensaments? És que era a les meves mans de pujar-hi i no hi he pujat? Rabí Abraham, el circumcidador, és certament mercedor de pujar-hi, però atès que el Nom beneït no ha volgut que hi pugés, no hi ha pujat.

El sol començava a declinar i els seus raigs envermellien l'orient i una mena d'enrogiment es deixava veure sobre el cim de les muntanyes, fins que el sol es

69. Plat de farinetes tradicional de Romania, fet amb farina de blat de moro i sovint acompanyat de formatge o crema agra.

70. És un vers de l'himne litúrgic del dissabte *El Adon* 'Déu Senyor'.

va enfonsar en el firmament. Encara el vessant oriental va continuar envermel·lint-se fins que va començar a embrunir-se i les muntanyes es van enfosquir. Però el punt culminant de la volta del firmament encara no s'havia ennegrit. De sobte, la terra va esdevenir silenciosa i en els cels altíssims hi va pujar un estel, i dos estels, i tres estrelles. La lluna va sortir i va il·luminar el camí. Tot-hom va callar. Només se sentia el murmuri dels pous dels assassins, perquè el costum de la gent d'aquells topants quan assassinen un home és cavar un pou per a expiació de les seves culpes i al damunt hi posen una corriola. Els cavalls van alçar la cua i llurs peülles van començar a entretopar. El carreter va esguardar i va veure que s'havien desviat del camí. Va fer petar les regnes i va cridar: «ollaó, bèsties! Cap a on m'arrossegueu? Ara us ensenyaré què són les bones maneres!» Els cavalls van abaixar llurs testes i van agafar el lloc per on se'ls demanava d'anar. El carreter va caragolar-se les regnes a la mà i va retornar a les seves meditacions: sobre ell mateix i sobre Hananyà. Aquest Hananyà ha embolcallat el tal·lit i les filactèries en el seu farcell, s'ha embolicat els peus amb parracs i se'n va a la Terra d'Israel. Mentre que jo me'n vaig i retorno a Buchach. I per què jo retorno a Buchach i no pujo a la Terra d'Israel? Perquè jo no estic a punt per al camí. I si ve l'Àngel de la Mort és que em demanarà: «Estàs a punt, tu?» Mentre el cotxer conversava amb si mateix, el cap li va caure sobre el pit. Els cavalls van tombar el cap vers ell i van veure que s'havia ensopit. Van començar a tirar per les seves fins que es van aturar de sobte. El carreter es va deixondir, va agafar el fuet i els va batre fins que no van tenir les gropes suades i els bramava: «arri, bèsties! Sempre cal menar-vos pel costat contrari al que voleu tirar! Per la vostra vida que us batré fins que oblidareu que sou cavalls!»

Capítol 7

Les grans aigües

Els membres de la colla van arribar a Galați i van haver de pagar un peatge⁷¹ per al rei dels ismaelites i van entrar a la ciutat. Hi van trobar un mercat de menjar i beguda i de tota mena de requisits i de fruites, que ni tan sols en els tractats rabínics dedicats a les benediccions sobre les fruites no hi són esmen-

71. Literalment: «un rescat per l'ànima».

tats els noms. Van prendre provisions per al camí: pa, vi, fruites i la resta de coses que aclareixen el cor. La gent de Galați els manifestaren el seu afecte donant-los remeis per a fer retornar l'ànima en el mar.⁷² Es van afaitar el cap i van entrar als banys. Les aigües caldes fan eixir la lassitud del cos i fan ser realment com criatures noves. Van sortir a noliejar un vaixell i salparen, riu Danubi avall, fins que van arribar a un lloc anomenat Vylkove, on el riu desguassa al mar Negre. D'allí salpen les naus cap a Constantinoble. Hi van haver d'esperar uns quants dies fins que el mar es va calmar del seu furor i van pujar a un gran vaixell.

Quan van arribar a Vylkove era l'hora del crepuscle. Van fer una parada, van fer la pregària de la tarda i del vespre i van dir el salm 69, que comença dient: «Salva'm, Déu meu; l'aigua m'arriba a la gola», i acaba joiosament: «Déu salvarà Sió... hi viuran els qui estimen el seu Nom.»

El mar es mostrava silenciós i les aigües estaven silents. Els homes van treure els coixins i les flassades, els perols i les casseroles; les dones van aplegar branquillons per fer foc i coure el sopar. Durant tots els dies que van restar allí, dia rere dia, Hananyà va sortir amb les dones per recollir branquillons que regalimaven resina i feien bona olor en cremar i feien gustosa la pitança. Asseguts damunt els seus baguls menjaven el sopar a la llum de la lluna. Arbres i mates escampaven el seu perfum i la nit exhalava sentors bones, l'aigua feia camí vers la mar i estels i constellacions els illuminaven des de dalt i des de baix, la terra xiuxiuejava i els feia revenir l'ànima. La colla es va llevar per a apariar-se un jaç sobre el sòl. Es disposaren a dormir tot recitant l'«Escolta, Israel» i pregaren perquè fossin guardats dels diables, dels dimonis, dels esperits dolents, dels pecats, dels mals somnis, i recordaren davant del Beneït que ells eren sols pols i cendra, cucs i verms, que tingués pietat damunt d'ells i que els perdonés totes les seves culpes, tal com es diu «perquè en Tu hi ha el perdó».⁷³ De sobte, els saltaren al damunt una mena de mosquits grossos com granotes i els picaren fins que se'ls inflaren les cares. No es van trobar amb nits tan dures com aquelles nits: no podien seure, ni ajeure's, ni llegir el llibre. No podien seure per causa dels mosquits; no podien ajeure's per raó de les pústules; no podien llegir el llibre perquè els mosquits cobrien els llums. Amb tot, ha de ser beneïda memòria de rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita, que va endolcir les seves so-

72. Evidentment es refereix al mal de mar, que és el mareig.

73. Sl 130,4.

frenques amb les històries de la terra dels fills de Moisès i sobre les quatre tribus que habitaven més enllà del riu Sambatyon, en cases grans de pedres precioses i perles i que durant la nit no necessiten la llum de les candeles perquè les pedres de llurs cases il·luminen set vegades més que la llum d'una candela. Viuen cent vint anys i mai un fill no mor en vida del seu pare, ni una filla en vida de la seva mare; són quaranta vegades més nombrosos que els qui van sortir d'Egipte, i tenen tot el bé de la terra a les seves mans gràcies al fet que estudien la Torà del Beneït i guarden els seus manaments. En tots els seus llocs no hi ha cap cosa impura: ni animal domèstic impur, ni fera impura, ni ocell impur, ni cosa abominable, ni bestiola, ni puça, ni mosquit. I cada dia senten la filla d'una veu divina que anuncia i diu, etcètera, i esperen que el Lloc Sant els faci retornar a la Terra d'Israel.

Són grans les obres del Nom: feliç el qui les porta al seu cor i les sap fer tastar als altres. Feliç rabí Xemuel Yossef, que sabia en cada moment explicar les coses bones que el Sant Beneït fa amb Israel. Cada nit d'aquelles nits en què eren retardats a la riba del mar, rabí Xemuel Yossef els apaivagava amb les seves paraules i amb les seves llegendes de redempció i consol, com la història de rabí Gad, un home de Jerusalem, i la llegenda de Malkiel l'Heroi, i la història dels escrits enviats pels fills de Moisès als homes de Jerusalem.

Quan el dia s'il·luminava i es desvelava el mar les dones ploraven: ai, quina por que tenim de fer-nos a la mar; ai, quina por que tenim de viatjar amb vaixell, car quan una persona mor en una nau no l'enterren, sinó que el lliguen en una post de fusta i el tiren al mar i llavors venen tota mena de peixos grossos que li roseguen la planta dels peus o li devoren el nas i els llavis, fins que arriba un peix gros que se l'empassa amb la post on és lligat; o bé el mar el vomita a la sorra i venen tota mena d'ocells impurs que li perforen els ulls i li estiren la carn dels ossos. Sigui així o aixà, no li ve una sepultura d'Israel! En aquell moment es va posar en el cor de les dones de retornar a Buchach, i es van posar a gemegar i a plorar que els donessin l'acta de divorci. Van anar a la ciutat i van demanar on hi havia un rabí, però la gent de l'indret no entenien pas què deien, perquè en aquells llocs no hi ha rabí, sinó un savi que s'està a l'acadèmia talmúdica i que explica en públic la Torà i les virtuts morals. Aleshores les dones van demanar: «on és el jutge?» Els van dir: «Nosaltres no tenim gaires disputes i no tenim necessitat que ningú les dirimeixi.» A la fi van trobar un mestre instruït que provenia dels països de l'Imperi austrohongarès i que vivia en aquella ciutat, que va arranjar les actes de divorci per a les dones. Quan van ser divorciades es van recordar de la pena de la migració dels morts i van fer un gran plany. Cadascuna d'elles es va prosternar davant el qui havia

estat el seu marit i va plorar fins que els esposos els van arranjar un tàlem nupcial i les benediccions de santificació del matrimoni.

Rabí Moixé va dir a rabí Meïr Yossef: «Feliç tu, Yossef Meïr, que vas donar l'acta de divorci a la teva esposa abans del teu viatge i no t'has de tornar a ocupar amb divorcis ni santificacions del matrimoni. Un jueu es vol preparar pel camí a fi d'entrar a la Terra d'Israel amb la ment lúcida, i de sobte l'escomet la fúria de la seva esposa: "Dona'm l'acta de divorci; fes-me el tàlem nupcial!" No és bo que l'home estigui sol,⁷⁴ però quan la seva esposa és amb ell, tampoc així no és bo. Déu nos en guard que jo em planyés d'aquesta dona humil, però si tu cerques estudiar, o cerques purificar els teus pensaments, ella et ve a dir coses, i tu gires el teu cor a l'ociositat.» Rabí Yossef Meïr va sospirar i va romandre silenciós. Mai la seva esposa no havia estat l'objecte de les seves reflexions, fins que es va produir l'afer del viatge i se n'havia divorciat. I quan se'n va haver divorciat l'havia treta del seu pensament. Però aquell dia de l'esvalot de les dones davant del mar, la seva divorciada va pujar vers ell. Va dir rabí Yossef Meïr: «Demà, el Sant Beneït enviarà un vent propici i jo salparé vers la Terra d'Israel, mentre que aquella pobreta resta abandonada fora de la Terra.»

No van passar gaires dies que la mar es va calmar de la seva ira i es va fer la pau entre unes aigües i les altres. Una onada que deia: «jo pujaré i inundaré el món enter», quan arribava a la sorra s'hi prosternava al davant i tornava enre-re. El capità va manar de fer entrar homes i bagatges al vaixell. Cadascú va prendre a la mà els seus trapeus i va pujar a la nau; la seva esposa agafada a la vora del vestit va pujar amb ell. Quan van haver-hi pujat, van agafar els remes amb les mans per fer-se al camí de la mar. Cridaven: «aió, aià!» No havia passat una hora que el vent es posà a bufar entre els arbres de la nau i el vaixell començà a avançar.

Capítol 8

En mar

La nau entrà en un lloc de la mar on les aigües avancen i va fer camí calmadament. Els nostres benamats es van posar dempeus i van dir la pregària del mar i els vuit versets que va pregar Jonàs en el ventre del peix i van entonar amb

74. Gn 2,18.

una melodia planyívola el salm 107 del llibre dels Salms, que conté les meditacions sobre l'amor benvolent de Déu i els seus prodigis tant en terra eixuta com en mar, car Ell allibera els qui ha rescatat, els aplega de tots els països i els condueix per un camí recte i sacia l'ànima dels qui anhelan i els omple de tot bé. I fins i tot si arriben —Déu nos en guard— a les portes de la mort, Ell els rescata en la seva misericòrdia i els salva dels seus destrets i els porta al lloc del seu desig. A la fi van contar exultants els fets prodigiosos de Déu. I encara que hagi fet estremir damunt d'ells el mar i hagi fet alçar contra seu un vent de tempesta, aviat ha calmat el mar i amansit les ones i ells, contents, donen gràcies al Sant Beneït, que els ha salvats de les seves afliccions i han vist que tot el que s'esdevé és gràcia, sols cal meditar-ho amb saviesa per veure l'amor benvolent del Senyor i alegrar-se'n.

Després d'haver dit tot el salm, van asseure's sobre els seus bagatges, van prendre els llibres i van llegir versets de la Torà, dels profetes i dels escrits.⁷⁵ Un home expulsat de casa seva que arriba a un altre lloc i hi troba un objecte que feia servir a casa, que n'està, de content, quanta satisfacció que hi troba! Doncs, molt més gran és el goig en els llibres que llegim i estudiem i que ens ocupen cada dia. Rabí Moixé seia i llegia: «El país és molt bo. Si el Senyor es complau en nosaltres, ens durà en aquest país que regalima llet i mel i ens el donarà.»⁷⁶ I rabí Yossef Meïr tot seient llegia: «He abandonat la meua casa, m'he desfet de la meua heretat.»⁷⁷ I tots alhora acabaven: «Després d'això, els fills d'Israel tornaran a cercar el Senyor, el seu Déu, i David, el seu rei. Acudiran amb reverència al Senyor i n'esperaran tota mena de bé, a la fi dels temps.»⁷⁸ A la fi van deixar els llibres, es van alçar i van posar cadascun d'ells les mans a les espatlles dels altres i es van posar a cantar: «Oh! Que vingui de Sió la salvació d'Israel! Quan el Senyor farà retornar la captivitat del seu poble, Jacob s'omplirà de goig, Israel s'alegrarà.»⁷⁹

La nau feia camí tranquil·lament i una olor agradable pujava del mar. Les aigües feien segons la seva manera de fer i les ones vivien en pau les unes amb les altres. Una espècie d'ocells blancs volaven per damunt del vaixell, batien les ales i xisclaven. El sol rodava tot davallant del firmament i la superfície del

75. Són les tres seccions que componen la Bíblia hebrea.

76. Nm 14,7-8.

77. Jr 12,7.

78. Os 3,5.

79. Sl 14,7.

mar s'ennegreix i el Sant Beneït hissa la lluna i els estels i els fixa perquè il·luminin en el firmament.

Un de la colla va llambregar com una mena de llum que brillava en el mar. Va dir al seu companyó: «Germà, que saps què és?» I no ho sabia. Ho va demanar al seu company i aquest ho demanà a l'altre companyó. Van agusar els ulls i esguardaren el mar. Van dir: «Si fos un foc de sota, on és el fum? I si es tracta de la pupilla de l'ull de Leviatan, mai cap ull no l'ha vista!» Va dir rabí Alter el mestre: «Potser són les peles de les impureses⁸⁰ del mar d'allà.» Rabí Xelomó va dir: «Cal fer la pregària de la tarda.» S'apressaren i es posaren dempeus per pregar, perquè no hi ha cap pela d'impuresa que tingui força ni autoritat enfront d'un quòrum de jueus que preguen.

Però quan començaren a pregar s'adonaren que en mancava un per al quòrum. Aquest Hananyà que havia maldat amb ells tot el camí, havia desaparegut. Al matí havia baixat al mercat a comprar provisions i no havia retornat. Van començar a donar-se cops al cap i a cridar: «ai, ai! Com és que hem fet això al nostre company? Hem perdut el millor d'entre nosaltres! Hauríem d'haver anat agafant-nos de la mà els uns dels altres i pujar al vaixell com un sol home, però no ho hem pas fet així, sinó que hi hem entrat cadascú amb els seus bagatges i dient “que tinguis pau” a la seva ànima.» Quants afanys li havia costat a Hananyà d'arribar fins a ells! Havia fet la volta a mig món, l'havien despullat i deixat nu, havia rondat entre bandits i havia oblidat quan era dissabte o dia de festa, havia profanat el dia de l'Expiació, havia penat pel camí descalç, sense sabates, i quan va arribar entre nosaltres es va afanyar envers nosaltres cada dia; va reparar els llibres, va fer les tassetes per als canelobres, va fer cofres per als bagatges sense rebre cap salari; tots els afanys a propòsit dels cavalls durant el camí havien recaigut sobre ell; ens vam alegrar amb ell perquè ell completava el quòrum per a la pregària durant el camí; i ara que hem pujat al vaixell i viatgem a la Terra d'Israel, ell era allà i ells aquí. Es van posar dempeus amb una gran decepció en l'ànima i un lament en els seus cors: «un instrument humil hi havia entre nosaltres i ens ha estat llevat per les nostres culpes.»

80. Aquí Agnon empra un concepte de la mística cabalística: *qelipot* 'peles, pellofes, clofolles' són la representació de les forces espirituals malignes o impures en el misticisme jueu; envolten metafòricament la santedat i constitueixen els obstacles espirituals innats per a assolir-la.

Es van posar dempeus per pregar individualment i mentre deien la pregària es donaven cops al cap amb la barana de l'embarcació per confondre aquells pensaments seus. A la fi van retornar cadascun d'ells a seure en els seus llocs, com si estiguessin de dol. La nit s'anava enfosquant i la nau anava fent el seu camí. Els mariners van reforçar els arbres i van seure a menjar i a beure. Davant d'ells seien els nostres benvolguts i el neguit se'ls menjava el cor. Qui pot saber on és Hananyà? Potser —Déu nos en guard— ha estat capturat i venut com a esclau? La fosca s'espessia cada vegada més. Rates i ratolins esgüellaven en la bodega de la nau i rosegaven estris i provisions.

Un neguit profund la son el dissipa. Però és possible trobar plaer en el son en el moment en què un de la colla se n'ha separat i ningú no sap si ho ha fet per a la vida o per a la mort? Quants trasbalsos havia hagut de suportar Hananyà? Quantes tribulacions devia haver sofert? S'havia posat en perill, havia arriscat la seva ànima i no havia temut pel seu cos, sols per poder pujar a la Terra d'Israel, i quan ha arribat el moment de pujar-hi se li escapa el moment oportú i no hi pot pujar.

Quan va arribar la mitjanit, els nostres estimats seguts sobre els seus sacs entonaren càntics i lloances al Nom gran que habita a Sió. Els estels anaven canviant en el firmament i la lluna a vegades era coberta i a vegades es desvelava. L'aigua avançava com de costum i el vaixell avançava i la veu d'un silenci subtil⁸¹ s'enfilava des del vaixell. Era la veu dels càntics i de les lloances que s'elevaven de firmament en firmament fins que arribaven a la Porta de Safir Blanc, on les pregàries d'Israel s'apleguen i s'uneixen fins que arriba el sol ixent a la Terra d'Israel. I en resposta puja la lloança del Sant Beneït de l'aigua.

L'aigua, que no té paraula ni llenguatge, pot lloar el Sant Beneït d'aquesta manera? Aquestes són les veus dels nens i les nenes que es van tirar enmig del mar. Quan Titus el malvat va pujar cap a Jerusalem va portar tres mil vaixells que va omplir de nens i nenes. Quan van ser enmig del mar van dir: «No n'hi ha prou que hàgim enutjat el Sant Beneït a casa seva, sinó que encara anem a cercar de fer-lo enfadar en terra d'Edom?» I tot seguit es van tirar al mar. Què va fer el Sant Beneït? Els va agafar amb la seva dreta i els va portar a una illa gran plantada amb tota mena d'arbres bons i els envoltà amb onades i onades de colors bonics: de blau, d'alabastre, de marbre, que semblaven les pedres del santuari. En sortia el fum que s'alimentava de l'encens que brotava allà: tot-

81. 1Re 19,12.

hom qui ho veia plorava i reia. Plorava en recordar la glòria del temple i reia perquè un dia futur el Sant Beneït el restaurarà. I ells mantenen el seu candor, estan protegits de tot pecat i llurs cares s'assemblen a la rosa, tal com repetim: «Hi havia a Jerusalem un jardí de roses...» L'esplendor dels seus rostres illumina com l'estrella Venus, que illumina amb una brillantor de vida. No tenen arrugues ni al front ni a la cara, llevat de dues arrugues sota els ulls, des d'on les llàgrimes baixen al Mar Gran i refreden l'infern dels pecadors d'Israel que no han renegat la Terra d'Israel. No són asservits per cap príncep ni governant, ni pel rei d'Edom ni pel d'Ismael, ni per cap rei de carn i sang, sinó que estan a l'ombra del Sant Beneït, que ells anomenen «Pare» i Ell els diu «fills meus», i tot el dia narren la glòria de Jerusalem, i la glòria del temple i la glòria dels grans sacerdots i de l'altar, dels qui ofereixen els sacrificis i preparen l'encens i dels qui preparen el pa de la Presència.⁸² I cada vegada que el Sant Beneït es recorda dels seus fills exiliats entre les nacions i que no tenen santuari, ni altar per a l'expiació, ni grans sacerdots, ni levites sobre l'estrada, ni rei, ni prínceps, immediatament s'omple de compassió envers ells i pren aquells nens i nenes amb el seu braç, els fa seure contra el seu cor i els diu: «Fills meus i filles meves: us recordeu de la glòria de Jerusalem i de la glòria d'Israel en el temps en què el santuari existia i que Israel es trobava en la seva esplendor?» Tot seguit ells contaren davant seu el que havien vist en la seva infantesa i ho explicaren molt bé, com Daniel, l'home encantador, i com Yonatan ben Uzziel,⁸³ però Daniel i Yonatan parlaven en la llengua del targum⁸⁴ i ells parlaven en la llengua santa,⁸⁵ aquella en què parla el Sant Beneït. En aquell moment el Sant Beneït va riure davant d'ells. I no hi ha, si així es pot dir, un riure com el d'aquell moment, quan Ell sent lloar la seva casa i sent lloar els fills de casa seva, i Ell diu: «I aquest poble, que jo m'he format, proclamarà la meva lloança.»⁸⁶ I diu encara: «Consoleu-vos! La Jerusalem futura serà reconstruïda milers i milers de vegades més gran del que havia estat i el santuari s'estendrà d'un extrem del país fins a l'altre extrem i serà alt fins als

82. Ex 25,30.

83. Rabí que va viure entre el segle I aC i l'I dC. La tradició jueva el considera l'autor de la traducció aramea dels llibres dels profetes.

84. Els targums són les traduccions en llengua aramea dels textos bíblics escrits en hebreu, llevat d'una bona part del llibre de Daniel.

85. L'hebreu.

86. Is 43,21.

estels del cel i fins a les rodes del Carro⁸⁷ i la Presència divina romandrà en tots els d'Israel i tots els fills d'Israel parlaran inspirats per l'Esperit Sant. I tots aquests anys, aquests nens i nenes que viuen enmig del mar esperaran sempre la salvació. I no hi ha cap vaixell que vagi a la Terra d'Israel que aquests menuts i menudes no els vagin al darrere, perquè quan veuen una nau en el mar, diu un al seu companyó: «Arriba el temps de l'aplec de les comunitats de la diàspora.» Tot seguit cadascun d'ells s'agafa a una onada gegant de les ones del mar i hi cavalca al damunt com un cavaller que munta damunt del seu corser fins que no arriba a tocar de la nau. I durant tot el camí canten: «de Basan els faré tornar, els faré tornar del fons del mar.»⁸⁸ I la seva veu és com la veu dels esquellerincs d'or de les vores del vestit del gran sacerdot⁸⁹ i és escoltada pels qui baixen a navegar pel mar. I hem sentit de gent que diu la veritat un fet que s'esdevingué a gent que navegaven pel Mar Gran cap a la Terra d'Israel i que van sentir una veu agradable i volien saltar enmig del mar per poder anar darrere la veu; els mariners els van haver de lligar amb els seus cinturons fins que la nau no es va haver allunyat d'allà.

La lluna havia declinat i les estrelles i les constel·lacions se n'havien anat. En aquell mateix moment el Sant Beneït havia fet alçar l'alba i havia il·luminat el món. Quan l'albada començà a fer claror, van distingir una imatge humana en el mar. Van fixar els ulls i van atalaiar que duia una gran barba i que els serrells rituals davallaven sobre les dues galtes i que duia un llibre a la mà i que hi havia un mocador estès sota d'ell i que hi seia al damunt, com un home que seu tranquil·lament. Les grans ones del mar no l'amenaçaven pas per negar-lo, ni les bèsties marines d'empassar-se'l. I què deien les nacions del món en el moment que van veure un home segut sobre un mocador que navegava pel mar? N'hi havia que deien que coses semblants apareixen als qui van per mars i deserts; altres deien que damunt d'aquell tal penja una maledicció i no hi ha per a ell pau eterna, per aquesta raó va errant d'un lloc a un altre. Ahir va ser vist en terra i avui en mar. En aquell vaixell hi havia gent de setanta nacions i tots es van estremir i consternar d'aquella figura. Israel va restar dempeus d'aquesta banda i les nacions del món de l'altra, temorosos i expectants, fins que el sol no els va cremar les pestanyes dels ulls. Rabí Xemuél Yos-

87. Segons la mística jueva, es tracta del carro-tron de Déu. És un concepte que parteix de la visió narrada en el primer capítol del llibre del profeta Ezequiel.

88. Sl 68,23.

89. Ex 28,33.

sef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita, va dir: «És la presència divina que torna amb Israel al seu lloc.» Rabí Moixé va dir plorant: «El secret del Senyor és per als qui el temen; els fa conèixer la seva aliança.»⁹⁰

Capítol 9

Misteris del món

El vaixell anava fent el seu camí i una olor bona pujava del mar. Núvols clars navegaven en el firmament i les ones es besaven l'una a l'altra. L'aire del món era humit i tenia un gust com el de la sal. Els peixos mostraven llurs boques i divertien els éssers creats. I l'ocell que vola d'ací d'allà i que no accepta l'autoritat de cap persona, que no vol la companyonia dels humans, ni és nodrit per ells, planava per l'aire i voletejava a prop d'aquella forma. Les ones s'anaven plegant i el vaixell feia camí amb tranquil·litat i no causava massa enuig als viatgers. Els nostres benamats seien; alguns conversaven sobre les ànimes noves que els sants d'Israel reben a la Terra Santa; altres s'ocupaven dels misteris del món, com ara: per què la Terra d'Israel fou donada al principi a Canaan tot i que havia estat assignada a Israel? Va ser per ensenyar a les generacions que vindrien que malgrat que les nacions tenen domini sobre la Terra d'Israel i que Israel ha estat lliurat a les seves mans —en mans de Sennaquerib, de Nabucodonosor, de Titus el malvat—, aquestes nacions no són pas fixes allà i són rebutjades l'una per mà de l'altra i l'altra per mà de la de més enllà. I no hi reeixien allí sinó sols per a destruir, fins que els expulsaven. Però Israel s'hi alçarà per sempre. Així mateix trobem que el Sant Beneït donà Betsabé a Uries, l'hitita,⁹¹ tot i que ella estava destinada a David des dels sis dies de la Creació. Uries va morir sense fills, però David va obtenir que sortís d'ell una gran nissaga de reis i prínceps.

El sol es va retirar i retornà al seu estatge a fi de fer lloc a la lluna i als estels. Les estrelles i les constel·lacions van arribar i es van posar al firmament, i una llum les il·luminava des de les ones i una veu agradable pujava del mar com una veu de cants i de lloances. Un diu al seu companyó: «Germà, has sentit aquesta veu? Què és?» Li diu el seu company: «Germà, els peixos del

90. Sl 25,14.

91. Segons la narració que es troba en 2Sa 11-12.

mar entonen un cant, com repetim en el *Capítol del Cant*:⁹² “Els peixos del mar entonen un cant.” I quin és el cant que entonen: “La veu del Senyor és sobre les aigües.”⁹³ Li diu el companyó: «No és pas així, sinó que he sentit clarament una veu que diu: “L’ajuda em vindrà del Senyor, que ha fet el cel i la terra.”»⁹⁴ Diu l’altre: «Aquest verset és l’ocell que el canta, com ho repetim en el *Capítol del Cant*: “L’ocell diu: ‘L’ajuda em vindrà del Senyor, que ha fet el cel i la terra.’” Es diuen els nostres benamats, l’un a l’altre: «Nosaltres també entonarem un cant!» Un començà a cantar: «Et vaig abandonar sols per un moment, i ara et torno a prendre amb un amor immens.»⁹⁵ Els seus companys van respondre dient: «Els redimits del Senyor retornaran, entraran a Sió cridant de goig.»⁹⁶

El Sant Beneït té un bell regal que té per nom dissabte. Pel seu amor i la seva compassió l’ha donat a Israel. Gran és la santedat del dissabte i resplendeix fins i tot sobre els homes més senzills, ja que, quan arriba el dissabte, el Sant Beneït fa brillar la seva llum beneïda i totes les criatures resplendeixen d’aquesta font lluminosa de dalt i anhelan d’unir-se amb la seva santedat, especialment els piadosos i les persones d’acció que limiten les pròpies necessitats i no cerquen sinó plaure la Presència divina.

En arribar el matí de la vigília del dissabte, els nostres estimats van matinejar i van començar a ocupar-se de les necessitats del dissabte. Rabí Alter l’escorxador ritual va degollar una gallina en honor del dissabte, va cremar un vestit i amb les cendres en cobrí la sang.⁹⁷ Feigue va encendre foc i va posar a coure l’ocell mentre les altres dones s’encarregaven de cuinar per a les necessitats del dissabte. El capità els passà a prop i se’ls mirà amb bons ulls. Ho van esguardar els mariners i els van portar peixos que havien tret de l’aigua i ensenyaren les dones a coure el pa a la manera que enfornen a la Terra de la Gase-la, on escampen les brases damunt el sòl i hi aboquen la pasta damunt i així

92. És un text rabínic que a vegades es troba en els rituals de pregària. Conté els cànics de lloança que els éssers creats eleven a Déu.

93. Sl 29,3.

94. Sl 121,2.

95. Is 54,7.

96. Is 35,10.

97. Les normes rituals de la preparació del menjar en la tradició jueva manen que s’ha de cobrir la sang dels animals que han de ser consumits amb terra o cendra.

les dones poden complir el precepte de separar i cremar una part de la pasta⁹⁸ i fer els pans per a l'àpat del vespre, per al menjar del dia i per al tercer àpat del dissabte. Encara no havia arribat el migdia que tot ja era a punt per al dissabte.

Els nostres benamats es van afanyar a rentar-se la cara i les mans amb aigua tèbia, es van tallar les ungles, es van canviar els vestits i es van posar els vestits de mudar en honor del dissabte: la roba interior i el vestit exterior, cenyidor i gavany. Van seure junts per fer examen de consciència del que havien fet durant els sis dies de la setmana i van fixar el cor en el secret de l'acció del Nom sant que els havia separat per al bé de la resta de la gent de la seva vila i que els havia donat la força i el coratge per a desarrelar-se ells mateixos del seu indret i encaminar-los per la senda dreçada que pujava a la Terra d'Israel. Però, alhora, tenien el cor angoixat per Hananyà, que havia penat amb ells tants de dies i que havia endurat tota mena de penes i sofriments a fi de poder pujar a la Terra d'Israel i que quan hauria hagut de pujar al vaixell li va passar el moment oportú i havia estat deixat en els països de les nacions. Potser el Sant Beneït encara estava enutjat amb ell perquè havia oblidat quan era dissabte i quan era el dia de l'Expiació i no era la seva voluntat de fer-lo entrar en el seu clos? O hi havia en això una altra intenció que cap pensament no podia copsar? En aquest moment va caure una gran por en el cor dels nostres benamats, que van comprendre que no era pas per la seva justícia que havien mescurat de pujar a la Terra d'Israel, sinó per la seva misericòrdia beneïda. Se'ls va despertar el desig de reparar tots els mals que havien comès de fet, de paraula o de pensament a fi que la Providència divina no retardés —Déu nos en guard— la seva arribada a la Terra. També es van proposar d'elevat totes les parts de l'ànima i afegir-hi un suplement d'esperit addicional. Així van seure els nostres estimats entre ells i el Creador fins que l'ànima es va desvetllar i els fou acordat d'afegir-los un suplement d'esperit addicional. Van treure el Pentateuc, van completar la lectura de la secció setmanal, dues vegades el text hebreu i una vegada la traducció aramea i el comentari de Raixí⁹⁹ i el Càntic dels Càntics. Les dones van treure dels seus farcells el llibret de les súpliques

98. Cada vegada que es coïa pa calia oferir una part de la pasta al sacerdot; després de la destrucció del temple esdevingué usual el costum de cremar aquest bocí de pasta.

99. Acrònim de Rabí Xelomó Yishaqí, un dels més grans comentaristes de la Bíblia i del Talmud (1040-1105).

per a l'encesa de les candeles i el llibre del *Tseena u-reena*¹⁰⁰ que explica la Torà a les dones i als ignorants.

El sol va davallar cap al mar per a fer la immersió ritual en honor del dissabte i s'hi va estar el que va caldre. Mentre el dissabte no és acollit a baix tampoc no és acollit a dalt del cel. Les dones s'afanyaren a treure els menjars de les brases, pararen taula amb pa i vi i van encendre les candeles. El sol s'embolcallà amb un vestit de colors i entrà en el Palau del Repòs per rebre el dissabte amb la Cort de Dalt.

Els nostres benamats es van posar dempeus per fer la pregària d'havent dinat. Van dir els càntics d'acció de gràcies i les divuit benediccions.¹⁰¹ Qui diu amb devoció el càntic, certament que experimenta l'amor que el Beneït té amb els fills de l'home, especialment els qui baixen al mar amb vaixell, que veuen amb els seus sentits les obres del Nom beneït i els seus prodigis. El qui prega les divuit benediccions amb devoció i diu: «A Jerusalem, la teva ciutat, tornaràs amb misericòrdia», certament que s'apropa espiritualment a Jerusalem; especialment els qui naveguen pel mar, car en aquell mateix moment el Sant Beneït empeny la nau i l'apropa a Jerusalem.

Atès que s'havien acabat els sis dies feiners —havien sortit els dies profans— els nostres benamats es van posar dempeus i van entonar el salm per al dia del dissabte. I el món va començar a resplendir amb la llum de les corones que Moisès retorna a Israel el capvespre de cada dissabte. Els havien estat preses quan van pecar amb el vedell d'or¹⁰² i van ser confiades a Moisès.

Després d'haver acabat la pregària del capvespre del dissabte, van dir la benedicció sobre el vi, van partir el pa, van menjar i van cantar fins que es va extingir la llum de les candeles i es va fer dues vegades més intensa la llum dels estels. Els éssers de carn i sang encenen una candela que no se sap si romandrà encesa o bé si no hi romandrà; si s'encén més tard s'apagarà; el Sant Beneït, en canvi, encén moltes candeles en el firmament i cap no s'apaga.

És gran el dissabte en què el cos pot reposar. I això és molt més així damunt del vaixell pel fet que l'home no s'ha hagut d'esforçar durant tota la setmana i tot el repòs de l'home esdevé en honor del dissabte.

100. Obra escrita en ídix, en el segle XVI, que conté un comentari narratiu de to popular al Pentateuc i a altres fragments de l'Escriptura. El títol és una citació de Ct 3,11: «Sortiu i mireu.»

101. És una pregària central de la litúrgia de la tradició jueva, que es recita tres vegades cada dia.

102. Ex 32.

Els nostres benamats seien amb les mans posades dins de les mànigues i esguardaven el mar davant seu. Quan un home seu silenciós certament es troba en un grau superior pel fet que no comet cap pecat i molt més és així si seu damunt d'un vaixell que va a la Terra d'Israel. No és sols que no pecca, sinó que compleix un manament perquè ell puja a la Terra d'Israel, cosa que per si sola compta tant com tots els preceptes.

Tots els manaments de la Torà sols afecten una part del cos: les filactèries, el cap i el braç; els serrells del mantell de pregària, el cor, i sols són vigents de dia; els homes els han d'observar i les dones en queden exemptes; el manament de la cabanyella de Sukkot sols concerneix la festa i els homes hi estan obligats i les dones n'estan dispensades. Menjar el pa àzim sols és vigent per Pasqua i sols hi ha l'obligació de menjar-lo durant el primer vespre. I quan un home mor esdevé lliure de tots els preceptes. Però assentar-se a la Terra d'Israel enclou tot el cos de l'home i afecta els homes i les dones i els infants, val tant de dia com de nit i no cessa mai. I quan algú mor i és enterrat a la Terra, la mateixa terra expia per ell, tal com es diu: «i perdonarà el seu país, el seu poble»;¹⁰³ i compta tant com tots els preceptes. És per això que quan un jueu vol pujar-hi, immediatament Satanàs li surt al pas i no el deixa en pau.

Rabí Alter el mestre va dir: «Quan estava a punt de pujar a la Terra d'Israel em va venir a trobar Satanàs i em va dir: “On vas?” Li vaig dir: “A la Terra d'Israel.” Em digué: “Jo, a mig camí, me n'he tornat perquè les formigues del vaixell es ficaven en tot el menjar.” Li vaig dir: “Al contrari, nosaltres hem d'aprendre d'elles, tal com es diu: ‘Ves a mirar la formiga, gandul; considera els seus camins i sigues savi.’¹⁰⁴ Aquesta formiga, que és una criatura molt petita entre els animals i que no és comptada entre els qui posseeixen intel·ligència, es prepara durant l'estiu l'aliment, ¿és que un home d'Israel no s'haurà de preparar el que necessita?”»

Rabí Moixé va dir: «Quan vaig pujar al carro per viatjar a la Terra d'Israel, em va venir a trobar Satanàs i em va dir: “On vas?” Li vaig dir: “A la Terra d'Israel.” Em digué: “Val més que tornis al teu indret i que serveixis el teu Creador com la resta dels caps de casa fins que hi pugis amb tot Israel.” Li vaig dir: “Quan vaig vendre la casa, ¿no eres tu que em xiuxiuejaves: ‘Apuja el preu, apuja el preu, que tu pugues a Terra Santa!’? I ara vens amb el consell que no faci el viatge? No t'escollaré pas!”»

103. Dt 32,43.

104. Pr 6,6.

Va dir rabí Xelomó: «Quan vaig decidir de pujar a la Terra d'Israel va venir a casa meva Satanàs i em va dir: “Vell com ets vas a perdre els diners que has guanyat amb tanta fatiga?” Li vaig dir: “Ara ets el comptable? Jo també sé calcular la pèrdua d'un precepte davant del benefici que se'n treu.”»

Va dir rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita: «Quan estava a punt de pujar a la Terra d'Israel va venir a casa meva Satanàs i em va dir: “On cerques anar?” Li vaig dir: “A la Terra d'Israel.” Em va dir: “Per què anheles entrar a la Terra d'Israel? No és pas pels nombrosos preceptes manats a Israel i que sols poden ser complerts a la Terra d'Israel? Per la teva vida que encara hi ha molts de preceptes que tu pots guardar fora de la Terra!” Li vaig dir: “No vas ser tu que vas anar a trobar un just i li vas dir: ‘Fes tots els preceptes, però deixa de complir-ne sols un.’ Recorda't de la resposta que et va donar aquell just: ‘Transgrediré tots els preceptes —et va dir— i sols compliré a fons aquell precepte. I tot seguit se'n va anar.’»

Va dir rabí Yehudà Méndel el piadós: «Amb mi, Satanàs no s'ha pas d'amoïnar gaire perquè nosaltres vivim com si fóssim veïns l'un de l'altre. Quan em va venir al pensament de pujar a la Terra d'Israel, em vaig dir: “Per què tens tanta por de pujar a la Terra d'Israel? Que no hi ha menjar i beguda? Que no hi ha homes com nosaltres? Qui viu aquí pot viure també allà. Vet aquí que la Terra d'Israel no ha estat pas donada als àngels que serveixen Déu, i per què no provo de viatjar-hi també jo?” Quan Satanàs va sentir això, ja no va mirar d'entretenir-me més.»

Va dir rabí Péssah, l'administrador: «Això mateix és el que vaig dir a Tsirl, la meva esposa. Li deia: “Què et sembla, Tsirl, que la Terra d'Israel és feta de Noms divins? També hi ha cases per a viure-hi. Les salses no es fan pas amb les aigües de la branqueta de salze¹⁰⁵ del setè dia de la festa dels Tabernacles!» Va dir Léibuix, el carnisser: «Si és així, per què considerem que la Terra d'Israel és un afer tan important?» Rabí Alter l'escorxador ritual va dir: «Perquè en aquelles cases no es produeix corrupció.» Rabí Yossef Meïr va sospirar i va dir: «Seria una desgràcia que totes aquelles cases no fossin el que els ulls veuen.»

De nou els nostres estimats seien i parlaven sobre la inclinació que actua perquè el poble d'Israel no pugi a la Terra d'Israel, perquè el qui puja a la Terra d'Israel hi rep una ànima nova. Felix el qui hi ha pujat i ha merescut d'esta-

105. Fa referència a l'aigua en què es conserven les branquetes de salze que es porten a la sinagoga per la festa dels Tabernacles.

blir-s'hi! Ai del qui hi ha pujat i no ho ha merescut! Perquè hi ha àngels que ronden la Terra d'Israel i no concedeixen, a qui no n'és digne, d'entrar a la Terra, tal com va explicar rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita. És la història de dos vells que van fer el camí i van arribar a la frontera. De nit van sentir veus d'alegria en una banda i veus de laments en l'altra. Van alçar els ulls i van veure un estol d'àngels del servei diví que tenien a les mans arpes, lires i altres instruments musicals. Acompanyaven un vell amb gran honor i li cantaven càntics. Davant d'ells caminava un estol d'àngels de destrucció que arrossegaven un altre vell amb gran menyspreu. Els digueren: «Per la vostra bondat, digueu-nos per què toqueu davant d'aquest i tracteu amb menyspreu l'altre.» Respongué l'estol dels àngels del servei diví: «Aquest, que va merèixer de pujar-hi, nosaltres l'acompanyem allà i fem música davant d'ell amb gran alegria.» Va respondre l'estol dels àngels de destrucció: «Aquest no mereixia de pujar-hi, però hi va pujar; nosaltres l'en fem sortir.»

Va dir rabí Moixé a rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita: «És possible que vós hàgiu sentit per què rabí Abraham, el circumcidador, no ha vingut amb nosaltres a la Terra d'Israel. ¿És que no és un home recte, temorós del Cel i que s'ocupa amb cura dels preceptes, especialment del manament de la circumcisió en virtut del qual se'ns ha donat l'aliança de la Terra?» Va respondre rabí Xemuél Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita: «És perquè havia fet enutjar el patriarca Abraham perquè sortís de la Terra d'Israel cap a fora de la Terra, per aquesta raó ha estat castigat a no entrar a la Terra. Una vegada que el cap cosac Guilaief va arribar a la ciutat i tot Israel es va amagar a les cases, aquell mateix dia rabí Abraham va anar a circumcidar un nadó fill d'una vídua; el pare de l'infant havia estat assassinat en aquella persecució. Quan hi va entrar no va trobar ningú que pogués agafar el nadó ni una cadira per seure. Ell va dir: «Jo no puc pas ser padrí de la circumcisió i alhora circumcidador.» Va mirar per la finestra i va veure un vell que anava pel carrer amb un escambell a la mà. Va trucar a la finestra per cridar-lo. Va entrar, va seure damunt de l'escambell i va prendre el nadó sobre els genolls. Rabí Abraham el va circumcidar i va dir la benedicció: "El qui ha santificat l'estimat des del ventre..." Quan va haver acabat les benediccions, el padrí va desaparèixer. Tots es pensaven que Elies, l'àngel de l'aliança, se li havia revelat, però en realitat era el patriarca Abraham, que havia vingut a mostrar misericòrdia envers un dels seus fills el dia que ell entrava en la seva aliança.»

Tot el firmament més alt es va enfosquir; la lluna i els estels es van cobrir. L'aire del món era humit i el seu gust era com el gust de la sal. Tot el món era

silenciós. Sols se sentia la fressa de les ones que es besaven les unes a les altres. Tota la colla es va alçar i van pujar als seus llits. La lluna es va colgar, les estrelles van entrar i les constel·lacions van fer camí.

El vaixell anava fent via. El Sant Beneït enrotllava la llum perquè sortís la tenebra i la fosca perquè sortís la llum, enviava el vent i movia la nau. Cada dia el sol es fa més valent, de manera que cap ull no el pot mirar a la cara; de nit cada estel fa pujar la llum com la lluna. Les ones del mar es gronxen i van d'ací d'allà. En surten espurnes de llum i un mocador hi sura al damunt, com un vaixell en el cor del mar. I un home seu damunt del mocador amb la cara cap a orient. Les grans ones del mar no s'alcen pas per negar-lo; les bèsties del mar no se'l volen pas empassar i un ocell vola i plana per l'aire fent voltes sobre ell. Quants de dies van passar al vaixell! Resulta que quan van pujar al vaixell es van afaitar el cap i ara la filactèria del cap s'enfonsava en la tofa. Cada vegada que ataüllaven el mar veien davant d'ells espurnes de llum que en sortien i un mocador que hi surava, com un vaixell en el cor del mar, i un home que seia sobre el mocador amb la cara cap a orient.

Capítol 10

Istanbul

Després de dies, va arribar el vaixell a Quxta la Gran, que és Constantinooble, que és Istanbul. Van llogar un esquif i entraren a la ciutat, on van esperar la nau que la comunitat d'Istanbul noliejava cada any per a tots els jueus sefardites temorosos de Déu i que no tenien possibles per a pujar a la Terra d'Israel per anar a prosternar-se a les tombes dels patriarques o bé per establir-s'hi.

Istanbul és una gran ciutat, sense parió en tot el món. Té nombroses ciutadelles i hi viu gent de totes les nacions. La governa el soldà d'Ismael, que jeu en un llit d'ivori que li fa venir somnolència. Pot dormir mig any o bé pot dormir un any sencer. Té una capsa plena de tabac damunt la qual recolza un ocell d'or. I quan arriba l'hora d'alçar-se, l'ocell obre la capsa, s'acosta al rei i li fa arribar el tabac als narius. El rei esternuda i l'ocell respon: «salut!» Tot seguit venen tots els ministres, tots els paixàs, tots els ducs i li demanen com està. Ell té tres-cents seixanta-cinc ministres, com el nombre de dies de l'any: un ministre per a cada dia. I a cadascun d'aquests, quan han acomplert la seva missió, el rei li dona un fil d'or. Aleshores immediatament sap que ha arribat

la seva hora de deixar el món. Aleshores es retira a casa seva i s'escanya a si mateix. El rei mira des de la finestra, ho esguarda i repica de mans de content. Un rellotge penja del palau del rei. És fet d'ossos humans. Cada hora que toca se sent d'un extrem de la ciutat fins a l'altre. Fins i tot els qui es troben en els ventres de llurs mares tremolen d'aquell so. A la ciutat hi ha molts de jardins i vergers, banys i cases de luxúria. Cadascun d'aquests és més bonic que l'altre: bonics per dintre i ronyosos per fora. Gossos sens nombre van errants per allà. Enlloc del món no hi ha tants gossos com a Istanbul. I els ocells impurs es passegen per allà a pler. S'alimenten de restes immundes i de carronya. També hi ha rates: són grosses com oques i viuen fins i tot en els palaus dels ministres. S'hi propaguen molts incendis. Quan se'n produeix un en una casa, llepa i devora totes les cases del carrer, que són cases de fusta. A vegades cremen tres-centes cases, de vegades quatre-centes cases i sovint fins i tot més. I no extingeixen pas el foc, sinó que els guàrdies de la ciutat s'estan dempeus i criden: «Déu és Déu i Mahoma el seu profeta.» Hi ha moltes sinagogues a Istanbul: més de cent. I hi ha esteses catifes i tapissos, amb brocats d'or. I grans savis s'hi han assegut tot estudiant les coses revelades i les que són ocultes. I hi ha molts de llibres. Felix l'ull que ha vist totes aquestes coses! Fins i tot s'hi troba el *Llibre de les delícies dels dies*,¹⁰⁶ i això és un fet prodigiós, com bé saben els qui hi entenen. Aquests exerceixen l'autoritat en nom del regne i no saben la nostra llengua, de manera que quan es vol parlar amb ells s'enraona en la llengua santa. Són nets de pensament i de vestits polits, de parla agradable. Tot ho fan de manera calmada i el seu aspecte té l'aparença dels fills del rei. Tenen uns costums diferents dels nostres, així es posen les filactèries asseguts, segons el parer de Bet Yossef,¹⁰⁷ i alguns porten dos parells de filactèries alhora; no els agraden les subtileses en l'estudi del Talmud, en canvi l'essència de la seva força es troba en l'erudició.¹⁰⁸ L'amor per la terra d'Israel crema en els seus cors: quan pugen a la Terra d'Israel s'emporten les estores damunt

106. És una obra homilètica anònima publicada a Esmirna l'any 1731-1732, en tres volums. Conté homilies, pregàries i pràctiques relatives a tot l'any litúrgic jueu. Té com a objectiu explicar el significat profund dels manaments i les tradicions jueves segons la càbala luriana a fi d'inspirar al lector una gran pietat i la màxima elevació espiritual. L'obra va ser portada a la impremta per rabí Israel Yaaqob Algazi (1680-1756), que digué que havia descobert el manuscrit anònim del llibre a Safed i que hi havia afegit unes gloses de la seva mà.

107. És una compilació de les lleis i preceptes jueus establerta per rabí Yossef Caro en el segle xv.

108. Es refereix al coneixement profundit dels textos.

les quals han estudiat la Torà i les cremen damunt la tomba de rabí Ximon bar Yohay¹⁰⁹ el dia de Lag ba-ómer.¹¹⁰ Hi ha també caraïtes,¹¹¹ que no creuen en les paraules dels nostres mestres, de beneïda memòria. Són molt versats en l'Escriptura i molt erudits en els vint-i-quatre llibres que componen la Bíblia, com un jueu coneix els Salms, i tenen cases de pregària pròpies. No porten pas xals amb serrells rituals, sinó que els pengen a la sinagoga i els miren, a fi d'observar el que està escrit: «en veure'ls...»¹¹² I això mateix pel que fa a la branca de palmera. Tenen els seus propis savis, que cada dia troben noves explicacions a la Torà. Eviten les polèmiques amb els rabins, perquè tenen necessitat de nosaltres: guarden totes les lleis de la impuresa i la puresa i no es contaminen amb els morts, així quan hi ha un mort entre ells lloguen pobres d'Israel perquè tinguin cura del cos del difunt i el sepultin. En altre temps, n'hi havia que seien les nits del dissabte a les fosques i no encenien candeles, fins que se'ls va revelar la llum dels nostres mestres. La Terra d'Israel és estimada per ells: fan dol per la seva destrucció i fan collectes d'objectes i de diners per les seves cases d'estudi a Jerusalem. Usen tota mena d'estratagemes a fi de poder pujar i augmentar el seu nombre a Jerusalem, però no hi reïxen, perquè es van comportar amb menyspreu envers el nostre mestre Maimònides,¹¹³ de beneïda memòria. Una vegada que els savis van haver de fer consultes secretament a causa de certs decrets hostils que estaven a punt d'arribar, es van reunir a la sinagoga dels caraïtes, que es trobava en un soterrani, a un nivell inferior de les altres cases i des de fora no es podia sentir res. Quan hi van entrar es van adonar que hi havia un graó diferent dels altres. Ho van mirar i van trobar que a sota hi havia el llibre de *La mà forta*,¹¹⁴ que havia estat posat allà pels caraïtes perquè fos trepitjat i menyspreat. Hi havia

109. Rabí del segle II, un dels grans deixebles de rabí Aqibà. És considerat el pare de la doctrina mística jueva i els cabalistes li atribueixen la composició del Zohar.

110. És el dia 33 del recompte de les garbes, període de set setmanes entre la festa de la Pasqua i la festa de les Setmanes, considerat tradicionalment un temps de dol i de penitència, llevat del dia 33, que es considera un dia semifestiu en què les celebracions són permeses.

111. Secta jueva que refusa les tradicions orals rabíniques recollides en el Talmud i només admet com a autoritzada la Sagrada Escriptura.

112. Nm 15,39.

113. Moixè ben Maimon (Maimònides) (1135-1204), considerat un dels grans mestres del judaisme de tots els temps.

114. Llibre conegut també com la *Mixné Torà*, és un codi molt important de la llei religiosa jueva, segons la tradició rabínica, compilat per Maimònides entre 1170 i 1180.

allí el rabí Or ha-Hayyim,¹¹⁵ que els va maleir: que no prosperés el seu assentament a Jerusalem i que no poguessin formar un quòrum per a la pregària pública. En endavant, mai no arriba un caraïta a Jerusalem que no se'n vagi un altre mort. Es va donar el fet que una vegada hi va pujar una gran multitud i van ser colpits tots per una pesta. Que Déu nos en guard!

Els nostres benamats s'estaven doncs a Istanbul i hi esperaven una nau. Un dia anaven a la tomba de Job i un altre a la sepultura de l'autor de *Semikhat Hakhamim*,¹¹⁶ que va traspasar allí, de camí a la Terra d'Israel, i un altre jorn anaven al port, no fos cas que hi arribés un vaixell i que portés Hananyà, ja que ells no desesperaven pas de retrobar-lo. Aquest Hananyà, que s'havia mogut per mig món i que havia superat tantes tribulacions, és versemblant que quan el vaixell va salpar, ell hagués desesperat? Certament que havia tingut paciència i havia esperat de prendre una altra nau. En aquells dies, rabí Xemuël Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita, va aprofitar per seure davant dels savis de Constantinoble i llegir tots els llibres, grossos i menuts, bons i rectes, plens del temor dels Cels i de saviesa, de manera que va afegir temor i saviesa en el saber revelat i en el saber ocult, en la gramàtica, en el bell estil i en els camins de la llengua i en els secrets d'aquesta. Ha arribat a les nostres mans una carta que va escriure al conjunt dels nostres benamats, els piadosos de Buchach: «Que Déu us guardi i us doni vida! Us fem saber que hem arribat en pau a la il·lustríssima ciutat de Quxta, que és al·ludida en les *Tiqqunim*.¹¹⁷ Que sigui benèit el Nom de Déu! El camí ha estat bo davant nostre: la pluja no ens va deturar en terra ferma ni ens va aterrir la tempesta en mar. Vet aquí que hauria estat adequat i correcte d'escriure totes les etapes del viatge i tots els beneficis que ens han fet els nostres germans, els fills d'Israel pel camí, tant en menjar, beguda i allotjament, en bons consells i en camins dreturers, tant en els països del turc, com en les terres de Sa Majestat l'emperador. Però, per causa de la pena, el cor no té força per allargar-se en això perquè el recte rabí Hananyà, que us és ben conegut, va desaparèixer de sobte pel camí. No sabem què se n'ha fet. Us demanem, doncs, que feu saber aquest fet al president del tribunal rabínic, que tingui llarga vida! Sabem de fet que rabí Hananyà no ha deixat esposa, però podria ser que hi hagués una cunyada que tinguéss

115. Rabí Hayyim ben Moixé ben Attar (1696-1743), gran erudit, comentador de la Torà, estudiós del Tàlmud i cabalista.

116. Rabí Naftalí Kats (Naphtali HaCohen Katz) (1649-1718), rabí i cabalista.

117. «Llibre de les correccions», atribuït a rabí Ximon bar Yohay, autor llegendari del Zohar o «Llibre de la resplendor» (segle XIV), obra fonamental de la càbala jueva.

necessitat d'ell.¹¹⁸ Us preguem que ens feu saber com està el nostre mestre, etc., rabí Abraham, el circumcidador —que Déu el guardi— i què se n'ha fet. Si us plau, saludeu tots els nostres benvolguts, els estimats de la nostra ànima, gravats en els nostres cors per sempre, etc.»

En el mateix hostel on s'allotjaven els nostres benamats hi havia un savi sefardita, que havia sortit amb la missió i manament de desvetllar en les ciutats de la diàspora l'interès per la gent de Jerusalem, afligida pel destret i l'adversitat. Era un home intelligent, instruït en la càbala i erudit. El seu aspecte era com l'aspecte d'un rei. Tenia els ulls enfosquits pels seus plors perquè totes les ciutats es troben sobre els seus fonaments, mentre que la ciutat de Déu es troba humiliada fins a l'abisme que hi ha sota seu. L'enviat va demanar a la gent de la colla: «On aneu i on voleu fixar el vostre estatge? A Jerusalem, Hebron, Safed o Tiberíades? I els va dir els mèrits de totes les ciutats, i en va lloar el clima i els llocs sants de cadascuna. El que habita a Safed i és enterrat en el seu sòl, atès que es troba en un lloc alt i que té un aire més agradable que el de totes les altres ciutats de la Terra d'Israel, tot seguit la seva ànima vola cap a la cova de Macpelà,¹¹⁹ i d'allí passa al Jardí de l'Edèn. I a Safed, on hi ha pau per a Israel respecte dels gentils, on fins i tot una dona pot anar sola per la ciutat i pel camp, allí hi ha molts d'habitatges i tot es pot comprar bé de preu. La sinagoga del sant Ari¹²⁰ es troba allà i també l'estrada on feia pujar tots els pares del món —que la pau sigui damunt d'ells— a llegir la Torà: Aaron, pels sacerdots; Moisès, pels levites; Abraham, el tercer, etc. La gent de Safed, en la major part són fills de la Torà, temorosos de Déu i compassius. Hi ha un lloc, a dues hores de Safed, anomenat Meron, on hi ha la cova de rabí Ximon bar Yohay. Van allà, de totes les ciutats de la Terra d'Israel, tres vegades cada any a prosternar-se damunt la seva tomba. Hi passen una nit i un dia estudiant el Zohar, durant el mes d'elul,¹²¹ a la fi del mes d'adar¹²² i per Lag ba-ómer. Per

118. Segons la llei bíblica del levirat, si un home casat mor sense fills, el seu germà s'ha de casar amb la vídua, que hi resta lligada fins que no es realitza una cerimònia que desfà aquest vincle (Dt 25,5-10).

119. A Hebron, on és enterrat Abraham i els altres patriarques.

120. Rabí Yitshaq Lurya (יצחק לוריא) (1534-1572), conegut com a *ha-Ari* 'el Lleó', rabí i místic de Safed, Galilea, és considerat el pare de la càbala contemporània, coneguda com a càbala luriana.

121. En el calendari jueu, sisè mes de l'any religiós i dotzè de l'any civil, que correspon a agost-setembre.

122. En el calendari jueu, dotzè mes de l'any religiós i sisè de l'any civil, que correspon a febrer-març.

Lag ba-ómer hi va gent de Damasc, d'Aram-Tsobà¹²³ i d'Egipte, que cremen bells mocadors de seda fina dins de barrils d'oli d'oliva; hi fan grans àpats i banquets, tot ballant al so de tamborins i fent danses i entonant cànctics i lloances: és la gran festa de rabí Ximon bar Yohay. Aquest dia la Presència divina ve a adelitar-se amb els justos de l'Assemblea Santa.¹²⁴

»Per damunt hi ha Hebron, la pols de la qual va ser desitjada pels Patriarques. I ells jeuen a la cova de Macpelà, damunt la qual hi ha un gran edifici que va ser construït pel rei David —la pau sigui sobre ell!— i per les culpes que hem comès, no es permet a Israel d'entrar a la cova; però hi ha un forat petit fora de la porta davant dels sepulcres dels Patriarques i de les Matriarques. Allí s'hi encenen candeles i s'hi fan pregàries. A tocar de la cova de Macpelà, a l'exterior, hi ha el sepulcre de Ramban¹²⁵ —que la seva memòria sigui per a benedicció—, que va escriure a la fi del seu llibre *La ciència de l'home*, que anava a cavar un sepulcre per a ell al costat dels Patriarques. Davant per davant de la sepultura de Jessè, pare de David, hi ha la tomba d'Otniel, fill de Quenaz.¹²⁶ Més avall d'allà hi ha les coves dels altres justos. Els caps de família d'Hebron són homes de valor i de bons costums, entre els quals hi ha l'acolliment dels hostes, costum pel qual fou lloat Abraham, el nostre pare, que damunt seu sigui la pau. Tota la ciutat és circumdada de vinyes i vergers. Allà hi ha les Alzines de Mamre i el bany ritual de Sara, la nostra mare, sobre la qual sigui la pau, i la tenda d'Abraham, el nostre pare, sobre el qual sigui la pau. Aquesta tenda es troba encerclada amb pedres tallades i a dins un pou, també de pedres tallades, i aigua viva brolla de dins del pou, dolça com la mel i dolces per a ser begudes.

»I que n'és de bo, viure a Tiberíades, dita també Requet, en què fins i tot els esperits més buits són plens de mèrits pels preceptes complerts, com una magrana. Ells són més diligents en tots els afers que els de la resta de les ciutats d'Israel, tal com van dir els nostres mestres —la memòria dels quals ens sigui benedicció—: «Que la meva part sigui com la dels qui entren en dissabte a Tiberíades...» Les quatre espècies de la festa de les Cabanyelles hi creixen

123. És Alep, a Síria.

124. Segons la tradició jueva, són els grans savis de l'època de la Mixnà (segle II dC).

125. Acrònim de Rabí Moixé ben Nahman (1194-1270), nascut a Girona, el més gran dels savis jueus catalans. Podeu consultar l'obra del nostre mestre Eduard FELIU, *El llibre de la redempció i altres escrits de Mossé ben Nahman de Girona*, Barcelona, Ajuntament de Girona i Universitat de Barcelona, 1993.

126. Que va ser, segons Jt 3,9, el primer dels «jutges» d'Israel.

en abundància, especialment les branques de palmera, amb què es cobreixen les cabanes. I el mar de Galilea, que el Sant Beneït estima més que tots els mars, la cenyeix, i el pou de Miriam, dissimulat enmig del mar i que —ja ho va revelar el sant Ari, que la seva memòria sigui benedicció— guareix l'ànima. En canvi, les termes de Tiberíades guareixen el cos i són remei per a tota mena de mals. En el futur, la resurrecció dels morts començarà a Tiberíades i de Tiberíades vindrà la redempció, tal com es diu en el tractat *Roix ha-Xanà* del Talmud, foli trenta-u. Però, qui canviaria amb aquesta ciutat la santedat de Jerusalem, lloc del nostre temple, orientada envers la porta dels Cels?»

Capítol 11

Una gran tempesta en mar

Passats uns quants dies va arribar l'hora de salpar el vaixell. Van entrar a la nau i amb ells un grup ben nombrós de sefardites d'Istanbul, d'Esmirna i de la resta de ciutats del turc, homes i dones i —cal separar degudament— incircumcisos i circumcisos de totes les nacions: més de mil persones, sense comptar els servidors del vaixell i els servidors dels servidors.¹²⁷

Van posar els bagatges i es van disposar a la pregària perquè poguessin arribar en pau a la Terra d'Israel sense ser danyats pel camí per trons ni horrors, ni per cap bèstia marina. Després d'haver acabat la pregària es van repartir en dos grups: uns que van anar a veure d'on es podia treure aigua dolça i on es podia trobar fusta per a coure el menjar, i els altres que van anar a badar pel vaixell i a veure la feina dels mariners, que s'havien enfilat al cap de l'arbre i recollien les eixàrcies i desplegaven les veles. Els nostres germans sefardites havien triat un lloc per a ells, havien obert llurs saques tranquil·lament, havien endreçat els seus bagatges i n'havien fet eixir uns llibres bells, relligats amb pell vermella i verda i folrats amb paper de colors, com els tapissos pintats en els palaus dels reis. Es van asseure, van plegar els peus sota seu i van pregar perquè meresquessin de caminar davant del Senyor en la Terra de la Vida i de ser sepultats a Jerusalem.

Que n'eren, d'agradables, asseguts així, amb els vestits polits, gestos bells i aspecte de prínceps, amb la barba que tocava damunt els llibres, en què lle-

127. Es refereix als mariners i als grumets o mossos de la marineria.

gien, amb temor, veneració i humilitat, amb pronúncia clara, reflexivament i amb alegria, els bells ensenyaments per als qui s'encaminen a la Terra d'Israel. Llurs esposes, assegudes davant d'ells, bevent te amb uns canonets pintats a la boca, fixats en una fiola rodona de vidre. I quan sentien el nom de Jerusalem que sortia dels llavis dels seus marits estenien els palmells davant dels ulls i feien eco darrere d'ells amb veu alegre, tot besant-se els capcirons, com si el nom de Jerusalem hi fos gravat.

En l'entretant el firmament havia tirat enrere el sol i les aigües s'anaven enfosquint. La marineria havia repassat les eixàrcies i els arbres, van encendre els fanals i es van asseure a menjar i a beure. Deien versos sobre el vi i sobre les dones del mar que fixen llurs ulls en els homes i els prenen l'ànima amb els seus cants. Els jueus —cal separar degudament— van dir la pregària del vespre i van refocillar llurs ànimes amb diversos aliments, van llegir passatges del Càntic dels Càntics i del Zohar sobre la unió perfecta que en el futur el Sant Beneït realitzarà amb la congregació d'Israel en el futur que vindrà. Feigue i Tsirl, dones coratjoses de la colla, prepararen per a elles i per als seus acompanyants llocs polits i els els van oferir. Es van disposar a dormir i a estirar els seus cossos fins que es van llevar per a la Reparació de Mitjanit.¹²⁸ Les estrelles brillaven i s'amagaven i en venien d'altres per estar-se en el seu lloc de guàrdia. Els nostres benamats s'alçaren per a la Reparació de Mitjanit mentre que els seus germans sefardites aixafaven fesols i coïen cafè, una mena de beguda que espavila el cor i fa fugir la son, que no és gaire coneguda en terres de Polònia, però que és esmentada en el *Xulhan Arukh*.¹²⁹ Es van comportar amb benvolença envers els seus germans asquenazites i els van oferir beguda i també vi i llibres. En moment de necessitat també parlaven a favor d'ells a la marineria, ja que els savis sefardites són experts en les llengües de les nacions: n'hi ha que en saben setanta, tantes com els membres del sanedrí.

Van passar tres setmanes en pau. Els mariners dominaven el mar i la nau feia via tranquil·lament i els nostres benamats seien i estudiaven l'Escriptura, la Mixnà, la Guemarà, i també els llibres que lloen la Terra d'Israel. I rabí Xemuël Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita, endolcia les hores amb les excel·lents llegendes que lloen la Terra d'Israel. Com un rei que fa córrer

128. Pregària que consta d'alguns salms i himnes místics, pròpia de la tradició cabalística i hassídica i que expressa la pena per la destrucció del temple de Jerusalem.

129. «Taula parada» (primera edició: 1565) és un gran codi legislatiu del judaisme ortodox. Va ser compilat per rabí Yossef Qaro (יוסף קארו), gran erudit jueu nascut a Toledo.

una cortina a la porta del seu palau, el savi la decanta i hi entra, així rabí Xemuél Yossef obria davant seu les portes de Jerusalem, hi entrava amb ells i esguardaven el que hi havia a l'interior. Davant d'ells seien els nostres germans sefardites, que no són experts en la llengua de la gent de Polònia, i en veure l'exultació dels seus germans, els demanaven per què s'alegraven tant; i ells els responien en la llengua santa: això i això altre ens ha explicat rabí Xemuél Yossef. Ells també es delien per entendre-ho. Aleshores, rabí Xemuél Yossef obria la boca i els ho explicava en la llengua santa, com els àngels del servei diví, i els contava les lloances de Jerusalem i l'alegria futura de la Presència divina, que s'alegraria amb ells, perquè des del dia de la destrucció del santuari no passa dia sense disgust, i el Sant Beneït ha jurat que no entraria a la Jerusalem de dalt fins que Israel no hagi entrat a la Jerusalem de baix. I els nostres germans sefardites, en sentir-ho, besaven les seves paraules amb la boca.

Van passar tres setmanes en pau, el vaixell feia camí tranquil·lament i el sol lluïa de dia i la lluna brillava en la nit; el firmament era ple d'estrelles, el mar es comportava com de costum i el camí de les ones era com el de qui va a una festa. Però en el fons del mar, l'aigua començà a estufar-se i el vent es posà a batre contra els arbres de la nau. A la fi, s'alçà una gran tempesta i el vaixell anava d'ací d'allà: a vegades cap a la dreta i altres vegades cap a l'esquerra, a voltes s'enfonsava cap avall i a voltes s'encimbellava i pujava cap amunt. Les ones s'aferriassaven contra ell amb ira i estaven a punt d'engolir-lo amb els passatgers. Tot el mar s'omplí d'escuma, com si s'hagués canviat el Mar Gran en el Mar d'Escuma. Benaurat aquell qui en una nit com aquella es posa sota la salvaguarda de l'ombra de casa seva i que les parets de la seva llar l'abriguen dels quatre vents i el trespol el defensa de les pluges! I ell jeu en el seu llit, ben abrigat amb un vestit calentó, i sent els passos del sereno que fa la ronda davant de casa seva, i al matí s'embolcalla amb el tallit i se ceneix les filactèries i va a pregar a la sinagoga; esmorza amb tranquil·litat i va al mercat on fa tractes amb confiança. Els dies i els anys de la seva vida s'escolen amb honor i traspassa amb un bon nom i es mereix de ser enterrat amb els seus pares. Aquella nit s'endugué la son dels ulls i llevà el descans del cos. Les coses del llit eren salabroses com l'aigua del mar. Sis-centes mil onades us escopien a la cara bramulant. On era el riu Strypa on solien immergir-se les vetlles del dissabte dels dies assolellats i on feien la cerimònia de *Taxlikh*?¹³⁰ Quants cente-

130. És un ritu que forma part de les celebracions del primer dia d'Any Nou. *Taxlikh* 'tu llançaràs', primera paraula de Mi 7,19: «Llançaràs al fons del mar tots els nostres pecats.»

nars de llegües era lluny el riu Strypa d'ells? Ara eren en el cor del mar i unes ones grosses com muntanyes feien pujar la nau fins al firmament, que era disparada com la pedra d'una fona i la marineria perdia l'esma en intentar reforçar l'arbre mestre i dominar les aigües.

Tots els viatgers del vaixell es donaven cops a tots els membres amb les posts de la nau i cridaven, ploraven i es planyien. Una suor freda i salada sortia de les cares i gotetes de sal degotaven dels cabells, rodolaven i es ficaven a la boca. Uns vomitaven la llet materna, a d'altres se'ls rebentaven els budells. Que no vingui sobre vosaltres, a tots els qui feu els camins dels mars, un viatge com aquest!

Quan va arribar mitjanit, la tempesta s'enfurià i va malmetre els flancs de la nau, i les eixàrcies es van trencar amb un brogit eixordador. Ningú no sentia la veu dels seus companys per causa del bramul de la mar. Un traüt molt gran hi havia en aquella hora entre la marineria: un estenia les mans i demanava ajuda a crits, un altre s'estirava els cabells, ningú no podia dominar les aigües ni podia comptar amb l'ajuda dels seus companys en aquella hora de destret. Cal esmentar per a bé el capità, que estigué dempeus en el seu lloc i encoratjava el cor dels mariners perquè no desesperessin de la misericòrdia divina ni defallissin en les seves tasques.

Havien passat uns pocs instants que la nau va ser sondrollada en extrem, com si hagués pujat sobre un escull i cuidés rompre's. Tots els objectes van saltar cap amunt i les persones van anar a petar a terra. Quan els nostres benamats van veure que es trobaven en un destret van dir: «Quan els nostres sants mestres, de beneïda memòria, van anar a la Terra d'Israel —rabí Nahman de Horodenka i rabí Méndele de Przemyśl, i els altres justos com ells— i es van trobar amb un destret com aquest en el mar, rabí Nahman va prendre un llibre de la Torà en braços i va dir: “Si el tribunal de dalt el cel ha decretat contra nosaltres —Déu nos en guard!— que hem de desaparèixer d'aquest món, nosaltres, el tribunal d'aquí baix, acompanyats del Sant Beneït i de la seva Presència divina, no acceptem aquesta sentència.” I tots van respondre: “Amén!”» En aquell moment, un mariner va enfilar-se al cap de l'arbre mestre i va dir: «Esguardo amb la meua ullera de llarga vista i veig les viles de la Terra d'Israel!» Van dir els nostres benamats: «Aquests justos eren grans

És una cerimònia popular que realitza simbòlicament el fet de desembarassar-se dels pecats comesos —a fi que siguin perdonats per Déu—, que són llançats a l'aigua viva en forma d'engrunes de pa.

i dotats d'una gran força: que sigui la voluntat del cel que en virtut dels seus mèrits i dels mèrits de la Terra d'Israel siguem salvats d'aquest destret!»

La seva pregària va fer la seva part, la marineria va fer la seva part i el Sant Beneït, en la seva beneïda misericòrdia, ho va fer tot. Havien passat sols uns instants que ja la ira del príncep del mar s'havia apaivagat i la cara del mar començava a mudar per a bé. El dia va passar sense més danys. Tampoc la nit no va portar mal. La lluna va sortir i brillà i el vaixell començà a fer camí en pau. Els malalts van retornar de mica en mica a la salut.

La lluna anava empallidint i ja arribava l'hora de pujar el sol a la seva taleia. Amb el crepuscle matutí les aigües van esdevenir silencioses i una mena de vel vermellós es va estendre a la superfície del mar. El vaixell s'estava damunt del mar sense esma i una brisa de quietud travessà el campament.

Algú va dir: «Germans, sabeu què us dic? M'assemblo a un a qui ensenyen la cambra del tresor d'un rei. Baixen amb ell al soterrani i a ell li fan mal les cames, però com que sap a on el porten —a la casa del tresor del rei— està content.» Rabí Yossef Meïr va dir: «Qui pot pujar a la muntanya del Senyor? Qui pot estar-se en el seu temple sant?»¹³¹

Rabí Xemuel Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhay el levita, va dir: «En el moment que la mar bramulava i estava a punt d'inundar la nau, sabeu què meditava? En un fet del sant rabí Xmelke, que els seus mèrits ens protegeixin. Una vegada va ser promulgat un decret molt dur contra la gent de la comunitat santa de Nikolsburg, però el rei encara no l'havia signat. Aquell sant savi va viatjar a trobar el rei a Viena. Aquell temps, però, era l'època del desglaç, quan ningú no podia travessar el riu amb barca. Va dir al seu sant deixeble rabí Moixé Leib de Sasiv: «Ves i porta una barca.» Se'n va anar i va portar una barca. Es van posar dins la barca enmig del riu i van restar-hi dempeus. Aquell sant erudit va recitar el «Cant del Mar»¹³² i el seu sant deixeble responia darrere d'ell, fins que van arribar en pau a Viena. En aquell moment la gent de Viena van veure que arribaven dos jueus amb barca pel riu, en aquella època en què ningú no pot travessar-lo, ni tan sols amb vaixell perquè hi ha blocs de gel grossos com muntanyes que es mouen pel riu i topen uns amb altres amb ràbia amb el fragor del tro. L'afer el va sentir el rei. Aleshores va sortir el rei amb els seus ministres i van veure dos jueus dempeus damunt la barca que recitaven el càntic mentre que blocs de gel grossos com muntanyes

131. Sl 24,3.

132. Ex 15.

entretopaven en el riu, però no tocaven la barqueta, sinó que es decantaven i li feien lloc perquè pogués passar en pau. Quan aquell just va arribar al rei, aquest li va dir: «Ja t'he escoltat, sant home de Déu, i anullo el decret de persecucions.»

Va dir rabí Alter el mestre: «Què en dieu, d'aquest fet?» Va respondre rabí Alter l'escorxador ritual: «Ai, ai... On trobarem ara una barqueta com aquesta?» Va sospirar Feigue: «Nosaltres que viatgem en una gran nau i que no anem vers un rei de carn i sang, sinó vers el Rei, Rei de reis, el Sant Beneït i no veiem cap senyal favorable.» Va dir Tsirl: «És exactament el que jo dic! Viatgem a la Terra d'Israel i no veiem cap senyal d'un miracle.»

Madò Milkà les feu callar i va dir: «Sou unes desagrades, vosaltres, dones. És que són pocs els miracles que el Sant Beneït ens fa veure? Ens ha posat en el cor la intel·ligència d'anar a la Terra d'Israel, ens ha fet travessar en pau per la terra ferma, ens ha menat per bon camí sense cap entrebanc ni topada infausta, ens ha aplegat un vaixell per poder fer-nos a la mar; ha fet sortir un vent dels seus tresors perquè faci moure la nau. I quan el mar s'avalotava sobre nosaltres, l'ha fet callar i ha decretat sobre el Príncep del Mar que dominés la seva còlera i aquest ha contingut la seva ira i l'aigua ha tornat a estar calmada, i entre avui i demà ens farà entrar a la Terra d'Israel. I al capdavant de tot això vosaltres dieu que no ens fa veure cap senyal favorable. Oh, Senyor del món! Què hauria hagut de dir Hananyà? Quantes tribulacions ha passat, Hananyà? Havia anat a peu d'una ciutat a l'altra i d'un país a un altre; els guàrdies de la frontera li havien pres els diners, el van despullar i el van deixar nu, va ser capturat pels bandits i va oblidar quan era dissabte, va profanar el dia sant i va penar durant molts dies sols per poder pujar a la Terra d'Israel, i quan va arribar el moment de pujar-hi, el vaixell es va fer a la mar i ell va ser deixat a terra.» Va dir rabí Alter el mestre: «És així com cal parlar: com ho ha fet Milkà! Per la vostra vida, quan ella parlava jo sentia amb tots els membres del meu cos els miracles que han estat fets en nosaltres.»

Quan va ser esmentat Hananyà, llurs cares es van torçar per la tristesa pregonada que sentien per ell, desventurat, que ho havia abandonat tot per la Terra d'Israel i que quan va arribar el moment de pujar al vaixell per anar a la Terra d'Israel, el vaixell va salpar, ell va ser deixat a terra i ningú no sap si és viu o si —Déu nos en guard!— és mort. Malgrat la profunda tristesa els ulls els brillaven, tal com fa la bona gent quan és esmentada una persona bona: els ulls els lluen.

Va dir Péssah, l'administrador: «Us en recordeu, del farcell d'Hananyà, amb què ho traginava tot? Quan arribava l'hora de la pregària, ho feia sortir

tot del bolic i se'l lligava al voltant dels malucs. Una vegada li vaig dir: "Hananyà, aquest cinturó és per a vós, així no haureu de desembolicar i embolicar, embolicar i desembolicar." Però no el va acceptar. I què em va dir? Va fer: "Cal tractar amb respecte els objectes; fins i tot si en trobeu un de més bonic que el d'abans, no l'heu pas d'arraconar." D'altra banda, també havia respost així a Milkà. Pel camí, Milkà li havia donat una saca, i l'endemà se'l trobà amb el seu mocador de farcell. Li va dir: "Que no us havia donat una saca per a tragar les vostres coses?" Li va fer: "Sí que me la vau donar." Ella digué: "I vós encara feu servir el vostre mocador de farcell." Ell feu: "És que el fet que el mocador no tingui boca m'autoritza a menysprear-lo?"» Rabí Alter el mestre va dir: «Ara que el Lloc Sant ens ha donat respir i les aigües del mar s'han apaivagat, cal que fem la pregària del matí.»

Després d'haver fet la pregària no van poder tastar res perquè les aigües del mar els havien humitejat el menjar. El Sant Beneït va salar el Leviatan¹³³ per al futur que vindrà i el mar es va omplir de sal. Però, ¿és que cal que una persona mengi o begui en el moment en què entre avui i demà entrarà a la Terra d'Israel? En efecte, ells ja havien sentit que la nau s'apropava a port. En aquell moment llurs cors van oblidar tots els trasbalsos del camí, la penúria de queviures a bord del vaixell i la tempesta del mar. Les cames, pesants com les pedres, de sobte van esdevenir lleugeres; els ulls, lleganyosos de les llàgrimes, lluïen com la llum resplendent.

Tots es van abillar amb els vestits del dissabte i es van engalanar en honor de la Terra i van vetllar escrupolosament que en la seva roba no hi restés ni un gra de pols de fora de la Terra a fi de poder entrar a la Terra ben purs. Rabí Moixé duia penjat al coll un saquet amb pols de la Terra d'Israel, i en el moment que es pensaven que anaven a entrar a la Terra, va obrir el saquet i en tirà la pols al mar. Va dir rabí Moixé: «Els nostres savis, de beneïda memòria, han dit que en el futur la Terra d'Israel s'estendrà per tot el món; vet aquí que ara jo tiro la pols de la Terra d'Israel al mar perquè en pugui un banc de sorra damunt del qual es construirà una gran ciutat de la Terra d'Israel. Tots van encetar els cants i accions de gràcies perquè havien merescut d'arribar a prop de la Terra d'Israel i van endreçar els seus bagatges i els van lligar amb cordes perquè no s'haguessin d'entretenir quan arribés el moment de pujar a la terra ferma.

133. Monstre marí que, segons la tradició jueva, servirà d'aliment als justos en el gran banquet de la fi dels temps.

Però encara no havia arribat la taleia de ser en el palau del rei. Quan van pujar els mariners al cim de l'arbre mestre per veure on eren, van agusar la vista i van veure la figura d'una gran ciutat: no era Jafa, ni Acre, ni Tir, ni Sidó, ni cap altra de les ciutats de la Terra d'Israel, sinó la ciutat d'Istanbul. En aquell moment els remers van amollar i tots els seus ossos van ser presos per un estremiment. Durant tres setmanes i més s'havien esmerçat per arribar a la riba de la Terra d'Israel, i a la fi, els vents van agafar el vaixell i el van fer retornar a Istanbul. El Sant Beneït havia volgut posar a prova els seus invitats per veure si podien resistir a la seva legió, per això havia fet venir contra ells un vent de tempesta que els fes tornar al lloc d'on havien sortit. El qui desitgés pujar a la Terra d'Israel, restaria en el vaixell, i aquell qui volgués retornar a les terres d'Ismael o d'Edom, hi retornaria. Però tots van dir com un sol home: certament que hi pujarem! No retornarem pas! El capità va enviar els grumets a cercar queviures a la ciutat perquè els aliments del vaixell s'havien florit. Els mariners van prendre els remes amb les mans, van pujar a les xalupes atrotinades, van entrar a la ciutat per aprovisionar-se de tota mena de coses bones del país dels ismaelites i van retornar. El nauxer va fer que pugessin a l'arbre mestre i que hissessin les veles. Tot seguit, el Sant Beneït va fer sortir un vent dels seus tresors, el va afeblir i li digué: «Tingues cura de no fer mal als meus amics dilectes.» La nau salpà amb alegria, com aquell qui avança tot dansant.

Un destret no s'alça dues vegades. Beneït el qui els va guiar per un camí de veritat per mar, per terra i per mar. Cinc dies i cinc nits va fer camí la nau tranquil·lament i va arribar en pau a les envistes de Jafa. Quan es va alçar la columna de l'alba del dia sisè, el darrer dia del viatge, Jafa va pujar del mar com la roda del sol que traspunta i puja del riu Dinur¹³⁴ per il·luminar el món. Jafa és la porta de la ciutat de Déu, per on els exiliats d'Israel entren i pugen d'allí a Jerusalem.

L'alba es posa dempeus i puja i el sol lluu i la calor s'enforteix sobre el vaixell. El foc celeste fa pujar les seves punxes ardents. Els mariners s'havien llevat gairebé tota la roba i suaven com ossos. També els jueus —cal separar degudament— s'havien tret les peces exteriors i s'havien llevat el capell i el sacsejaven davant la cara, i encara el sol feia bullir de suor i el sol feia bullir la suor i assecava els ossos del cos.

134. «Riu de foc», en arameu. Segons la mística jueva, l'ànima, en submergir-se en aquest riu, crema tots els vestigis de la consciència material.

Va demanar Léibuix, el carnisser, a rabí Alter l'escorxador ritual mentre seien i es ventaven la cara: «Digueu-me, rabí Alter, què és aquest sol?» Li digué: «El Sant Beneït rosteix el Leviatan per al gran banquet dels justos, per això fa que el sol abrusi.»

Una dona va dir a la seva companyona: «Què és això que els ulls se m'enfosqueixin?» Li va respondre la seva companya: «A mi em sembla que els ulls se m'han tornat de vidre. És com si me'ls punxessin amb broquetes escalfades al blanc.» Tsirl va dir: «No hi ha pas el sol aquí en el firmament, sinó un forn encès.» Ho va sentir rabí Moixé i va dir: «Teniu els ulls enfosquits de la resplendor de la Presència divina.»

Feigue, que havia fet el viatge per l'amor, no tenia pas el cor conforme al que veien els seus ulls. On eren les brises agradívoles que es deia que bufaven tot el dia entre els jardins plaents i en els vergers de murtres, palmeres, ponce-mers i muntanyes de bàlsam com en el jardí de l'Edèn? Al capdavant era foc de l'infern el que davallava i els abrasava els ossos. Tal vegada la nau —Déu nos en guard— havia estat allunyada fins a un desert desolat d'escurçons i escorpins i de nou els vindrien al damunt tota mena de calamitats? Les dones bé sabien que la Terra d'Israel es trobava desolada i que tota mena de penes estalonen l'home, però allò que els era grat ho recordaven mentre que el que els desplaïa ho van oblidar.

Milkà, asseguda davant d'ella, somreia. Feigue digué a Milkà: «Tu te'n rius, de mi.» Li respongué Milkà: «No de tu, sinó que em ric de mi mateixa. He vist en un somni que vaig tenir a Laskowice un capot llarg, que cobria tot el cos, i el volia comprar. I ara, volem saber què barrino? Què en podria fer, ara, d'aquell capot? Doncs, embolcallar-hi el sol perquè no es refredi.» Va dir Feigue: «També jo, en el meu somni, seia en el carro i em van mostrar un vestit de pell i algú em va xiuxiuejar: "Baixa a Laskowice: hi ha preparades per a tu grans coses!"» Va fer Milkà: «A tu et sembla que Satanàs pretenia el nostre bé? Sols volia retardar-nos en el camí.»

El sol era al bell mig del firmament i abrusava el vaixell com una olla posada sobre brases, però aquell qui té l'amor per la Terra d'Israel incrustat en el seu cor s'enforteix per la santedat de la Terra, on una llum altíssima emana sense cap obstacle, ni tan sols la destrucció.

En aquella hora els nostres benamats van desviar l'atenció dels neguits dels camins i de tots els acusadors.¹³⁵ La cara se'ls inflamava d'una força de volun-

135. Es refereix a l'actuació de Satanàs, que els havia obstaculitzat el camí.

tat absoluta. Rabí Alter el mestre va estendre les mans i va començar a tamborinar amb els dits sobre el bagul que tenia davant i a cantar: «Els fills del palau que desitgen veure la resplendor del Petit Rostre [de Déu].» Rabí Alter l'escorxador ritual s'hi va afegir: «siguin aquí, en aquesta cadena en què el Rei és gravat.»¹³⁶

El dia encara no se n'havia anat que el vaixell ja havia arribat a la costa de Jafa. Des de la nau es va sentir una canonada forta. Van arribar els àrabs des de la vila. Els seus vestits eren malmesos, les túniques, curtes i brutes, i sols els arribaven fins als genolls amb un cenyidor bast lligat al voltant; les cames descobertes, sense mitjons i sols amb unes plantofes que els cobrien la planta dels peus. Parlaven fent fressa, com si es barallessin amb ells mateixos. Ningú no entenia la seva llengua. Van pujar a la nau i tot baladrejant engrapaven la gent com si fossin captius, els alçaven amb els seus bagatges i els tiraven al bell mig dels seus esquifs esbalandrats; exigien una remuneració, que els resultà insuficient i volien pegar els nostres benvolguts, però el Sant Beneït els va salvar de llurs mans i els va fer arribar en pau en terra.

Capítol 12

Terra Santa

Quan els nostres benamats van arribar en terra ferma, es van prosternar, van besar la pols i van esclatar en sanglots fins que els ulls els brollaven com fonts. Els fills que retornen a la casa del pare i la troben assolada, ¿podrien no plorar? Però fins i tot en el moment de la seva aflicció se sentien feliços perquè havien merescut poder retornar. Es van agafar de la mà l'un a l'altre i es van posar a cantar: «Quina alegría quan em van dir: “Anem a la casa del Senyor!”»¹³⁷ I també van entonar: «El Senyor estima més els portals de Sió que totes les viles de Jacob.»¹³⁸ Els ismaelites s'estaven un tros lluny i se'ls miraven. I així tot cantant van anar caminant fins que van arribar a un pati anomenat «l'atri dels jueus», on hi havia diverses sales, una per a la pregària pública, en les ocasions

136. Són els dos primers versos d'un poema litúrgic escrit en llengua aramea pel gran cabalista rabí Yitshaq Lúria (1534-1572).

137. Sl 122,1.

138. Sl 87,2.

que hi havia el quòrum de deu homes, i dues cambres més, anomenades «cambres santes», on hi havia disposats llits per als pelegrins malalts; una era per als homes i una altra per a les dones. Encara n'hi havia una altra: la cort dels animals, on posaven les cavalleries amb què pujaven a Jerusalem.

Quan una caravana que surt de camí i arriba a lloc, tots els qui han passat per un gran perill i n'han sortit estalvis, és ben cert que tenen alegria: tots i cadascun estan contents, però si en manca un, de la colla, i ningú no sap si hi manca per causa de la vida o per la mort, aleshores, quan senten alegria, l'espant els puja al cor i confon la seva alegria. Així era per a ells: quants de dies Hananyà havia penat amb ells, quantes desventures havia hagut de passar i sols per poder pujar a la Terra d'Israel! I quan havia arribat el temps de pujar, no hi va pujar i ningú no sabia si era viu o era mort. Com podia ser completa la seva alegria? Van fer vots de fer per a ell una commemoració a Jerusalem i de pregar per ell en els llocs sants.

Ara cal saber què li va passar a Hananyà. Quan els seus companys van anar a procurar-se provisions per al camí, ell també se'n va anar amb els altres; pel camí se'n va separar per anar a un lloc on havia d'anar, però els altres no se'n van adonar. Va tornar al cap d'una hora i no els va trobar. Se'n va anar al port i quan va arribar-hi va veure que la seva nau ja havia salpat. Per quants afanys s'havia tribulat aquell home a fi de poder pujar a la Terra d'Israel, i quan havia arribat el moment de pujar-hi, el vaixell va salpar i el va deixar i ell va restar mirant-s'ho sense poder anar amb ells.

Hananyà, que era tan diligent, què va veure per a restar retingut pel camí? En el moment que era en el mercat es va trobar amb un gentil. Hananyà va dir a aquell gentil: «Tu no ets aquell que em volies fer anar a la Terra d'Israel pel camí d'un forat?» Li va respondre: «Sí. Jo soc aquell.» Li va fer: «I què hi fas, aquí?» Respongué: «Ni jo mateix ho sé. Cada vegada que em poso les filactèries de l'arxibandoler que va traspasar, el sento plorar per la seva dona i els seus fills, i vet aquí que faig voltes pel món cercant-lo.» Li digué Hananyà: «Que visquis cent anys! T'estàs adquirint el món futur. Vinc amb tu.» Van anar a una casa. Hananyà va trucar a la finestra. L'amo de la casa va obrir la finestra i els va demanar què cercaven. Hananyà va dir: «La dona que ha vingut de Khotyn, on és?» L'amo de la casa va respondre: «No ho sé: aquest matí ha sortit amb els seus fills i no ha tornat. Potser ja ha tornat a Khotyn.» Hananyà va sospirar i va restar silenciós. L'amo de la casa va dir: «Què hi ha entre tu i aquesta dona?» Hananyà li mostrà l'incircumcís i digué: «Aquest gentil pot testimoniar on va veure el seu home la darrera vegada.» L'amo de la casa digué:

«Fora bo que pogués donar el seu testimoni davant d'un rabí.» Mentre Hananyà parlava amb l'amo de la casa, l'incircumcís es va decantar a un racó per posar-se les filactèries. Entretant va arribar la dona i va xisclar: «Ai! Són les filactèries del meu home!» L'incircumcís va dir: «Si el vostre home es deia Zuixa, aquestes són les seves filactèries.» Tot seguit li retornà les filactèries i li va explicar tot l'afer de Zuixa. I això va ser el que va causar que Hananyà es retardés.

Nosaltres tenim moltes històries de salvació, una més bella que la seva companya. Així la història d'un home que anava errant pel desert. De sobte, compareix un gran ocell que el fa pujar sobre les ales i el porta volant a casa seva en una hora, per un camí d'uns quants anys. Però cap ocell no va anar vers Hananyà. Més gran que aquest va ser el mantell del rei Salomó —que sobre ell sigui la pau—, sobre el qual s'asseia i el vent el portava i esmorzava a Damasc i sopava a Mèdia, i una és a l'orient i l'altra a l'occident. Però aital mantell va ser ocultat el dia que va morir el rei Salomó —que sobre ell sigui la pau— i ningú no sap on va ser amagat. Però, fins i tot si Hananyà l'hagués trobat, no n'hagués pogut fer res perquè cap criatura del món sap asseure-s'hi al damunt, llevat de Salomó i els seus quatre ministres: un ministre dels fills de l'home, un ministre dels dimonis, un ministre de les bèsties i un ministre dels ocells. En la generació que ens precedí també es van fer miracles sobre les aigües, com el miracle de l'insigne sant rabí Xmelke de Nikolsburg i el seu deixeble, el sant rabí Moixé Leib de Sasów, que van travessar el Danubi en una barca en l'hora del perill. Però, on es pot agafar ara una barca com aquesta? Quan Hananyà va veure que la seva pena era tan greu, alçà els ulls cap amunt i va dir: «Senyor del món, sols em puc sostenir damunt la teva immensa misericòrdia.» El Sant Beneït li donà un consell en el seu cor: que estengués el seu mocador sobre el mar i que s'hi assegués al damunt. Ell va desplegar el seu mocador damunt de la superfície del mar i s'hi assegué. Tot seguit d'haver estès el mocador damunt del mar, se l'emportà fins que va arribar a la Terra d'Israel. I no sols això, sinó que hi va arribar abans que els seus companys, que s'havien retardat a Istanbul tot esperant un vaixell, i quan hi van haver entrat, el mar va bramular i van passar una greu tribulació, mentre que ell havia pogut traspasar el mar sa i estalvi.

I ara retornem a la resta dels nostres benamats. En resum, van arribar al mar de Jafa. Aquesta mar de Jafa que tresoreja riqueses per als justos, per al futur que vindrà, perquè tots els vaixells que han naufragat en el Mar Gran amb els cofres de plata i or, pedres precioses i perles, vidres i objectes desitjables, el Mar Gran els vomitarà a Jafa i, en el futur, el Rei Messies els repartirà

entre tots els justos, a cadascun d'ells la seva part, en el futur que vindrà. Van baixar del vaixell i van pujar a l'esquif esbalandrat dels àrabs. Els mariners van agafar els rems i es van posar a cridar: «eió!, eià!» I van dominar la mar i s'hi van obrir un camí que va menar l'esquif entre seques i esculls que eren allí des dels sis dies de la Creació, perquè totes les ones dels mars i dels rius, quan surten a fer camí, van a prosternar-se al principi davant la mar de la Terra d'Israel, i si no fos pels esculls del mar que en mitiguen l'empenta, cap vaixell no hauria pogut arribar a Jafa per causa de l'onatge. Havent sortit en pau del mar i dels esculls del mar, van rebre els seus bagatges estalvis i van pujar a la terra ferma, a Jafa s'obre la porta de la ciutat de Déu. Es van tirar a terra i besaren la pols; van plorar per la destrucció del país i es van alegrar d'haver mescut arribar aquí. Van venir dos administradors i els van conduir a l'atri dels jueus que feia d'alberg per a la diàspora d'Israel. L'atri, encerclat per una muralla, tenia plantats uns arbres bonics i hi havia un pou d'aigua al mig. Es van disposar a pregar segons la manera del seu país i feren retornar les seves ànimes de les fatigues del camí. Van restar retinguts fins que els van trobar atzembles per al viatge a Jerusalem. Van partir feliçment en el dia que l'Escriptura diu que és bo dues vegades¹³⁹ i van viatjar fins que va declinar el dia i l'aire va refrescar. Van baixar dels ases i van obrir les saques: en van treure els coixins i les flassades i s'hi van embolcallar, però encara tenien fred. Van tornar a muntar els ases, van viatjar de nou i van arribar a un lloc que es diu Ramla. És la ciutat de Gat, que David va conquerir de les mans dels filisteus. Van desmuntar dels ases i van fer allí parada, desplegaren els sacs i hi van jeure tota la nit, fins que es va alçar la columna de l'alba. Quan es va descloure l'albada, van pregar i van menjar el mos del matí, van muntar damunt els ases i van reprendre el viatge. Van arribar amb la fosca a una cisterna d'aigua. Van descavalcar dels ases i es van posar sobre els sacs i van jeure fins que es va alçar la columna de l'alba. Quan es va descloure l'albada, van pregar i van menjar el mos del matí, van muntar damunt els ases i van reprendre el viatge fins que van arribar a un lloc que es diu Motsa. Des d'allí es portaven les branques de salze per a l'altar, tal com llegim en la Mixnà: «Hi havia un lloc a sota de Jerusalem anomenat Motsa; s'hi baixava per aplegar-hi branques tendres de salze que es portaven i es posaven dretes als costats de l'altar.» I encara ara s'hi troben salzes. Van fer-hi parada i hi van passar la nit. Tots aquests camins

139. El dimarts és l'únic dia de la Creació (Gn 1,9-13) en què es diu «Déu veié que era bo» dues vegades.

són deserts per causa dels bandits i ni tan sols els mateixos ismaelites hi poden passar si no és que van en una caravana. Per la compassió del Nom sant sobre els nostres benamats, no els va succeir cap contratemps pel camí, llevat d'una o dues vegades que els van caure les saques de la gropa de l'ase. Muntanyes altes i imponents s'encadenen allà al llarg de tot el camí; tota mena de núvols les embolcallen: blaus i porpres, resplendor i claredat, per causa de l'esplendor de les flors i de les pedres precioses del jardí de l'Edèn. Una hora rere l'altra, una llum nova es renovella damunt d'ells, i aquesta llum no és pas com aquella llum. I flaires magnífiques s'escampen amb tota mena d'aromes. Les fortalles i els palaus, que eren l'ornament del país per la seva bellesa, resten allí en ruïnes, i no hi ha allí cap lloc habitat, llevat de les tendes de beduïns deixades entre les muntanyes. Les cabres davallen pels turons i la base de la seva alimentació són esbarzers i cards, recordats en l'Escriptura. Uns homes mig nus viuen allà: sols porten al damunt una túnica, un cenyidor i un mocador negre, que els envolta el cap lligat amb un cordó de llana. Deus d'aigua bona i torrents es belluguen per la vall i la muntanya, i tenen el sabor del jardí de l'Edèn. Els nostres benamats en van beure, s'hi van netejar les mans abans de la pregària, s'hi van rentar els ulls de les llàgrimes vessades per la destrucció del país, s'hi van purificar les mans en honor de la Ciutat. Així ho van fer durant tres dies fins que va arribar la vigília del dissabte i va aparèixer la Ciutat Santa, delícia de tota la terra. Tot seguit van descavalcar dels seus ases, es van esquinçar els vestits amb grans sanglots i van continuar a peu fins que van arribar a les portes de Jerusalem. Van besar les pedres de la muralla i es van fer un altre esquinç en el vestit pel santuari. Que sigui la seva voluntat que sigui reconstruït prompte en els nostres dies. Amén.

Capítol 13

Hom es troba a Jerusalem

Encara no havia passat una hora que ja s'havia escampat per la ciutat la nova de la seva arribada. Tot Jerusalem va sortir a trobar-los, els hassids i els «separats»,¹⁴⁰ tots els van desitjar pau i compartiren amb ells la seva gran ale-

140. Grup fundat a Jerusalem pels deixebles de rabí Eliyyahu ben Xelomó Zalman, gaó de Vilna (Vilnius) a principi del segle XIX. Eren els adversaris dels hassids.

gria, els honoraren amb tota mena d'honors i els digueren: «Feliços vosaltres que heu vingut aquí sense tenir por ni pel vostre cos ni pels vostres diners i heu obrat per les vostres ànimes! Heu merescut de trobar-vos en el palau del rei, el Rei dels reis, el Sant Beneït!» El gran rabí dels hassids, el cap dels savis sefardites de la Ciutat Santa, manifestà el seu gran afecte pels homes vinguts de Turquia, fent-los anar a la seva casa d'estudi on cada dia i cada nit es fan belles pregàries cabalístiques per a la restauració còsmica. Ho van fer durant quatre setmanes, en correspondència amb els quatre temps de l'home: una setmana és la setmana del naixement, en què el nadó va creient i encara no ha completat tota la seva substància, per això la cort celestial no el castiga fins que no ha fet vint anys; una setmana en correspondència amb els dies de la joventut, fins als quaranta anys, que són els anys més selectes de la persona, en què la força de la persona creix; una setmana és la setmana de la vellesa, en què es va debilitant; i una setmana en correspondència amb els dies de l'ancianitat, en què s'acaben els seus dies i els seus anys fins que traspassa i mor. Però els morts de la Terra d'Israel no són anomenats morts, sinó que s'estan sota el Tron de la Glòria i es complauen en la llum del Messies i contemplen les bondats d'Israel i tots els béns que, en el futur, el Sant Beneït farà a Israel. I les vegades que el dia s'enfosqueix, no s'espanten ni criden perquè saben que tot això no és res més que núvols que surten per carregar Israel i fer-lo venir a Jerusalem, tal com expliquen els nostres mestres que, en el futur, Jerusalem serà com la Terra d'Israel i la Terra d'Israel com tot el món sencer, i els núvols carregaran els fills d'Israel des dels confins del món i els faran venir a Jerusalem, per això el profeta els lloa: «Qui són aquests que volen com núvols?»¹⁴¹ I cada dissabte entren a la casa d'estudi del cel i aprenen la secció setmanal del Pentateuc de la boca d'Adam, de la boca d'Henoc, de la boca de Noè, de la boca de Sem i d'Éber, de la boca de Melquisedec, de la boca d'Abraham, Isaac i Jacob, de la boca de Moisès i Aaron i dels setanta ancians, llevat de la narració de la Creació fins a la fi de «i així van quedar acabats»¹⁴² i de la fi del verset «reuniu-vos»¹⁴³ en la secció intitulada «Jacob visqué»¹⁴⁴ que l'aprenen de la boca del Poder. I a la pregària de la tarda del dissabte, hi venen tots els profetes a ensenyar-los les lectures dels llibres profètics que es llegeixen després de

141. Is 60,8.

142. Gn 2,1.

143. Gn 49,1.

144. Gn 47,28.

la secció de la Torà, i rabí Abraham Eben Ezra —que la seva memòria ens sigui benedicció— els explica els passatges més difícils, perquè els profetes profetitzaven, però no sabien què profetitzaven. De tots els seus comentaris, el més cèlebre és el comentari a «Va comprar una parcel·la de camp on havia plantat la seva tenda».¹⁴⁵ Una «parcel·la de camp» és «una part en un camp», que ens fa conèixer que hi ha una gran virtut a la Terra d'Israel i que aquell qui en té una part és considerat una part en el món futur.

Ara retornem, tornem ara als nostres benamats. Fent-ho curt, la comunitat dels sants de Jerusalem els van rebre amb tota mena d'honors i no es van moure de les seves manifestacions d'afecte fins que se'ls van emportar a casa seva i els van portar menjar i beguda i els van apariar llits de coixins i edredons. Així van poder retornar les seves ànimes i enfortir els seus ossos fins que va arribar el migdia i van entrar als banys per purificar-se en honor del dissabte i en honor de la ciutat. Els banys de Jerusalem són els més celebrats de tots els banys. Tenen cases interiors i cases exteriors. En les exteriors hom es despulla dels vestits i en les interiors hom es banya nu. Hi ha una sala on els servents freguen els qui s'han banyat, després del bany. Allí hi ha una estufa a sota terra que s'alimenta amb buïnes de bestiar i amb deixalles. Totes les estances són calentes: unes calentes i altres més calentes; hi ha cisternes d'aigua i el micvé —la piscina dels banys—, que no és ni calenta ni freda, sinó tèbia. Qui va al bany dona dues monedes al banyador i una moneda al servent i rep un llençol per mor del pudor. Aleshores baixen, s'immergeixen, pugen, suen i passen a la sala dels massatges, on el massatgista els frega i els neteja. Aleshores baixen, s'immergeixen, pugen, s'eixuguen, es posen vestits blancs i en surten com si fossin criatures noves. En sortir donen una moneda al servent i ell els diu: «A la vostra salut!» Van retornar a les cases, es posaren els vestits del dissabte i van anar al Mur Occidental.¹⁴⁶

El Mur Occidental és la resta del nostre dilecte santuari dels dies d'abans, que el Sant Beneït ha fet que restés per a nosaltres, en la seva gran misericòrdia. D'alçària fa dotze vegades l'alçada d'un home, en correspondència amb les dotze tribus d'Israel, a fi que cadascú d'Israel pugui sentir compassió segons la seva alçada i tribu. És construït amb grans carreus: cada pedra fa cinc colzades o sis colzades, i com aquells no n'hi ha en cap altre edifici del món.

145. Gn 33,19.

146. Més conegut amb el nom de Mur de les Lamentacions o dels Planys.

Estan col·locades sense argila ni argamassa entre si, i no obstant això formen com una unitat, com ara l'assemblea d'Israel, que ni tan sols té un govern que l'uneixi, i malgrat tot és una sola peça en el món. Davant del mur i també en els extrems hi ha patis dels àrabs, on aquests seuen amb les seves bèsties, però no distreuen pas Israel de les seves pregàries. Els nostres estimats germans es van prosternar i es van agenollar, es van llevar les sabates i es van rentar les mans i van avançar amb el cap cot fins que van arribar al mur. Van besar tot sanglotant totes i cadascuna de les pedres. Van obrir els seus llibres de pregàries i van recitar el Càntic dels Càntics, amb una gran excitació que enardia llurs ànimes de verset en verset, més i més. Rabí Moixé recolzà el cap en el mur i recordà que es trobava en un lloc d'on la Divina Presència no s'ha mogut mai. Va començar aleshores a llegir el Càntic dels Càntics amb una exaltació tremenda i amb la cantarella amb què el llegia rabí Guerxom, el seu germà —que sobre d'ell sigui la pau— en el moment de la sortida de la seva ànima, fins que va arribar al verset: «El rei m'introdueix a les seves estances»,¹⁴⁷ en què rabí Guerxom, el seu germà, es va allunyar d'aquest món. Però encara no havia arribat a la fi d'aquest verset que ja havia entrat en ell l'alegria de la Terra d'Israel i amb ells hi havia entrat una vitalitat nova.

Després del Càntic dels Càntics van recitar uns quants salms i van fer la pregària de la tarda. També van fer una pregària pels seus germans de la diàspora i per Hananyà, que havia desaparegut. Havien plorat molt per ell en el mar i havien sanglotat molt per ell en terra ferma, però totes aquelles llàgrimes havien estat com una gota en el mar en comparació amb les llàgrimes que van vessar per ell en el Mur Occidental, quan van sentir la santedat del lloc, i aquell home no era allí. Com la paràbola dels estimats del rei, que van anar a trobar el rei perquè el rei els mostrés els seus tresors. Quan es troben davant del rei es recorden que n'hi ha un, que el rei estima especialment, que no ha vingut amb ells. Aleshores s'afligeixen per ell perquè no pot veure el que el rei els mostra. Tot i que aquest havia donat la seva ànima en el camí, més que qualsevol altre d'ells, i certament que el rei n'hauria tingut satisfacció. Hananyà hauria merescut de ser allà amb ells, al cap, però a la fi era ben lluny de tot bé.

Finalment van rebre l'entrada del dissabte amb cants i aclamacions i van retornar a casa seva. Van dir la fórmula de santificació, van partir el pa, van menjar l'àpat del dissabte i van fer entrar la santedat del dissabte en els seus

147. Ct 1,4.

membres. Alguns dels notables de Jerusalem van anar a casa seva com si fos la cerimònia de donar la benvinguda a un fill mascle, ja que tot aquell qui puja a la Terra d'Israel s'assembla a un nounat quan rep l'aliança de la Terra. Van restar asseguts tota la nit indagant les llegendes sagrades i van entonar cànctics i lloances fins que va traspuntar el sol i van anar a la sinagoga.

Quan van arribar a la sinagoga van pregar amb estremiment de cor. Qui podrà dir la grandesa superior de la pregària a la Terra d'Israel? I especialment a Jerusalem, el lloc del santuari, del qual és escrit: «Hi tindrè posats els ulls i el cor...»¹⁴⁸ Rabí Xelomó pujà a l'estrada dues vegades perquè a Jerusalem els sacerdots alcen les mans cada dia i el dia que hi ha una pregària addicional, alcen les mans en la pregària matinal i en l'addicional. Rabí Xemuel Yossef, fill de rabí Xalom Mordekhai el levita, vessà l'aigua sobre les mans amb una gerra d'argent que rabí Moixé havia portat de la casa de rabí Avigdor, el seu avi. Rabí Xemuel Yossef feia amb fervor qualsevol manament que li era avinent, i encara més les coses que contenen algun record del santuari. En aquella hora les seves mans s'agitaren de tanta alegria i la gerra va topar amb la bacineta i va fer un so com el so dels instruments musicals dels levites. Els sacerdots van pujar a l'estrada i es van girar de cara vers el poble, van estendre els dits que tenien plegats perquè les benediccions són gravades en aquests; van alçar les mans i van dir la benedicció amb una veu que era com la fressa de les ales dels querubins en el jardí de l'Edèn. Van allargar les benediccions fins que no van acabar amb l'amén d'acció de gràcies en la boca del públic. Que n'era, de gran, la joia de rabí Xelomó, i que n'era, de gran, el seu amor en l'hora que meresqué de pujar a una estrada de Jerusalem, la Ciutat Santa, i beneir Israel amb amor. Realment les benediccions s'empenyien a si mateixes per sortir!

A la lectura de la Torà va ser cridat rabí Xelomó, el sacerdot, i després d'ell, rabí Xemuel Yossef, el levita, i darrere seu rabí Péssah, el tercer, després rabí Yossef Meïr, el quart, tot seguit rabí Alter el mestre, el cinquè, a continuació rabí Alter l'escorxador ritual, el sisè, després rabí Yehudà Méndel, el setè, tot seguit rabí Moixé, que va ser el lector de la secció dels profetes; Léibuix, el carnisser, va tenir l'honor d'alçar la Torà i aquell altre, el nom del qual hem oblidat, va tenir el privilegi de cobrir-lo. Van dir les benediccions d'abans i de després de la lectura i van pronunciar la benedicció del qui ha escapat d'un perill, tal com és prescrit a qui ha entrat en mar i n'ha sortit. El públic va res-

148. 1Re 9,3.

pondre darrere d'ells «amén» i els van beneir a fi que fossin dignes de restar en el palau del rei fins que es revelés el Rei Messies, que sigui ben aviat, en els nostres dies. Amén.

En aquell moment es va sentir una veu agradable, més excellent que totes les altres veus; com la veu que van sentir en mar. Van fixar els ulls i van veure que Hananyà era dempeus davant seu. La cara li brillava de goig i la resplendor del rostre era com la resplendor de les ones de la mar quan la lluna hi lluu al damunt. Era més alt que abans i duia sabates als peus. Els va donar la pau i es va alegrar amb ells amb una gran joia. Els digué: «Fills del Déu vivent, felïços vosaltres que heu arribat fins aquí!» Li respongueren: «I qui t'ha fet pujar fins aquí?» Els va dir: «Vaig estendre el meu mocador sobre el mar i m'hi vaig asseure al damunt fins que vaig arribar a la Terra d'Israel.» Tot seguit van entendre que aquella figura errant que hi havia en el mar era Hananyà. Aleshores van lloar i van donar gràcies a Aquell qui és digne de tota lloança i davant del qual tota lloança és com res, que no confon ningú dels qui esperen en Ell, tal com es diu: «Jo soc el Senyor i no queden decebut els qui esperen en mi»,¹⁴⁹ i també diu: «El Senyor és bo per al qui en Ell espera.»¹⁵⁰ I ells van proclamar a propòsit d'Hananyà: «L'amor del Senyor envolta els qui confien en Ell.»¹⁵¹

Després de la pregària, la comunitat dels sants de Jerusalem va fer una gran festa de consagració del vi en honor d'ells, de vi de vinya i d'aiguardent, perquè en fa per a si mateix en el temps de la verema, a prop de la festa de les Cabanyelles. I de tota la ciutat els enviaren confitura de poncem, de figues i de la resta de fruites bones amb què ha estat lloada la Terra d'Israel. I els van mostrar tota mena d'afecte, especialment van mostrar el seu afecte a Hananyà, que havia rebut sobre seu l'aliança de les desgràcies i l'aliança de la Terra. Van demanar que s'assegués al cap de taula, però ell va ser modest i es va asseure en un lloc que era més avall, al costat de la porta. Va dir Hananyà: «Quan vindrà el Messies de la nostra justícia, no ens podrem pas empènyer a nosaltres mateixos vers Ell; vet aquí que caldrà que Ell em demani i així sabré que jo soc una mica important per a Ell, i si no, qui soc jo perquè em facin seure al cap de taula?»

Així van seure i van beure de tots els vins i van beneir el que és bo i el que fa el bé, i van estudiar la Mixnà: «deu graus de santedat hi ha a la Terra d'Is-

149. Is 49,23.

150. Lm 3,25.

151. Sl 32,10.

rael, la més santa de totes les terres.»¹⁵² Els van portar una verdura de l'hort que tenia gust de carn d'ocell fregida amb greix d'oca. Veniu i mireu que n'és, de lloada, la Terra d'Israel: una verdura d'hort, comprada per dos xavos al mercat, fregida amb oli de sèsam té un gust que s'assembla al gust de carn d'ocell fregida amb oli d'oca. Van recitar la benedicció sobre la vinya i sobre els aliments i es van rentar les mans per a l'àpat.

Capítol 14

Veïns de la Presència divina

Després del dissabte van llogar per a ells un pis a prop del Mur Occidental. Les finestres s'obrien realment davant del lloc del santuari i així es van fer veïns de la Presència divina. Les dones es van comprar vestits de llana blanca i menjar i begudes, del millor de la terra i de les seves fruites. Cuinaven i coïen el pa, i menaven la casa amb saviesa. No hi mancava res, ni tan sols una gota de llet de cabra per a la festa de les Setmanes.

Vivien davant del Senyor en la terra de la vida, a Jerusalem, enmig de la Torà, la pregària, obres bones, actes de misericòrdia, l'amor, el temor de Déu i la humilitat. La vigília de la neomènia i la resta dels dies de súplica sortien als llocs sants i pregaven per elles mateixes i pels seus germans de la diàspora.

Però no totes les hores són iguals. És ben sabut i famós que tot just que ve de fora de la Terra a la Terra d'Israel cal que s'abaixi al principi dels graons espirituals tocats al començament perquè l'aire de la Terra d'Israel és un aire sant i cal l'absència abans de l'ésser. Però Ell —que sigui beneït— va ser una ajuda per a ells i els va donar força per a rebre totes les coses amb humilitat, fins que van merèixer una saba nova, la saba de la Terra d'Israel. Cada dia eren provats amb diverses proves: menyspreus i insults, pèrdua de diners i pèrdua d'ànimes, perquè Jerusalem no és pas com a fora de la Terra: mai cap home no ha passat una nit a Jerusalem i ha restat amb culpa en la seva mà, perquè el Sant Beneït recapta cada dia el deute d'aquell dia perquè no es multipliquin els deutes de Jerusalem. Com un jutge que furga i escodrinya els fills de l'home a fi que puguin sortir quitis, així mateix actua el Sant Beneït quan té els ulls posats en Jerusalem i en puneix els habitants a fi que siguin purifi-

152. Mixnà, tractat Kelim, 1,6.

cats de tot pecat. Péssil, la filla de rabí Xelomó, morí a resultes de la guitza d'una mula, i Feigue morí d'un cop rebut d'un ismaelita: resulta que una vegada un aiguader portà aigua a Feigue, però aquell dia havia plogut molt i tots els pous havien quedat plens, de manera que no tenia necessitat de la seva aigua; aquell li vessà l'ordre al damunt, ella es refredà i morí.

Però els nostres benamats ho van acceptar tot amb amor i no es van rebel·lar contra els turments ni es van enutjar davant la Presència divina i van suportar tots els danys i es consolaven dient: «Demà, el Sant Beneït ens rescatarà d'ells i ens alliberarà de tots els destrets.» I quan tots els idiotes demanaven: «Per què el Sant Beneït no es venja dels malvats de les nacions que es comporten amb els seus fills com si fossin captius?», ells els feien: «Amb la mateixa paraula amb què vosaltres ens demaneu nosaltres us respondrem: és la paràbola d'un rei contra el fill del qual van venir uns enemics. Va dir el rei: "Per què enviar les tropes per venjar-me'n? Vet aquí que tot seguit jo mateix sortiré amb el meu exèrcit, els expulsaré i els jutjaré perquè han afligit el meu fill i jo faré retornar el meu fill a casa meua amb alegria i gran glòria."»

Totes les penes són dures, però la més dura de totes és l'estretor en la subsistència, perquè quan una persona va a parar a les mans de la pobresa, la gana el turmenta cada dia: la bossa dels seus diners es forada i la xavalla en surt i s'escampa. No havia passat un any que ja van sentir el constrenyiment en els mitjans de subsistència, perquè la Terra d'Israel és pura de tota vanitat i no hi ha cap porta per al diner, llevat de l'argent que cada persona porta amb ell de fora de la Terra. A la fi, els va caldre anar a rebre els aliments de l'almoïna de la Ciutat Santa.

En aquesta conjuntura, Léibuix, el carnisser, es va separar del grup i va fixar el pensament a retornar a Buchach. Deia Léibuix: «Heu vist mai un país on sols hi ha carn de moltó?» Des del principi de la seva estada Jerusalem li havia desagradat: el que ell cercava no ho trobà i el que hi trobà no va complaure el seu cos. Al contrari de rabí Yossef Meïr. Rabí Yossef Meïr volia viure a la Terra d'Israel, però no li ho permetien per causa d'un antic decret rabínic que no permetia a un home de viure a Jerusalem més d'un any sense esposa.

Però el Sant Beneït, amb allò amb què castiga el qui no és just, fa el bé al just. En el vaixell amb què sortí Léibuix cap a fora de la Terra d'Israel va arribar la divorciada de rabí Yossef Meïr. Quan va haver arribat, li envià un desig de pau, i tot seguit la portà sota el tàlem nupcial i celebraren el matrimoni. I va veure d'ella néixer una generació de justos temorosos del Nom i que estimaven el seu Nom. També per a rabí Péssah i Tsirl va ser profitosa la seva es-

tada i van merèixer tenir una descendència de fills i filles que es van fer dignes de pertànyer a la legió del Rei dels reis del món.

Així van viure els nostres germans, els homes de la nostra redempció, amb tota la comunitat dels sants de la Ciutat Santa, complint el precepte de residir a la Terra d'Israel, fins que els va arribar la fi i van traspasar d'aquest món i van retornar les seves ànimes a Aquell a qui l'ànima pertany i van encomanar llurs cossos en el si de la seva mare, i van merèixer de ser sebollits en la pols de la Terra Santa, a la muntanya de les Oliveres, a Jerusalem, davant del Palau del Senyor, en el lloc dels peus del Sant Beneït, fins que es despertaran per a la vida eterna en el dia sobre el qual està escrit: «Aquell dia es plantarà dret dalt la muntanya de les Oliveres.»¹⁵³

Però Hananyà va allargar els seus dies i anys i cada any que passava afegia força i vigor. Tenia cent anys i era com un de vint en el compliment dels manaments i, en la realització de bones obres, no se li reconeixia cap feblesa ni cansament. Moltes exageracions s'expliquen sobre ell, sobre Hananyà, per exemple que quan els nostres benamats van arribar a la platja de Jafa es van trobar Hananyà que feia eixugar el seu mocador al sol; però la veritat no és pas així perquè vet aquí que quan els seus companys encara no havien pujat, Hananyà ja era a Jerusalem. També sobre el seu mocador hi ha hagut moltes exageracions, com ara que Napoleó, l'emperador, el va veure i se'n va fer un estendard que li feia guanyar les seves guerres; però la veritat no és pas així perquè vet aquí que quan va morir Hananyà li van cobrir el ulls amb el mocador.

El dia en què va morir Hananyà era la neomènia de nissan.¹⁵⁴ Ell s'havia cenyit els lloms amb el mocador i es disposava a anar a la sinagoga. De sobte, va sentir dolor a les cames. Va dir: «Les cames d'aquest home demanen que no les molestin. Pregaré a casa.» Quan va arribar al verset: «Els cels són els cels del Senyor, però la terra l'ha donada als fills de l'home»,¹⁵⁵ la seva ànima va sortir en puresa. Van venir i li van cloure els ulls i els hi van cobrir amb el seu mocador. Amb dificultat li van treure el llibre de pregàries de les mans, li van purificar el cos i el van portar a la seva tomba.

Molts el van acompanyar al cementiri i molts el van elogiar. N'hi va haver que el van lloar per la seva simplicitat i n'hi va haver que el van elogiar per la

153. Za 14,4.

154. Primer mes de l'any religiós jueu, que correspon normalment a març-abril.

155. Sl 115,16.

seva innocència, n'hi va haver que el van encomiar per la seva diligència i n'hi va haver que en van fer l'elogi pel seu amor a la Terra i n'hi va haver que el van elogiar per la seva fe i n'hi va haver que el van elogiar per totes aquestes qualitats com si fossin una de sola, perquè tots aquests mèrits bons i rectes han estat lliurats a Israel per ornar el seu món —que Ell sigui beneït—, es trobaven tots en Hananyà, que sobre ell sigui la pau.

Els savis i els rabins de Jerusalem desitjaven vivament, de feia temps, que fossin escrits els esdeveniments de la seva vida en un llibre, però per causa de la duresa del nostre asserviment, la dificultat per a guanyar-se la vida, i les controvèrsies, la cosa es va anar ajornant d'un dia a l'altre, d'un any al següent, fins que jo em vaig alçar per escriure les aventures d'Hananyà en un llibre, que he intitulat *En el cor dels mars*, en el bon nom d'Hananyà —que sobre ell sigui la pau—, que va entrar en el cor dels mars i en va sortir estalvi. No he disminuït cap paraula del que he sentit ni he afegit cap paraula al que em deia la meva ànima. N'hi ha que llegiran el meu llibre com la persona que llegeix un llibre de llegendes i n'hi ha que el llegiran i en trauran profit per a ells mateixos. Per als primers, jo llegeixo: «Una bona paraula porta alegria.»¹⁵⁶ Una bona paraula alegra l'ànima i la salva de l'angoixa. I per als darrers, jo llegeixo: «El qui espera en el Senyor heretarà la terra.»¹⁵⁷

S'ha acabat el llibre EN EL COR DELS MARS.

Bibliografia

- AGNON, Xemuel Yossef. *Appena ieri*. Trad. d'Elena Loewenthal. Prefaci d'Abraham B. Yehoshua. Torí: Einaudi, 2010.
- *Au coeur des mers*. Traducció de l'hebreu per Emmanuel Moses. París: Gallimard, 2008.
- *La dot des fiancées*. Trad. de l'hebreu de Michel Landau i Charles Leben. París: Les Belles Lettres, 2003.
- *En el corazón de los mares*. Traducció d'Àngel Sabrido i Martín Escurdia. Barcelona: Plaza y Janés, 1967.
- *Haknasat kalla*. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1952.

156. Pr 12,25.

157. Sl 37,9.

- AGNON, Xemuel Yossef. *Huésped para una noche*. Trad. d'Ana María de la Fuente. Barcelona: Orbis, 1983.
- *In the heart of the seas*. Traducció d'I. M. Lask. Nova York: Schocken, 1947.
- «El mocador». Trad. d'Eduard Feliu i Mabres. *El Pont*, 38 (desembre 1969), p. 30-40.
- *Nel cuore dei mari*. A cura d'Ariel Rathaus. Milà: Adelphi, 2013.
- *Oreah nata la-lun*. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1998.
- *Sippur pašut*. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1975.
- *Tehila*. Trad. de l'hebreu d'Emmanuel Moses. Epíleg de Dan Laor. París: Gallimard, 2014.
- *Tehilla we-ʿod sippurim*. Notes de Xulamit Yaqir, Moixe Yaqir, Naftali Ginton i Xemuel Gadon. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1995.
- *Temol šilšom*. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1998.
- *Una histoire toute simple*. Trad. de l'hebreu de M.-R. Leblanc. París: Albin Michel, 1980.
- ARPALY, Boaz. *Master novel: Five essays on Temol Shilshom by S. Y. Agnon* [en hebreu]. Tel-Aviv: Ha-Kibuts ha-Meuhad, 1998.
- BAND, Arnold J. *Nostalgia and nightmare: A study in the fiction of S. Y. Agnon*. Berkeley: University of California Press, 1968.
- BAUMGARTEN, Jean. *La naissance du hassidisme*. París: Albin Michel, 2006.
- FERRER, Joan; FELIU, Francesc; PALMADA, Blanca; SERRA, Pep. «Tehillà (תהילה), de X. Y. Agnon (ש״י עגנון)». Estudi introductori i traducció de l'hebreu». *Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, 11 (2015), p. 99-136.
- FISCH, Harold. *S. Y. Agnon*. Nova York: Frederick Ungar, 1975.
- GOLOMB HOFFMAN, Anne. *Between exile and return: S. Y. Agnon and the drama of writing*. Albany: State University of New York Press, 1991.
- HOCHMAN, Baruch. *The fiction of S. Y. Agnon*. Ithaca: Cornell University Press, 1970.
- LAOR, Dan. *S. Y. Agnon: A biography*. Tel-Aviv: Schocken Publishing House, 1998.
- Nahman de Bratslav. *Contes cabalísticos*. Edició bilingüe, ed. i trad. de Joan Ferrer i Jordi Sidera. Barcelona: Fragmenta, 2016.
- «The Nobel Prize in Literature 1966. Shmuel Agnon, Nelly Sachs». En: *Nobelprize.org. The Official Web Site of the Nobel Prize* [en línia]. Nobel Media AB. <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1966/> [Consulta: 14 abril 2016].

- OZ, Amos. *The silence of Heaven: Agnon's fear of God*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- PATTERSON, David; Abramson, Glenda (ed.). *Tradition and trauma: Studies in the fiction of S. J. Agnon*. Boulder: Westview Press, 1994.
- La saviesa dels pares d'Israel: El tractat Abot de la Misnà*. Traducció del text hebreu i arameu de Joan Ferrer, introducció i notes de Jordi Sidera. Barcelona: Fragmenta, 2010.
- SCHAFER, Barbara. «Jewish Renaissance and Tehiyya — Two that are One?». *Jewish Studies Quarterly*, 10 (2003), p. 320-335.
- SHAKED, Gershon. *Shmuel Yosef Agnon: A revolutionary traditionalist*. Nova York: New York University Press, 1989.
- SIRAT, René-Samuel. «Hebraïques, langue & littérature». En: *Dictionnaire du Judaïsme*. París: Encyclopaedia Universalis: Albin Michel, 1998, p. 290-299.
- STEINSALTZ, Adin (ed.). *Le Talmud: L'édition Steinsaltz*. Vol. 4: *Taanit*, 1. Trad. de Jean-Jacques Gugenheim i Jacquot Grunewald. Comentari d'Adin Steinsaltz (Even Israel). Jerusalem: Fonds Social Juif Unifié; París: Éditions Ramsay, 1995.
- YIVO = *The YIVO Encyclopedia of Jew in Eastern Europe*. Yale: Institute for Jewish Research: Yale University Press, 2008.
- ZAGAJEWSKI, Adam. *Terra del foc*. Traducció de Xavier Farré. Barcelona: Quaderns Crema, 2004.
- ZWEIG, Stefan. «La curació de Galítsia». En: *El món de 1914*. Traducció de Marc Jiménez Buzzi. Girona: Edicions de la Ela Geminada, 2014, p. 76. [Publicat a *Neue Freie Presse* (Viena) el 30 d'agost de 1915]
- *El món d'ahir: Memòries d'un europeu*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001.

Instruccions resumides per als autors*

1. Idiomes

La llengua de la revista és el català. El Comitè Editorial pot acceptar també articles escrits en francès, italià, occità o anglès.

2. Tramesa dels manuscrits

Els manuscrits s'han d'enviar en forma de fitxer informàtic per mitjà del programa Open Journal System (OJS) amb què funciona el web de l'Hemeroteca Científica Catalana (HCC): <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>. Prèviament us heu d'haver registrat com a lector i autor de la revista fent servir l'enllaç «Registre» de dalt de les pàgines. Inicieu sessió en el menú de la dreta. En la «Pàgina inicial de l'usuari/usuària», feu clic en l'enllaç «Autor».

El treball no pot haver estat publicat anteriorment i ha d'haver estat enviat únicament a la revista TAMID per a la seva avaluació i publicació. En efectuar el pas 1 de la tramesa amb l'OJS, els autors han de marcar els sis quadres de verificació de l'apartat «Llista de control de la tramesa» i el quadre de verificació del final de l'apartat «Avís de drets d'autoria». D'aquesta manera es confirma que el manuscrit compleix els requisits exigits d'originalitat, autoria, drets d'autor (llicència Creative Commons), etc.

* Es pot consultar la versió completa d'aquestes instruccions en l'apartat corresponent de la versió electrònica de la revista: <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid/information/authors>.

Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a fer l'avaluació del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no hi intervinguessin. Aquests suggeriments s'han de fer al final del pas 1 de la tramesa, mitjançant el quadre de text «Comentaris per a l'editor/a».

3. Estructura dels articles

Els articles han de constar dels elements següents:

a) *Títol de l'article, nom i cognom(s) de l'autor* o dels autors, *número d'ORCID, nom de la institució* a la qual pertanyen els autors i *població*.

b) Un *resum* de cent a dues-cents cinquanta paraules. De quatre a deu *paraules clau*, que ajudin a la indexació de l'article.

c) Una *nota*, que després de la indicació inicial «Correspondència:» inclogui: el nom i cognoms d'un dels autors (o de tots si pertanyen a la mateixa institució), el nom complet de la institució (p. ex., universitat i departament), l'adreça postal completa, preferiblement els números de telèfon i de fax, i l'adreça electrònica.

d) *Introducció*.

e) *Cos del treball*, convenientment subdividit en apartats i, si convé, subapartats. Les referències bibliogràfiques, preferiblement a peu de pàgina amb el títol abreujat. També s'admeten inserides entre parèntesis dins el text si es fa servir el sistema autor-data (vegeu les «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: <https://revistes.iec.cat/documents/tamid/NormesBibliografia.pdf>).

f) *Agraïments i conclusions*.

g) *Llista d'abreviatures*, si escau.

h) *Bibliografia*, amb la data de publicació després del cognom de l'autor si es fa servir el sistema autor-data (vegeu les «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: <https://revistes.iec.cat/documents/tamid/NormesBibliografia.pdf>).

i) Possibles *apèndixs*. Els apèndixs documentals, amb l'estructura següent: 1) Número correlatiu de document, en negreta. 2) Datació i població, separades per punt i seguit. La data, amb el format «any, mes en lletres, dia» (per exemple: «1338, març, 3. Girona»). 3) Regest, en cursiva. 4) Dades de l'arxiu, col·lecció documental, manuscrit, foli, etc. 5) Eventualment,

transcripció del document i aparat crític. La transcripció s'ha de fer segons els criteris indicats en les «Normes generals d'estil per a les publicacions de la SCEHB»: https://revistes.iec.cat/documents/tamid/NormesGralEstil_SCEHB.pdf.

j) Possibles *il·lustracions*, que poden inserir-se en el text o no; però que, en tot cas, s'han de presentar també en un fitxer informàtic separat. Han de ser preferiblement en un format obert, que es pugui manipular (p. ex., Excel per a gràfics, TIF o JPG per a fotografies). Cal presentar una llista amb els peus de les il·lustracions.

4. Recensions

Les recensions han de començar amb la fitxa bibliogràfica completa del volum que es ressenya, segons el model següent:

André GAGNÉ; Jean-François RACINE (ed.). *En marge du canon: Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*. París: Cerf, 2012. 289 p.; 23,5 cm. ISBN 978-2-204-09609-6. (L'Écriture de la Bible; 2)

Després de la fitxa bibliogràfica, el cos de la recensió ha d'anar distribuït en diversos paràgrafs que presentin el contingut del volum i, preferentment, en facin també una avaluació.

Al final hi han de constar, en tres línies seguides, justificades a la dreta, el nom i cognom(s) de l'autor de la recensió, en versaleta; la institució acadèmica a la qual pertany, en rodona, i l'adreça de correu electrònic, en cursiva.

5. Procés editorial

El Comitè Editorial acusarà als autors recepció dels articles quan li arribin. Seguidament, considerarà la publicació del treball després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: a) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista, i b) el compliment dels requisits de presentació formal exigits per la revista.

Un cop l'article s'hagi considerat apte perquè sigui publicat, serà enviat a avaluar per dos o més revisors experts, externs a l'entitat editora o del Consell Assessor, de manera confidencial i anònima (procediment doblement cec). En

cas de judicis dispersats entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador.

La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tindran en compte els seus mèrits acadèmics i científics i l'experiència professional, i que podran proposar especialistes tant d'origen nacional com internacional. Entre els revisors hi poden figurar ocasionalment membres del Consell Assessor.

El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir-hi modificacions d'estil, amb el compromís de respectar-ne el contingut original.

Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del seu treball a la revista.

Cada tres anys s'inclourà al final del volum anual de TAMID una llista dels revisors que han intervingut en l'avaluació dels articles publicats al llarg dels tres volums; aquesta llista també es penjarà al web principal de la revista: <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>, apartat «Quant a», subapartat «Polítics».

6. Difusió

Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista TAMID, sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals per mitjà de l'URL <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>.

7. Sistemes d'indexació

La revista està indexada en les bases de dades següents:

a) Amb el text complet dels articles:

— Hemeroteca Científica Catalana: <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid>

— Portal de Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans: <https://publicacions.iec.cat>

iec.cat

— RACO, Revistes Catalanes amb Accés Obert: <https://www.raco.cat>

— Dialnet (sumaris i enllaços al text complet): <https://dialnet.unirioja.es/revistas>

— MLA International Bibliography with full text: <https://www.ebsco.com/products/research-databases/mla-international-bibliography-full-text>.

b) Amb cada un dels articles indexats:

— ATLA Religion Database: <https://www.atla.com/products/catalog/Pages/rdb-db.aspx>

— MLA – Modern Language Association Database: https://assets.cengage.com/gale/tlist/mla_bib.xls

— RAMBI, The Index of Articles on Jewish Studies: <https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/infochannels/Catalogs/bibliographic-databases/rambi/Pages/rambi.aspx>

— Ri-Opac: Literature Database for the Middle Ages: https://opac.regesta-imperii.de/lang_en/anzeige.php?zeitschrift=Tamid&pk=318118.

c) Amb l'avaluació (amb la fitxa bibliogràfica completa o sense):

— CARHUS Plus+ 2018: <https://agaur.gencat.cat/ca/avaluacio/carhus/carhus-plus-2018/>. Grup D

— CIRC, Clasificación Integrada de Revistas Científicas: <https://www.clasificacioncirc.es/>. 2022. Grups C i D

— MIAR, Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes: <https://miar.ub.edu/>. ICDS 2021: 6,4; 2022: c0+m1+e2+x5

— Latindex: <https://www.latindex.unam.mx>. 2018. Versió electrònica: 30 característiques complertes de 38; versió impresa: 33 característiques complertes de 33.

d) Només amb la fitxa bibliogràfica de la revista:

— BDDOC-CSIC, bases de datos bibliográficas del CSIC: <https://bddoc.csic.es:8080>

— Dulcinea, Copyrights and conditions of self-archiving of Spanish scientific journals: <https://www.accesoabierto.net/dulcinea>

— ERIH PLUS: <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/index>

— ExLibris. The bridge of knowledge (The National Library of Israel): https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/infochannels/databases/Pages/la_z.aspx

— SHERPA/ROMEO: <https://www.sherpa.ac.uk/romeo/issn/1138-5561>

— Uhlrich's. Global Series Directory: <https://ulrichsweb.serialssolutions.com/login>

— Union List of Serials, Israel: <https://libnet.ac.il/~libnet/uls/ulsinfo.htm>.

8. Normes d'estil

Si escriviu amb el programa Microsoft Word, convé que feu servir les plantilles que podeu descarregar del web de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics (<https://scehb.iec.cat/>), apartat «Publicacions», pàgina de la «Revista *Tamid*», enllaç del final de la pàgina (<https://scehb.iec.cat/publicacions/revista-tamid/plantilles/>).

El format de l'arxiu informàtic ha de ser preferentment: Microsoft Word en qualsevol de les seves versions, WordPerfect en qualsevol de les seves versions (solament si no feu servir caràcters de transcripció o d'alfabets diferents del llatí) o bé *rich text format* per a Windows. Consulteu al Comitè Editorial la possibilitat d'utilitzar qualsevol altre format. Si no feu servir les plantilles indicades, escriviu amb espai interlineal 1,5 i lletra Times New Roman de 12 punts (en una de les últimes versions si necessiteu caràcters especials per a transcripció; si tot i això us falten alguns caràcters especials, poseu-vos en contacte amb els editors de la revista: scehb@iec.cat). Per a l'hebreu podeu fer servir la mateixa família de lletra Times New Roman o bé la família SBL Hebrew (la segona és necessària quan hi ha accents o quan la Times New Roman no presenta correctament la vocalització). Desactiveu la partició de mots a final de ratlla. Fixeu els marges superior i inferior en 2,5 cm i els marges esquerre i dret en 3 cm.

Trobareu la resta de les normes d'estil en la versió electrònica de la revista: <https://revistes.iec.cat/index.php/tamid/information/authors>. Concretament, aquestes normes són:

1. «Normes generals d'estil per a les publicacions de la SCEHB»: https://revistes.iec.cat/documents/tamid/NormesGralEstil_SCEHB.pdf
2. «Normes per a la redacció de la bibliografia i les referències bibliogràfiques»: <https://revistes.iec.cat/documents/tamid/NormesBibliografia.pdf>
3. «Abreviacions o símbols dels llibres de la Bíblia i manera d'indicar les referències bíbliques»: <https://revistes.iec.cat/documents/tamid/AbreviacionsLlibresBiblics.pdf>
4. «Noms dels ordres i tractats de la Mixnà i el Talmud»: <https://revistes.iec.cat/documents/tamid/AbreviacionsLlibresBiblics.pdf>
5. «Proposta de transcripció de l'hebreu en textos escrits en català»: <https://scehb.iec.cat/publicacions/normes-de-transcripcio-de-lhebreu>.

9. Drets d'autor i responsabilitats

La propietat intel·lectual dels articles és dels respectius autors.

Els autors, en el moment de lliurar els articles a la revista TAMID per a sol·licitar-ne la publicació, accepten els termes següents:

Els autors cedeixen a la SCEH (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) els drets de reproducció, comunicació pública (incloent-hi la comunicació a través de les xarxes socials) i distribució dels articles presentats per a ser publicats a la revista TAMID, en qualsevol forma i suport, i per qualsevol mitjà, incloses les plataformes digitals. El Comitè Editorial es reserva els drets d'acceptar o de refusar els treballs presentats i, igualment, es reserva el dret de fer qualsevol modificació editorial que consideri convenient. De ser acceptada pels autors, aquests hauran de lliurar l'article amb els canvis suggerits.

Els autors responen davant la SCEH de l'autoria i l'originalitat dels articles presentats. És a dir, els autors garanteixen que els articles lliurats no contenen fragments d'obres d'altres autors, ni fragments de treballs propis publicats anteriorment; que el contingut dels articles és inèdit, i que no s'infringeixen els drets d'autor de tercers. Els autors accepten aquesta responsabilitat i s'obliguen a deixar indemne la SCEH de qualsevol dany i perjudici originats per l'incompliment de la seva obligació. Així mateix, han de deixar constància en els articles que enviïn a la revista de les responsabilitats derivades del contingut dels articles.

És responsabilitat dels autors l'obtenció dels permisos per a la reproducció sense restriccions de tot el material gràfic inclòs en els articles, així com garantir que les imatges i els vídeos, etc., han estat realitzats amb el consentiment de les persones que hi apareixen, i que el material que pertany a tercers està clarament identificat i reconegut dins del text. Així mateix, els autors han d'entregar els consentiments i les autoritzacions corresponents a la SCEH en lliurar els articles.

La SCEH està exempta de tota responsabilitat derivada de l'eventual vulneració de drets de propietat intel·lectual per part dels autors. En tot cas, es compromet a publicar les correccions, els aclariments, les retraccions i les disculpes si escau.

Els continguts publicats a la revista estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text o en el material gràfic— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya (by-nc-nd) de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/>.

org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca. Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

La revista no es fa responsable de les idees i opinions exposades pels autors dels articles publicats.

10. Protecció de dades personals

L'Institut d'Estudis Catalans (IEC) compleix el que estableix el Reglament general de protecció de dades de la Unió Europea (Reglament 2016/679, del 27 d'abril de 2016). De conformitat amb aquesta norma, s'informa que, amb l'acceptació de les normes de publicació, els autors autoritzen que les seves dades personals (nom i cognoms, dades de contacte i dades de filiació) puguin ser publicades en el corresponent volum de la revista *TAMID*.

Aquestes dades seran incorporades a un tractament que és responsabilitat de l'IEC amb la finalitat de gestionar aquesta publicació. Únicament s'utilitzaran les dades dels autors per a gestionar la publicació de la revista i no seran cedides a tercers, ni es produiran transferències a tercers països o organitzacions internacionals. Un cop publicada la revista, aquestes dades es conservaran com a part del registre històric d'autors. Els autors poden exercir els drets d'accés, rectificació, supressió, oposició, limitació en el tractament i portabilitat, adreçant-se per escrit a l'Institut d'Estudis Catalans (carrer del Carme, 47, 08001 Barcelona), o bé enviant un correu electrònic a l'adreça *dades.personals@iec.cat*, en què s'especifiqui de quina publicació es tracta.

VOLUM 18 / 2023

Simon SCHWARZFUCHS: Catalogne du Nord et Catalogne du Sud / Catalunya del Nord i Catalunya del Sud / <i>Northern Catalonia and Southern Catalonia</i>	7
Mariona Ginebra PÉREZ FERRER: El <i>sōfēr</i> i el <i>mazkār</i> : qui fa prendre el vol a les paraules i qui les fa romandre? / <i>The sōfēr and the mazkār: Who gave words wings and who ensured they were not lost on the breeze?</i>	39
Margalida BERNAT I ROCA: <i>Ego Saýt Mili, judeus Majoricarum</i> (? - ca. 1391). Alguns aspectes de la vida del call de Ciutat de Mallorca a través d'un testament / <i>Ego Saýt Mili, judeus Majoricarum</i> (? - ca. 1391). <i>Some insights, from a will, into life in the Jewish quarter of Ciutat de Mallorca</i>	61
Jordi VIDAL PALOMINO: «Los libros históricos del Antiguo Testamento», una obra inèdita d'Eduard Bosch Bellver / « <i>Los libros históricos del Antiguo Testamento</i> » (<i>Historical Books of the Old Testament</i>), an unpublished work by Eduard Bosch Bellver	105
Josep M. LLOBET I PORTELLA: Els préstecs dels jueus al Consell Municipal de Cervera (1332-1333) / <i>Loans from Jews to the Municipal Council of Cervera (1332-1333)</i>	127
Joan FERRER, Oriol PONSATÍ-MURLÀ: Un relat fundador de literatura moderna en llengua hebrea: <i>En el cor dels mars</i> (בְּלֵב יָם), de X. Y. Agnon (ש״י עגנון). Traducció de l'hebreu i estudi hermenèutic / <i>A foundational story of modern Hebrew literature: In the heart of the seas</i> (בְּלֵב יָם) by S. Y. Agnon (ש״י עגנון). <i>Translation from Hebrew into Catalan and hermeneutic study</i>	141
Instruccions resumides per als autors	229